

Begeleide confrontatie of utopisch ideaal?

Hoe kan een interreligieuze dialoog tussen jongeren een manier zijn om beeldvorming over andersdenkenden te veranderen?

Janneke Nieuwesteeg

Masterscriptie Religie & Samenleving

Studentnr. 6533795

Begeleider: Dr. Nella van den Brandt

Tweede beoordelaar: Dr. Mehdi Sajid

Inhoud

Voorwoord	4
Samenvatting	5
Hoofdstuk 1: Inleiding, achtergronden en probleemstelling	6
<i>Inleiding</i>	6
<i>Achtergrond dialoogproject</i>	7
<i>Hoofd- en deelvragen</i>	8
<i>Het onderzoeksveld</i>	9
<i>Maatschappelijke en theoretische relevantie</i>	10
<i>Eigen positie</i>	11
<i>Coronacrisis</i>	11
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	13
2.1. <i>Interreligieuze dialoog</i>	13
2.2. <i>Preconcepties, vooroordelen en stereotypen</i>	18
2.3. <i>De rol van uitwisseling en intercultureel contact</i>	21
2.4 <i>Politieke, sociale en historische context</i>	25
<i>Samenvattend</i>	30
Hoofdstuk 3: Beschrijving onderzoeksmethode	32
<i>De interviews</i>	32
<i>De voorbereidende les</i>	34
<i>Documentanalyse van de eindrapporten</i>	36
<i>Validiteit en betrouwbaarheid</i>	37
Hoofdstuk 4: Welke preconcepties hebben religieuze jongeren over andersdenkenden?	38
4.1 <i>Kennis over religie</i>	38
4.2 <i>Negatieve vooroordelen</i>	41
4.3 <i>Onbekendheid</i>	44
4.4 <i>Verschil stad – platteland en sociaaleconomische achtergrond</i>	46
4.5 <i>Identiteit</i>	48
<i>Belangrijkste bevindingen</i>	50
Hoofdstuk 5. Hoe staan deze preconcepties een succesvolle interreligieuze dialoog in de weg?	52
5.1 <i>Kennis over religie</i>	52
5.2 <i>Negatieve vooroordelen</i>	53
5.3 <i>Onbekendheid</i>	55
5.4 <i>Verschil stad / platteland en sociaaleconomische achtergrond</i>	55
5.5 <i>Identiteit</i>	56
<i>Samenvattend</i>	57
Hoofdstuk 6. Hoe kan het dialoogproject van de HvA worden geoptimaliseerd?	59
6.1 <i>Verwachtingen van docenten</i>	59
6.2 <i>Gevoel van veiligheid bij de leerlingen</i>	60
6.3 <i>Identiteitsvorming als doelstelling</i>	60
6.4 <i>Structurele impact van het dialoogproject</i>	61
6.5 <i>Strategieën om tijdens de dialoog om te gaan met het Israël-Palestina conflict en het anti-moslims discours in de huidige samenleving</i>	62
<i>Samenvattend</i>	63
Hoofdstuk 7. Conclusie	65
<i>Deelvraag 1: Welke preconcepties hebben religieuze jongeren over andersdenkenden?</i>	65
<i>Deelvraag 2: Staan deze preconcepties een succesvolle interreligieuze dialoog in de weg? Op welke manieren?</i>	66

<i>Deelvraag 3: Kan het dialoogproject van de HvA worden geoptimaliseerd? Welke mogelijkheden zijn daartoe?.....</i>	<i>67</i>
<i>Hoofdvraag: Hoe kan een interreligieuze dialoog tussen jongeren een manier zijn om beeldvorming over andersdenkenden te veranderen?.....</i>	<i>68</i>
Hoofdstuk 8. Discussie en aanbevelingen	71
<i>Discussie .....</i>	<i>71</i>
<i>Aanbevelingen.....</i>	<i>73</i>
Bibliografie:	75
Overzicht van bijlagen:	80
<i>Bijlage 1: Interviewleidraad.....</i>	<i>81</i>
<i>Bijlage 2: Transcriptie interview Menno Wisse (Fruytier Scholengemeenschap) .....</i>	<i>83</i>
<i>Bijlage 3: Transcriptie interview Mieke Bernaerts (Hogeschool van Amsterdam) .....</i>	<i>88</i>
<i>Bijlage 4: Transcriptie interview Bas de Bruijn (oud-bestuurslid van de JSG Maimonides).....</i>	<i>95</i>
<i>Bijlage 5: Transcriptie interview Zira Roozendaal (SG Maimonides).....</i>	<i>103</i>
<i>Bijlage 6: Transcriptie interview Ilham Bouchta (Huygens college) .....</i>	<i>109</i>
<i>Bijlage 7: Transcriptie interview Dilek Semur (Huygens college).....</i>	<i>113</i>
<i>Bijlage 8: Transcriptie interview Weijma de Jong (Fruytier Scholengemeenschap) .....</i>	<i>120</i>
<i>Bijlage 9: Transcriptie van voorbereidende les Fruytier Scholengemeenschap 3 maart 2020. ....</i>	<i>125</i>
<i>Bijlage 10: Belangrijk quotes uit de eindrapporten van de dialoogdag uit 2012 t/m 2019 .....</i>	<i>139</i>

Voorwoord

Met veel plezier heb ik de afgelopen twee jaar de Masteropleiding 'Religie en Samenleving' aan de Universiteit Utrecht mogen volgen. Als afsluiting van de studie ben ik voor deze masterscriptie op zoek gegaan naar een antwoord op de vraag hoe een interreligieuze dialoog tussen jongeren een manier kan zijn om beeldvorming over andersdenkenden te veranderen.

Sinds 2012 organiseer ik als docent van de Minor Levensbeschouwing & Maatschappij van de Hogeschool van Amsterdam een interreligieuze dialoogdag voor vmbo-leerlingen van drie verschillende scholen. Een project waar ik erg enthousiast over ben, omdat het voor leerlingen zo belangrijk is om jongeren te ontmoeten, die zij in het dagelijks leven niet tegenkomen, maar waar zij wel allerlei vooroordelen over kunnen hebben. Ik heb al die jaren het gevoel dat het belangrijk is wat wij doen. Maar in de dagelijkse drukte is er maar zelden de tijd om dit project echt goed te evalueren en te onderzoeken. De masterscriptie was voor mij een mooie aanleiding om dit op te pakken.

Het schrijven van een masterscriptie naast een drukke baan in het onderwijs was niet makkelijk. Zeker niet omdat de Corona-crisis de afgelopen periode de werkdruk behoorlijk heeft verhoogd en het doen van onderzoek ingewikkeld werd op het moment dat ik alleen nog maar vanuit huis kon werken. Het cancelen van de dialoogdag op 20 mei 2020 was een moeilijk moment, omdat een groot deel van mijn onderzoek hier op gebaseerd was. Gelukkig kon ik gaandeweg mijn onderzoeksmethode hierop aanpassen en waren de respondenten in mijn onderzoek bereid om via Skype geïnterviewd te worden. Menno Wisse, Weijma de Jong, Dilek Semur, Ilham Bouchta, Zira Roozendaal, Bas de Bruijn en Mieke Bernaerts, dank voor jullie flexibiliteit en openheid.

Ook de begeleiding van mijn onderzoek moest digitaal vorm krijgen. Ik wil Nella van den Brandt hartelijk bedanken voor haar uitstekende feedback en motiverende mailtjes. Ondanks de fysieke afstand heeft Nella veel voor me kunnen betekenen en me goed op weg geholpen. Ook wil ik de collega's van de Lerarenopleiding Maatschappijleer bedanken voor hun steun en interesse tijdens mijn hele studieperiode. Specifiek noem ik hierbij Ingrid Faas: dankjewel voor je kritische blik en het meelesen met mijn onderzoek.

Tot slot wil ik mijn partner Joost Slager bedanken. Dankjewel voor het geduld in alle weekenden waarin ik achter de computer zat, voor het meelesen met alle papers, essays en verschillende versies van dit onderzoek en natuurlijk vooral voor je steun en het vertrouwen dat altijd in me hebt.

Janneke Nieuwesteeg,

Gouda, 14 juni 2020

Samenvatting

In deze masterscriptie wordt een antwoord gegeven op de vraag hoe een interreligieuze dialoog tussen jongeren een manier kan zijn om beeldvorming over andersdenkenden te veranderen. Dit onderzoek is ontstaan naar aanleiding van het dialoogproject van de minor Levensbeschouwing en Maatschappij van de Hogeschool van Amsterdam waarbij jaarlijks een ontmoeting wordt georganiseerd tussen joodse, christelijke en islamitische (vmbo-)leerlingen van drie verschillende scholen. Voor dit onderzoek zijn er zeven semigestructureerde interviews afgenomen met betrokken docenten, is er een voorbereidende les geobserveerd en heeft een documentanalyse plaatsgevonden van de eindrapporten van het project van de afgelopen jaren. Tevens is er een theoretisch kader geschetst waarin wordt ingegaan op de interreligieuze en interculturele dialoog, op preconcepties, vooroordelen en stereotypen, en op de politieke, sociale en historische context die een rol speelt bij het project. In de conclusie komt naar voren dat interreligieuze dialoog een krachtig middel is om de beeldvorming van jongeren over andersdenkenden te beïnvloeden, mits er rekening wordt gehouden met een aantal voorwaarden en strategieën tijdens de uitvoering van het dialoogproject. Daarnaast is de begeleiding voorafgaand aan het project en de evaluatie achteraf van belang om een succesvolle dialoog tussen jongeren te bewerkstelligen. De communicatie over de verwachtingen van het project en het type dialoog kunnen worden verbeterd. De impact van het project kan verhoogd worden door structurele evaluaties op korte en lange termijn doelen.

Hoofdstuk 1: Inleiding, achtergronden en probleemstelling

Inleiding

Sinds 2012 organiseren studenten van de minor Levensbeschouwing en Maatschappij van de Hogeschool van Amsterdam jaarlijks een interreligieuze dialoog voor leerlingen van drie verschillende scholen. Het doel van dit project is om leerlingen van verschillende religieuze achtergronden met elkaar in contact te brengen, om nieuwsgierigheid naar elkaars religieuze en culturele leefwereld te stimuleren en wederzijds begrip en acceptatie te bevorderen. In dit onderzoek ben ik op zoek gegaan naar een antwoord op de vraag of een interreligieuze dialoog tussen jongeren een manier kan zijn om beeldvorming over andersdenkenden te veranderen. Religie is mijns inziens bij deze jongeren vaak een belangrijk onderdeel van hun leven en dat maakt het interessant om te gaan onderzoeken hoe hun religieuze achtergrond samenhangt met hun beeldvorming en preconcepties over anderen. Ik had het vermoeden dat veel leerlingen voorafgaand aan het dialoogproject wel al allerlei ideeën over elkaar zouden hebben, maar dat dit niet gestoeld was op enige ervaring met elkaar. Ook vond ik het belangrijk om te onderzoeken in hoeverre deze beeldvorming een succesvolle interreligieuze dialoog in de weg staat om in de toekomst het dialoogproject van de HvA te kunnen optimaliseren.

De titel van deze masterscriptie luidt: *Begeleide confrontatie of utopisch ideaal?*

In één van de interviews noemde een docent het dialoogproject een 'begeleide confrontatie'. In een ander interview werd de interreligieuze dialoog omschreven als een 'utopisch ideaal'. Deze twee omschrijvingen maken duidelijk dat het doel van het dialoogproject op verschillende manieren benaderd kan worden. Leidt de ontmoeting tussen jongeren tot een eenmalige confrontatie tussen andersdenkenden of is het idee dat deze ontmoeting leidt tot verandering van beeldvorming van jongeren, een utopisch ideaal? In dit onderzoek heb ik door te kijken naar de preconcepties van de deelnemende jongeren geprobeerd om een antwoord op deze vragen te krijgen. De titel laat ook zien dat de opvatting van docenten over wat een interreligieuze dialoog is, heel verschillend kan zijn. De verwachtingen van de begeleidende docenten spelen een rol bij de manier waarop zij betekenis geven aan het dialoogproject. In dit onderzoek zal ik de definitie van interreligieuze dialoog verhelderen om duidelijk te maken wanneer we kunnen spreken van een succesvolle dialoog. In de conclusie zal ik terugkomen op de vraag of de interreligieuze dialoog meer gezien moet worden als een begeleide confrontatie, of dat het een stapje kan zijn in de richting van een utopisch ideaal.

In dit hoofdstuk geef ik allereerst een beschrijving van de achtergronden van het dialoogproject van de HvA. Vervolgens beschrijf ik de hoofdvraag en deelvragen, het onderzoeksveld en de maatschappelijke en theoretische relevantie van dit onderzoek. Daarna reflecteer ik op de vraag of en

in hoeverre de combinatie van mijn eigen positie als onderzoeker en als uitvoerend docent in dit project van invloed geweest kunnen zijn op de resultaten. Ook benoem ik hierbij de aanpassingen die ik in het onderzoek heb moeten doen, naar aanleiding van het uitbreken van de Coronacrisis in maart 2020. Ik eindig dit hoofdstuk met een weergave van de opbouw van deze scriptie.

Achtergrond dialoogproject

In 2011 werd er in Amsterdam voor het eerst nagedacht over de mogelijkheid om jongeren van verschillende religieuze achtergronden bij elkaar te brengen. Hier waren verschillende belanghebbenden bij betrokken. De Hogeschool van Amsterdam was voor de studenten van de minor Levensbeschouwing en Maatschappij op zoek naar een manier om de studenten een zinvolle bijdrage te laten leveren aan de samenleving. Het Stadsdeel West was naar aanleiding van enkele incidenten in Amsterdam West, samen met rabbijn Lody van de Kamp, op zoek naar een manier om joodse en islamitische jongeren bij elkaar te brengen. De Academie van de Stad is een organisatie die actuele vraagstukken van stedelijke partijen vertaalt naar projecten en heldere opdrachten voor studenten. De Academie van de Stad zorgde ervoor dat de HvA en het Stadsdeel samen aan de slag zijn gegaan met het uitwerken van ideeën voor een dialoogproject. Het idee was om jongeren van twee verschillende Amsterdamse scholen bij elkaar te brengen en door middel van dialoog op zoek te gaan naar begrip en acceptatie van elkaar. In 2011 werd de eerste groep studenten van de minor gevraagd hiermee aan de slag te gaan, maar in de praktijk bleek het erg lastig voor studenten om scholen te mobiliseren om mee te doen aan het project. In de periode daarop volgend hebben de Academie van de Stad en de HvA daarom zelf de randvoorwaarden voor het project georganiseerd en scholen bereid gevonden om mee te doen aan de dialoog. Op 22 november 2012 organiseerden de studenten de eerste dialoogdag voor leerlingen van de Joodse Scholengemeenschap Maimonides, het openbare Marcanti College, met een hoge populatie islamitische leerlingen, en de reformatorische Jacobus Fruytier Scholengemeenschap uit Apeldoorn. Sinds deze eerste dialoogdag is er zeven keer zo'n project georganiseerd. Jaarlijks waren er tussen de 90 en 150 leerlingen die mee hebben gedaan aan het dialoogproject. De Fruytier Scholengemeenschap werd betrokken op initiatief van de HvA-docenten, omdat zij met deze school ook al een uitwisseling organiseerden tussen hun leerlingen en de studenten van de minor Levensbeschouwing & Maatschappij en omdat het ook voor deze doelgroep een toegevoegde waarde kon hebben om jongeren van andere religieuze tradities te ontmoeten.

In het eerste jaar deden van de Fruytier Scholengemeenschap leerlingen uit 5 havo en 6 vwo mee aan het project, van het Marcanti leerlingen uit 3 vmbo en van de JSG Maimonides deden alle derdejaars mee, van zowel vmbo, havo als vwo. Hierdoor liepen de niveau- en leeftijdsverschillen nogal uiteen. Om die reden is er vanaf 2013 aan de Fruytier Scholengemeenschap gevraagd om ook

met hun 3 vmbo-leerlingen mee te doen. Op die manier waren in ieder geval alle leerlingen ongeveer even oud en zoveel mogelijk van hetzelfde opleidingsniveau. Bij de JSG Maimonides is ervoor gekozen om alle derdejaars leerlingen te blijven betrekken, omdat deze school erg klein is en het voor de dialoog handig was als het aantal leerlingen van de verschillende achtergronden ongeveer even groot was.

Tijdens alle edities van de dialoogdag bleven het Stadsdeel West en de Academie van de Stad betrokken. Het stadsdeel was de officiële opdrachtgever en de Academie van de Stad heeft, samen met de HvA-docenten, de uitvoering van dit project begeleid. De HvA-studenten gaven voorafgaand aan de dialoogdag een voorbereidende les op alle drie de scholen, zij zorgden op de dag zelf voor een creatieve invulling van het programma en na afloop schreven zij een eindrapport waarin zij terugblikten op het project. In het najaar van 2019 heeft het Marcanti College zich teruggetrokken uit het project. Door hoge werkdruk en wisseling van docenten was het voor deze school lastig om het project te blijven organiseren. Er is toen gezocht naar een andere school in Amsterdam West die hieraan mee wilde doen. Hiervoor is het Huygens College in Amsterdam bereid gevonden. Het dialoogproject heeft alle jaren het doel gehad om nieuwsgierigheid van de leerlingen naar elkaars religieuze en culturele leefwereld te stimuleren en om wederzijds begrip en acceptatie te bevorderen.

Hoofd- en deelvragen

Uit onderzoek is inmiddels bekend dat dialoog een goed middel is om beeldvorming te beïnvloeden.¹ “Jezelf willen inleven” is een belangrijke voorwaarde voor een succesvolle dialoog. Maar hoe verhoudt deze bereidheid tot inleven zich tot de opvattingen en denkbeelden die leerlingen kunnen hebben over andersdenkenden? In hoeverre staat dit een dialoog in de weg? Ik heb onderzocht welke preconcepties de jongeren die meedoen aan het dialoogproject hebben. Ik heb hierbij enerzijds de preconcepties zelf in beeld gebracht, maar anderzijds ook de politieke, sociale en historische context beschreven waarin deze beeldvorming heeft plaatsgevonden. Ook heb ik onderzocht of deze preconcepties de doelen van het dialoogproject belemmeren en ben ik op zoek gegaan naar mogelijkheden om de dialoogdag te optimaliseren.

De hoofdvraag van mijn onderzoek luidt:

Hoe kan een interreligieuze dialoog tussen jongeren een manier zijn om beeldvorming over andersdenkenden te veranderen?

Hierbij heb ik de volgende deelvragen geformuleerd:

---

¹ Allport, *The Nature of prejudice*, 261-281.

1. Welke preconcepties hebben religieuze jongeren over andersdenkenden?
2. Staan deze preconcepties een succesvolle interreligieuze dialoog in de weg? Op welke manieren?
3. Kan het dialoogproject van de HvA worden geoptimaliseerd? Welke mogelijkheden zijn daartoe?

Het onderzoeksveld

Voor dit onderzoek heb ik zeven betrokkenen van het dialoogproject geïnterviewd. Vanuit de Fruytier Scholengemeenschap heb ik twee docenten kunnen interviewen die de afgelopen jaren bij het project betrokken zijn geweest en meerdere keren op de dialoogdag aanwezig zijn geweest. Bij de JSG Maimonides heb ik één docent kunnen interviewen die de afgelopen 3 jaar bij het project betrokken is geweest en één oud-bestuurslid die betrokken is geweest in de eerste jaren van het project. Bij het Huygens College heb ik twee docenten kunnen interviewen die dit jaar bij het dialoogproject betrokken zijn. Doordat deze school dit jaar voor het eerst mee doet, heb ik hen niet kunnen bevragen over hun bevindingen in de voorgaande jaren, maar zij hebben wel een beeld van de preconcepties van hun leerlingen. Ook heb ik een oud-docent van de Minor en Levensbeschouwing & Maatschappij van de HvA geïnterviewd, die destijds het initiatief heeft genomen voor de organisatie van het dialoogproject. Tevens heb ik één les kunnen observeren die dit jaar door de studenten van de HvA is gegeven ter voorbereiding op de dialoogdag. Daarnaast heb ik de eindrapporten van alle edities van het dialoogproject vanaf 2012 geanalyseerd en de beschreven preconcepties van de deelnemende jongeren hieruit gehaald. De transcripties van de interviews, van de voorbereidende les en de belangrijkste quotes uit de eindrapporten zijn terug te vinden in bijlage 1 t/m 10 van dit onderzoek.

De scholen waar ik mijn onderzoek heb uitgevoerd zijn heel verschillend. De JSG Maimonides is een vrij kleine modern orthodox joodse school in Amsterdam Buitenveldert met ongeveer 150 leerlingen. Naast het reguliere onderwijs dat Maimonides aanbiedt, bestaat er een Joods curriculum. Dit curriculum bestaat uit verschillende 'joodse' vakken en daarnaast projecten, vieringen en herdenkingen.² Veel leerlingen zijn afkomstig uit Amsterdam, maar er zijn ook wel leerlingen die hier van buiten de stad naar toe reizen omdat hun ouders expliciet kiezen voor een joodse middelbare school. De JSG Maimonides is één van de twee joodse middelbare scholen in Nederland. Beide scholen bevinden zich in Amsterdam. De Jacobus Fruytier Scholengemeenschap is een grote middelbare school voor reformatorisch onderwijs in Apeldoorn, met 2 dependances in Uddel en Rijssen. In totaal telt de scholengemeenschap ongeveer 2750 leerlingen. De school staat in de traditie van de Reformatie en de Nadere Reformatie. Het uitgangspunt van de school is de Bijbel en daarop

---

² "Beleidsplan Joods onderwijs," JSG Maimonides, accessed April 29, 2020, <https://www.jsgmaimonides.nl/>.

gebaseerde belijdenisgeschriften. Christelijke vorming is een belangrijk onderdeel in het onderwijs.³ De leerlingen zijn veelal afkomstig uit Apeldoorn en de omliggende dorpen op de Veluwe. Het Huygens College is een openbare vmbo-school in Amsterdam West met ongeveer 465 leerlingen.⁴ De leerlingen van het Huygens college wonen bijna allemaal in Amsterdam West. Bijna alle leerlingen hebben een migratieachtergrond, veelal hebben zij ouders of grootouders van Turkse of Marokkaanse afkomst. De school heeft geen religieuze inslag omdat het een openbare school betreft. Wel geven leerlingen zelf veelal aan dat zij islamitisch zijn.

Maatschappelijke en theoretische relevantie

In 2019 heeft het Sociaal Cultureel Planbureau onderzocht hoe Nederlanders kijken naar identiteit. Zij concludeerden dat religies zoals de islam, boeddhisme en in mindere mate ook het christendom geen bron van verbondenheid zijn voor de meerderheid van de Nederlanders.⁵ Suikerfeest, ramadan, de hoofddoek, islam en jodendom worden genoemd als kenmerken die het minst typerend zijn voor Nederland.⁶ Dat betekent nogal wat voor mensen voor wie deze aspecten in het leven wel belangrijk zijn. Religieuze jongeren in Nederland zijn zich bewust van de beeldvorming die anderen over hen hebben. Voor hen kan dit onrechtvaardig of kwetsend voelen. In dit onderzoek staat de interreligieuze dialoog tussen jongeren centraal. Indien deze dialoog kan bijdragen aan verandering van beeldvorming bij jongeren over elkaars religie, kan dit wellicht een positief effect hebben op hun verbondenheid met elkaar.

In Nederland is er al veel onderzoek gedaan naar de interculturele uitwisseling tussen jongeren, maar gericht onderzoek naar interreligieuze dialoog onder jongeren is er niet zoveel. Dit project, waarin jongeren vanuit hun religieuze achtergrond worden uitgenodigd om met elkaar in gesprek te gaan, was in mijn ogen een unieke situatie om te onderzoeken. In de Nederlandse context zijn de meeste onderzoeken die ik ben tegengekomen ofwel gericht op de interreligieuze dialoog, maar dan zonder specifiek in te zoomen op jongeren. Of het onderzoek is wel gericht op jongeren, maar dan gaat het niet specifiek over de religieuze aspecten, maar ligt de nadruk meer op interculturele uitwisseling.

---

³ "Identiteit," Jacobus Fruytier Scholengemeenschap, accessed April 29, 2020, <https://jfsg.nl/dit-is-de-fruytier/identiteit>.

⁴ "Schoolgids", Huygens College, accessed April 29, 2020, <https://www.huygens-college.nl/>.

⁵ Sjoerd Beugelsdijk, et al. *Denkend aan Nederland, een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019, Publieksmagazine* (Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2019). 12.

⁶ Beugelsdijk, et al. *Denkend aan Nederland, hoofdstuk 17, 2*.

Eigen positie

Vanaf de uitvoering van de eerste dialoogdag ben ik als docent van de minor Levensbeschouwing en Maatschappij van de HvA betrokken geweest bij de organisatie. In de beginjaren deed ik dat samen met een collega, de laatste twee jaar is dit mijn verantwoordelijkheid geweest. Ik heb de studenten begeleid in het ontwerpen en uitvoeren van de voorbereidende lessen en daarnaast heb ik de colleges begeleid waarin zij de voorbereidingen uitwerkten voor het dialoogproject. Ook ben ik bij alle 7 dialoogdagen aanwezig geweest. Deze betrokkenheid is mogelijk een valkuil voor mijn onafhankelijkheid als onderzoeker omdat ik het project van haver tot gort ken. Veel van de preconcepties van de jongeren zijn voor mij niet nieuw en ik had voorafgaand aan mijn onderzoek hier al een beeld van. Dit beeld kan echter onjuist en onvolledig zijn, omdat dit gekleurd is door mijn eigen ervaring en emoties. Om die reden heb ik in de interviews en in de verwerking daarvan heel bewust mijn eigen ervaring zoveel mogelijk erbuiten proberen te houden. In de interviews heb ik open vragen gesteld om te betrekken alle ruimte te geven voor hun eigen invulling van het antwoord. Ook heb ik sommige vragen bewust wèl gesteld, ook al dacht ik te weten wat het antwoord zou zijn, met de bedoeling om de antwoorden volledig vanuit de geïnterviewde te laten komen. Tevens heb ik alle interviews en de geobserveerde les getranscribeerd om inzichtelijk te maken dat mijn invloed zo beperkt mogelijk is geweest. Naast mijn betrokkenheid bij het dialoogproject kan ook mijn eigen religieuze achtergrond een rol hebben gespeeld. Ik ben zelf niet gelovig en ook niet religieus opgevoed. Wel is mijn partner actief betrokken in een PKN-gemeente, dus via hem krijg ik aardig wat mee uit deze traditie. Het christendom is daardoor voor mij vertrouwder en bekender dan de islam en het jodendom, maar met de reformatorische traditie die de Fruytier Scholengemeenschap uitdraagt, ben ik ook vrij onbekend. Doordat ik van alle drie de betrokken religies enige afstand heb, was het tijdens het onderzoek gemakkelijker om open en onbevooroordeeld vragen te stellen die over religieuze tradities en inhouden gingen.

Coronacrisis

In maart 2020 brak wereldwijd de Coronacrisis uit. Dit had ook ingrijpende gevolgen in Nederland en daarmee voor het dialoogproject. Vanaf maandag 16 maart werden de scholen gesloten en konden de voorbereidende lessen niet meer gegeven worden, waardoor het voor mij ook niet meer mogelijk was om deze te observeren. Ook hebben we uiteindelijk moeten besluiten om de geplande dialoogdag van 20 mei 2020 niet door te laten gaan. Op de Fruytier Scholengemeenschap heb ik begin maart nog net de voorbereidende les kunnen observeren en één interview kunnen houden met een van de docenten. De rest van de docenten heb ik via skype moeten interviewen. Een nadeel hiervan is dat je niet in dezelfde ruimte zit. Sommige non-verbale uitingen en houdingen zijn minder gemakkelijk waar te nemen. Ook is de afleiding van respondent groter omdat iedereen in zijn eigen ruimte zit. De

observatie van de uitvoering van het dialoogproject zou oorspronkelijk onderdeel zijn van mijn onderzoek. De studenten hebben een poging gedaan om de dialoog digitaal vorm te geven, maar uiteindelijk hebben we eind april moeten besluiten om ook dat niet door te laten gaan. De werkdruk van docenten tijdens deze coronatijd bleek dusdanig hoog te zijn dat een alternatieve vorm van dialoog niet organiseerbaar was. Om toch voldoende data te verzamelen heb ik twee extra interviews georganiseerd met een oud-bestuurslid van de JSG Maimonides en een oud-docent van de minor van de HvA die allebei bij het begin van het project betrokken zijn geweest. Dit met als doel om ook vanuit hun visie een beeld te krijgen over de preconcepties van de deelnemende jongeren. Ook heb ik besloten om de eindrapporten van de dialoogprojecten van de afgelopen jaren te analyseren om de bevindingen van de studenten en leerlingen ten aanzien van de preconcepties mee te kunnen nemen.

Hoofdstuk 2: Theoretisch kader

In dit hoofdstuk onderzoek ik vanuit verschillende invalshoeken in hoeverre een interreligieuze dialoog een goede manier is om beeldvorming onder jongeren te beïnvloeden. Binnen religiewetenschappen is er veel geschreven over de interreligieuze dialoog en binnen de sociologie en psychologie is veel onderzoek gedaan naar de invloed van interculturele uitwisseling tussen jongeren. Doordat het dialoogproject van de HvA op het snijvlak van deze twee thema's plaatsvindt, is het bijeenbrengen van theoretische inzichten op beide vlakken een relevante exercitie. Het draagt bij aan verdere wetenschappelijke verdieping van beide thema's.

In paragraaf 2.1 geef ik een beschrijving van de interreligieuze dialoog om dit begrip aan de hand van verschillende definities te kunnen afbakenen. Ik ga hierbij in op de definitie van religie, de definitie van dialoog en ik zal beschrijven waarom ik kies voor interreligieuze dialoog en niet voor interculturele dialoog. In paragraaf 2.2 beschrijf ik de achtergronden van de leerlingen die mee doen aan het dialoogproject en definieer ik wat preconcepties, vooroordelen en stereotypen zijn om een beter beeld te krijgen van de beeldvorming die jongeren van elkaar hebben en waar dit soort beelden vandaan komen. In paragraaf 2.3 exploreer ik op basis van eerder onderzoek naar interculturele ontmoeting en uitwisseling in hoeverre het dialoogproject van de HvA een manier kan zijn om de beeldvorming van jongeren kan beïnvloeden. In paragraaf 2.4 beschrijf ik de politieke, sociale en historische context die van belang kan zijn bij de beeldvorming van de drie groepen jongeren die mee doen aan het dialoogproject. Tot slot geef ik een samenvatting van de belangrijkste bevindingen in dit theoretisch kader.

2.1. Interreligieuze dialoog

Het woord dialoog is afgeleid van het Griekse logos, wat 'woord', 'rede' of 'taal' betekent, en dia, wat 'door' betekent. Door woorden, taal of redenen te gebruiken dus. De religiewetenschapper Douglas Pratt definieert de dialoog als volgt: Dialoog is niet alleen het gesprek, maar ook de ontmoeting tussen mensen. Het hangt af van wederzijds vertrouwen, het eist respect voor de identiteit en integriteit van de ander en het vraagt om de bereidheid van iemand om zowel zichzelf te bevragen, als open te staan om anderen te begrijpen, volgens hun eigen voorwaarden.⁷ De Nederlandse antropoloog Rachel Reedijk definieert dialoog iets eenvoudiger als: de bewuste intentie om je open te stellen voor een ontmoeting met een ander.⁸ Voor beide definities geldt dat degene die in dialoog gaat hier bewust voor kiest en zich daar zelf voor openstelt.

---

⁷ Douglas Pratt, "The World Council of Churches in Dialogue with Muslims: Retrospect and Prospect," *Islam and Christian – Muslim Relations* 20, no. 1 (January 2009): 32.

⁸ Rachel Reedijk, "Joods-christelijke dialoog en het gesprek met moslims," in *Geloven in de dialoog*, ed. Leo Mock, et al. (Warmond: Amphora Books, 2010), 150.

Dat verschillende gelovigen elkaar willen ontmoeten is geen vanzelfsprekendheid. Eeuwenlang hebben religies elkaar genegeerd of bevochten en pas sinds eind 19^e eeuw zie je hier verandering in ontstaan. Marianne Moyaert, hoogleraar *Comparatieve Theologie en Hermeneutiek van de Interreligieuze Dialoog* ziet de organisatie van het World's Parliament of Religions in Chicago in 1893 als startpunt van een meer open houding tussen de verschillende religies.⁹ Voor het eerst kwamen zo'n 400 vertegenwoordigers van tien grote wereldreligies bij elkaar om met elkaar in gesprek te gaan. Het idee dat de dialoog te prefereren is boven een polemische houding ten opzichte van elkaar, is volgens Moyaert geworteld in de moderne idealen van gelijkheid, vrijheid van religie, respect voor de ander en tolerantie. Ze beschrijft een zestal aspecten die in de vorming van deze idealen ten aanzien van de interreligieuze dialoog een rol hebben gespeeld. Allereerst ontstond er na de Godsdienstoorlogen van de 16^e en 17^e eeuw een besef dat geweld in naam van een God ontoelaatbaar was. Het ideaal van democratisch pluralisme en erkenning van fundamentele mensenrechten werd steeds belangrijker gevonden. Een tweede aspect was dat er oecumenische dialoog ontstond binnen de verschillende christelijke stromingen, wat liet zien dat positieve en constructieve relaties tussen andersdenkenden wèl mogelijk zijn. Een derde trigger was de dekolonialisatie. Na de Tweede Wereldoorlog werden steeds meer voormalige kolonies zelfstandig en werd een connectie gelegd tussen de koloniale macht en het christendom. Een niet-imperialistische houding van christenen ten opzichte van de wereld was nodig. Het vierde aspect is te herleiden uit de Shoah. Door de christelijke betrokkenheid bij de jodenvervolging en de bewustwording hiervan in de naoorlogse periode, ontstond er steeds meer empathie voor het jodendom. Het vijfde aspect heeft te maken met de globalisering. Door toenemende migratie, mobiliteit en communicatie is de religieuze ander geen onbekende meer die ver weg woont, maar worden mensen in hun dagelijks leven vaker geconfronteerd met andersdenkenden. Tot slot is de ontwikkeling van de interreligieuze dialoog ook een antwoord op het huidige populistische discours van de *clash of civilizations*. Er ontstaat een steeds grotere behoefte om een alternatief te creëren op de polemiek die veelal in de samenleving zichtbaar is.

De dialoogdag van de HvA is ontstaan vanuit dezelfde idealen van gelijkheid en respect als Moyaert beschreven heeft. In september 2011 ontstond er vanuit het Stadsdeel West in Amsterdam de behoefte om een dialoog tussen joodse en islamitische jongeren te organiseren. Aanleiding hiervoor was een incident in het stadsdeel waarbij rabbijn Lody van de Kamp met twee jongeren met een keppeltje en een cameraman over straat liep om zichtbaar te maken welke reacties dat op riep. Onder andere werd er door een islamitische jongere een Hitlergroet naar hen gemaakt. Deze situatie

---

⁹ Marianne Moyaert, "Interreligious Dialogue" in *Understanding interreligious relations*, ed. by David Cheetam et al, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 193-199.

riep veel op in de media.¹⁰ Enerzijds ontstond er een discussie over de vraag of het wel ethisch was om een 'lokjood' in te zetten om dit soort reacties op te roepen. Maar anderzijds werd ook steeds duidelijker dat antisemitisme een groot probleem was in het Stadsdeel West. Het stadsdeel heeft toen samenwerking gezocht met de Academie van de Stad en de HvA, waarna in 2012 de eerste dialoogdag is georganiseerd. De confrontatie tussen joden en moslims in Amsterdam West is een voorbeeld van de polemiek in de samenleving die Moyaert beschrijft. Ook in dit project werd de noodzaak gevoeld om door middel van een dialoog een oplossing te vinden voor de toenemende polarisatie in dit stadsdeel.

Moyaert omschrijft vijf verschillende typen interreligieuze dialoog.¹¹ De *dialogue of life* gaat over een ontmoeting tussen religieuzen zonder een officiële status, die elkaar in het dagelijks leven tegen kunnen komen. Dit zijn zowel formele als informeel georganiseerde dialoogmomenten. De *dialogue of actions* gaat over samenwerking op humanitair, sociaal, economisch of politiek gebied, waarbij men uitgaat van een interreligieus bewustzijn over een gedeelde verantwoordelijkheid voor de wereld en voor de mensen die daarop leven. De *theological dialogue* gaat over theologische thema's met als doel om inhoudelijke vooroordelen en misvattingen over elkaars religie weg te nemen. De *spiritual dialogue* heeft als kern dat er van elkaar geleerd wordt door middel van gebed en meditatie. Dit wordt ook wel gezien als een groot symbool van religieuze vriendschap. De *diplomatic dialogue* tot slot, is een formele dialoog tussen religieuze leiders, vaak als symbool naar hun eigen achterban bedoeld. Het dialoogproject van de HvA gaat vooral over de *dialogue of life*. De jongeren die mee doen aan dit dialoogproject hebben geen specifieke status in hun eigen religie, maar kunnen elkaar wel tegen komen in onze samenleving. De dialoogdag is een formeel georganiseerd moment om de ontmoeting tussen deze drie groepen bewust op te zoeken.

Het dialoogproject van de HvA is een interreligieuze dialoog. Het project richt zich op leerlingen van joodse, islamitische en christelijke afkomst. Dit betekent echter niet dat alle leerlingen die aan de dialoog mee doen religieus zijn. Het is moeilijk om de term goed te definiëren omdat niet voor iedereen hetzelfde is wat geldt als religie en wat niet. De definiëring van religie is ook in de religiewetenschap een belangrijke, maar moeilijke kwestie. Er is geen universele betekenis van wat religie is, maar in het dagelijkse gebruik heeft iedereen wel een idee wat er met religie bedoeld wordt. De psycholoog en filosoof William James beschrijft religie als gevoelens, handelingen en ervaringen van individuen in relatie met wat zij goddelijk noemen. Voor de antropoloog Clifford Geertz is deze definitie te smal. Hij omschrijft religie als een systeem van symbolen, die betekenis geven aan krachtige, doordringende en langdurige gemoedstoestanden en motivaties van mensen door

---

¹⁰ Janny Groen, "De lokjood en het Marokkaantje," *De Volkskrant*, April 7, 2012.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-lokjood-en-het-marokkaantje~b7bb1561/>.

¹¹ Moyaert, "Interreligious dialogue," 202.

opvattingen over een algemene ordening van het bestaan te formuleren. Door deze ordening aan te kleden met een dusdanige aura van feitelijkheid lijken deze gemoedstoestanden en motivaties uniek en realistisch.¹² Beide definities proberen een beschrijving te geven wat religie betekent voor mensen, maar of de jongeren die deelnemen aan het dialoogproject zichzelf herkennen in deze definities is de vraag. Voor sommigen van de deelnemende jongeren zal gelden dat zij zich identificeren als religieus, anderen zullen dit minder expliciet doen. Religiewetenschapper Robyn Faith Walsh geeft aan dat religie altijd is ingebed in culturele omstandigheden en in historische kaders en is gevormd door sociaal aangeleerd gedrag.¹³ Het is daarom belangrijk om in beeld te houden dat de deelnemende jongeren afkomstig zijn uit drie hele verschillende culturele en religieuze contexten. De leerlingen op de Fruytier Scholengemeenschap in Apeldoorn zijn allemaal afkomstig uit christelijke gezinnen, die veelal leven op reformatorische grondslag. Deze kinderen komen voornamelijk uit de dorpen rondom Apeldoorn, op de Veluwe en een aantal van hen zijn opgegroeid in Apeldoorn zelf. De gezinnen waar zij uit afkomstig zijn, zijn actief betrokken bij een kerkgemeenschap, het merendeel van de kinderen volgt catechisatielessen en op school ontmoeten zij geen kinderen van andere religies. De leerlingen van de scholengemeenschap Maimonides zijn allen van joodse afkomst. De ouders van deze kinderen wonen verspreid in de Randstad. Kinderen moeten soms ver reizen om naar school te gaan. Veel van de kinderen wonen in Amsterdam, vooral in de omgeving van Amsterdam Buitenveldert, waar een relatief grote joodse gemeenschap is. De joodse gemeenschap is verder vrij klein in Nederland en omdat er maar twee joodse middelbare scholen zijn, is het voor ouders een bewuste keuze om voor het Maimonides te kiezen. De joodse identiteit is belangrijk voor deze gezinnen en de kinderen. De leerlingen van het Huygens college zijn voor het merendeel afkomstig uit Amsterdam West. De school is een openbare school, de religieuze achtergrond heeft geen bewuste rol gespeeld bij de schoolkeuze. De schoolkeuze is door veel leerlingen gemaakt omdat de school in hun eigen wijk staat. Veel gezinnen in Amsterdam-West hebben een islamitische achtergrond, waardoor er ook veel leerlingen op het Huygens islamitisch zijn. In tegenstelling tot de andere twee scholen zijn er op het Huygens college ook enkele leerlingen die uit niet-religieuze gezinnen komen. Veel van de leerlingen op het Huygens college hebben een migratieachtergrond of hebben ouders met een migratieachtergrond. De verschillen tussen de jongeren die meedoen aan het dialoogproject gaan dus verder dan alleen religieuze verschillen. Om recht te doen aan de brede interpretatie van religie zou ik de interreligieuze dialoog onder deze jongeren willen definiëren als een ontmoeting tussen mensen die zich op

---

¹² Hillary Rodrigues and John S. Harding, *Introduction to the study of religion* (Oxon: Routledge, 2009), 4.

¹³ Robyn Faith Walsh, "Religion is a private matter" In *Stereotyping Religion: Critiquing Clichés*, ed. Brad Stoddard and Craig Martin (London: Bloomsbury, 2017), 71.

verschillende manieren verhouden tot religie. Deze definitie omvat alle jongeren die deelnemen aan de dialoogdag, dus ook diegenen die zichzelf niet religieus zouden noemen.

Het is een bewuste keuze om een interreligieuze dialoog te organiseren in plaats van een interculturele dialoog voor dit project. Er is de afgelopen jaren veel ervaring opgedaan met interculturele educatie en interculturele dialoog. Mohammed Abu-Nimer en Renáta Katalin Smith beschrijven dat religieuze elementen maar weinig worden belicht in de interculturele educatie. Religieuze verschillen worden vaak over het hoofd gezien, terwijl iemands individuele religieuze identiteit niet verdwijnt als je deelneemt aan de samenleving.¹⁴ Abu-Nimer geeft aan dat religieuze waarden en normen centrale aspecten zijn in de culturele identiteit van veel mensen. Juist als het gaat om het faciliteren van verandering van vooroordelende houdingen van mensen is het van belang om die religieuze identiteit hierin mee te nemen en niet te negeren.¹⁵

Bij de leerlingen van deze drie scholen speelt religie wel degelijk een rol. Door met deze leerlingen de dialoog aan te gaan over religieuze overeenkomsten en verschillen kan de verandering in beeldvorming over elkaar beter gefaciliteerd worden, omdat ook in de leefwerelden van deze jongeren er versimpelde en eendimensionale beelden bestaan van de andere religies. Ook al zullen de leerlingen hun eigen religie heel verschillend definiëren, religie speelt uiteindelijk bij alle leerlingen een rol in de beeldvorming over zichzelf en over elkaar.

In deze paragraaf heb ik verschillende definities van de interreligieuze dialoog beschreven. Voor mijn onderzoek definieer ik de interreligieuze dialoog als een ontmoeting tussen mensen die zich op verschillende manieren op religie oriënteren. Ik kies voor deze definitie omdat deze het meest recht doet aan de verschillende manieren waarop leerlingen zichzelf als al dan niet religieus beschouwen. Ik kies in dit onderzoek bewust voor de term interreligieuze dialoog en niet voor de term interculturele dialoog omdat religieuze waarden en normen centrale aspecten zijn in de culturele identiteit van veel mensen en daarmee ook van veel van deze leerlingen. Juist als het gaat om het faciliteren van verandering van vooroordelende houdingen van mensen is het van belang om die religieuze identiteit hierin mee te nemen en niet te negeren. Ook in de organisatie van het dialoogproject wordt er om die reden bewust ingezet op het bevorderen van nieuwsgierigheid naar elkaars culturele en religieuze leefwereld.

---

¹⁴ Mohammed Abu-Nimer, and Renáta Katalin Smith, "Interreligious and Intercultural Education for Dialogue, Peace and Social Cohesion," *International Review of Education : Journal of Lifelong Learning* 62, no. 4 (2016): 397.

¹⁵ Mohammed Abu-Nimer, "Conflict Resolution, Culture, and Religion: Toward a Training Model of Interreligious Peacebuilding," *Journal of Peace Research* 38, no. 6 (2001): 686.

2.2. Preconcepties, vooroordelen en stereotypen

De deelnemers aan het dialoogproject van de HvA komen in het dagelijkse leven weinig in contact met jongeren uit andere religieuze of culturele groepen. Een van de redenen waarom de scholen het belangrijk vinden om mee te doen aan dit project, is dat zij hopen dat vooroordelen en stereotypen over andere groepen in de samenleving hierdoor verminderd worden. In wat volgt, definieer ik de begrippen preconcepties, vooroordelen en stereotypen en beschrijf ik op welke manier deze te beïnvloeden zijn.

Een preconceptie is een term die veel in de onderwijsdidactiek wordt gebruikt. Denkbeelden worden preconcepten genoemd als leerlingen een mening of een idee hebben, maar nog geen onderwijs hebben gehad dat erop gericht is om hier kennis over aan te leren. De term preconcept wijst erop dat leerlingen al een beeld hebben voordat er op school een nieuw concept wordt opgebouwd of een bestaand concept wordt uitgebreid. Als het beeld dat leerlingen hebben afwijkt van concepten die wetenschappelijk aanvaardbaar zijn, worden dit ook wel misconcepties genoemd.¹⁶ In het geval van de deelnemers aan het dialoogproject van de HvA kunnen we stellen dat zij vaak al wel denkbeelden of preconcepties hebben over andere groepen, maar doordat zij deze groepen in het dagelijks leven niet vaak tegenkomen kunnen dit misconcepties zijn. Het beeld dat zij hebben van jongeren met een andere religieuze of culturele achtergrond is onvolledig en soms ook onjuist. Deze preconcepties kunnen neutraal zijn, op het moment dat jongeren geen expliciet idee of oordeel hebben over de andere groep, maar de preconcepties kunnen ook een negatief oordeel bevatten. Dan kunnen we deze preconcepties ook wel vooroordelen noemen.

De psycholoog Gordon Allport beschrijft vooroordelen als antipathieën die gebaseerd zijn op foute en onbuigzame generalisaties, die zowel gevoeld als ervaren kunnen zijn. Een vooroordeel kan op een hele groep gericht zijn of op een individu omdat hij lid is van die groep.¹⁷ Martha Augustinos en Katherine Reynolds stellen dat veel definities van vooroordelen wijzen op een negatieve oriëntatie ten opzichte van leden van bepaalde groepen. Deze oriëntatie omvat beeldvorming die onrechtvaardig, irrationeel en rigide is en een slechte of foutieve inhoud bevat.¹⁸

Bovenstaande definities worden door Rupert Brown sociaalpsychologische definities genoemd omdat hier een sociale oriëntatie ten opzichte van een groep beschreven wordt die meestal negatief is.¹⁹ Dat maakt deze definiëring van vooroordelen subjectief, omdat mensen verschillend

---

¹⁶ Paulien Vegting, "Zijn misconcepties "mis"-concepties?" *NVON-maandblad* 13. no. 4 (mei 1988): 135.

¹⁷ Gordon Allport, *The Nature of prejudice* (Cambridge: Addison-Wesley, 1954), 10.

¹⁸ Martha Augustinos and Katherine J Reynolds, *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict* (Londen: Sage publications, 2001), 2.

¹⁹ Rupert Brown, *Prejudice: Its Social Psychology* (Oxford: Blackwell, 1995), 33.

denken over wat negatief is. Een vooroordeel kan ook positief beschreven worden. Om die reden verwijst Brown ook naar lexicale definities die enkel beschrijvend zijn, zonder daarbij een waardeoordeel te vermelden. Voorbeelden hiervan zijn definities die vooroordelen beschrijven als 'ingroup favouritism' of 'bias'. Augoustinos en Reynolds geven echter aan dat neutralere terminologie in theorieën over discriminatie en sociale conflicten ertoe kan leiden dat de effecten en de achterliggende waarden die vooroordelen kenmerken, moeilijker te herkennen zijn.²⁰ Voor dit onderzoek wil ik de definitie van Brown hanteren: vooroordelen zijn alle houdingen, emoties of gedragingen ten opzichte van leden van een groep, die direct of indirect negativiteit of antipathie ten opzichte van die groep impliceren.²¹ Brown maakt onderscheid tussen directe of indirecte manifestaties van vooroordelen omdat indirecte vooroordelen niet altijd even duidelijk te specificeren zijn, maar wel degelijk invloed kunnen hebben. Ook vooroordelen die in eerste instantie positief lijken te zijn, kunnen door de groep om wie het gaat negatief ervaren worden. Tevens omvat deze definitie alle termen die met vooroordelen te maken hebben zoals seksisme, racisme, homofobie, of leeftijdsdiscriminatie. Brown benadrukt dat vooroordelen niet alleen een cognitief fenomeen of een houding zijn, ook emoties spelen hier een belangrijke rol in.²²

Stereotyperingen zijn een onderdeel van vooroordelen. Sipco Vellenga geeft een definitie van stereotypen als functies die worden beschouwd als kenmerkend voor een bepaalde groep. Vooroordelen gaan volgens Vellenga over globale, negatieve gevoelens over die betreffende groep, terwijl stereotypen concretere en specifiekere karaktereigenschappen beschrijven.²³ Brown beschrijft stereotypen als het toeschrijven van karaktereigenschappen aan een persoon, waarvan aangenomen wordt dat die gedeeld worden door alle of de meeste van de leden van de groep waartoe deze persoon behoort.²⁴ Stereotypen kunnen positieve, negatieve of neutrale boventonen hebben. Maar doordat de stereotypen eigenschappen veronderstellen van een groep, en deze toewijzen aan een individu, zonder deze persoon te kennen, doet een stereotype geen recht aan het individu. Stereotypen geven een eendimensionaal beeld en zijn daarmee altijd onvolledig. Stereotypen kunnen het oordeel van mensen over individuen beïnvloeden en dragen op die manier bij aan het ontwikkelen en in stand houden van vooroordelen. Stereotypen zijn te veranderen als mensen erachter komen dat de beelden die zij hebben over anderen niet bevestigd worden en niet waar blijken te zijn zodra zij de ander leren kennen.

---

²⁰ Augoustinos en Reynolds, *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict*, 7.

²¹ Brown, *Prejudice*, 41.

²² Brown, *Prejudice*, 42.

²³ Sipco Vellenga, "Anti-semitism and Islamophobia in the Netherlands: concepts, developments and backdrops," *Journal of Contemporary Religion* 33, no. 2 (2018): 177.

²⁴ Brown, *Prejudice*, 226.

Bewuste pogingen om stereotypen te beïnvloeden, kunnen echter ook leiden tot versterking van de stereotypen, door een selffulfilling prophecy. Mensen zien alleen het gedrag dat zij van de ander verwachten.²⁵ Locke en Johnston betogen dat iedereen in de samenleving stereotypen gebruikt bij het beoordelen van anderen of andere groepen, ongeacht iemands persoonlijke overtuigingen. Maar dit leidt alleen tot vooroordelen over die andere groep als iemands persoonlijke ideeën over die groep overeenkomen met het stereotype.²⁶

Vooroordelen en stereotypen worden gevormd door de werking van groepsprocessen. Volgens Henri Tajfel onderschrijft een individu, als hij weet dat hij behoort tot een bepaalde groep, de waarden van die groep en is hij hier emotioneel mee verbonden. Sociale groepen geven hun leden een gedeelde identiteit die voorschrijft wat je gelooft en hoe je je gedraagt. Daarnaast geeft de sociale groep specifiek vorm aan hoe de eigen groep (de ingroup) anders is dan een outgroup in een bepaalde sociale context.²⁷ Karina Velasco Gonzalez et al. geven aan dat angst en het gevoel van dreiging ten opzichte van de outgroup een belangrijke rol spelen bij het ontwikkelen van vooroordelen.²⁸

Brown beschrijft drie redenen waarom vooroordelen te maken hebben met groepsprocessen. Allereerst constateert hij dat vooroordelen vaak gaan over een categorie van mensen in plaats van over een individu. Iemands individuele karakter lijkt minder belangrijk te zijn dan de kenmerken die aan de groep worden toegewezen. Ten tweede zijn vooroordelen vaak een sociaal gedeelde opvatting. Grote aantallen mensen in een segment van de samenleving zijn het binnen dat segment eens over de negatieve beelden die heersen over de bestaande outgroup. Het is een te groot fenomeen, om vooroordelen enkel toe te schrijven aan de gedachtevorming van een individu. De derde reden waarom Brown vooroordelen als een groepsproces ziet, is dat in relaties tussen groepen machtsverschillen vaak een grote rol spelen. In intergrouperelaties waar de ene groep dominant is over de andere groep heeft deze machtsverhouding directe gevolgen voor de richting en de intensiteit van bestaande vooroordelen.²⁹ Om vooroordelen en stereotypen tegen te gaan, is het dus van belang om naar groepsprocessen te kijken vanuit een sociaalpsychologische invalshoek.

Voor dit onderzoek hanteer ik de definitie van vooroordelen van Brown, namelijk, alle houdingen, emoties of gedragingen ten opzichte van leden van een groep, die direct of indirect negativiteit of antipathie ten opzichte van die groep impliceren. Het is voor het dialoogproject van de HvA van belang om aandacht te besteden aan de sociaalpsychologische invloed van het groepsproces onder de deelnemende jongeren. De leerlingen zijn al onderdeel van een groepsproces in de groep

---

²⁵ Brown, *Prejudice*, 347.

²⁶ Augoustinos and Reynolds. *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict*, 111.

²⁷ Henri Tajfel, *Social identity and intergroup relations* (Cambridge: Cambridge University press, 1982), 28.

²⁸ Karina Velasco Gonzalez et al., "Prejudice towards Muslims in the Netherlands: Testing integrated threat theory," *British Journal of Social Psychology* 47 (2008): 668.

²⁹ Brown, *Prejudice*, 47.

van hun eigen school. Zij zitten al met elkaar in een klas, in een context waar vooroordelen over anderen al zijn ontstaan. Tijdens het dialoogproject zelf worden de leerlingen in nieuwe groepjes geplaatst waarin zij worden gemixt met leerlingen van de andere twee scholen. Het groepsproces begint dan opnieuw, waardoor de bestaande vooroordelen kunnen veranderen of bijgesteld kunnen worden.

2.3. De rol van uitwisseling en intercultureel contact

Het dialoogproject van de HvA gaat ervan uit dat leerlingen meer begrip voor elkaar krijgen en meer elkaars verschillen gaan accepteren wanneer ze in contact worden gebracht met jongeren uit een andere religieuze of culturele groep. Het is echter de vraag of het dialoogproject zoals het nu wordt georganiseerd deze acceptatie daadwerkelijk tot stand brengt. Er is veel onderzoek gedaan naar de mate waarin beeldvorming beïnvloed kan worden door intercultureel contact en uitwisseling tussen verschillende groepen.

Een van de oudste en bekendste theorie hierover komt van Gordon Allport. Hij beschreef al in 1954 hoe de ontmoeting tussen mensen vooroordelen verminderen.³⁰ Deze ontmoeting moet voldoen aan de voorwaarden dat de deelnemers een gelijke status hebben, dat er tussen de deelnemers persoonlijke interactie plaatsvindt, dat er samenwerkingsactiviteiten plaatsvinden waarin er gezamenlijk gewerkt wordt aan hogere doelen en dat de sociale normen van de groep bepaald moeten worden door iemand die autoriteit heeft in de betreffende groep. Ook is er veel onderzoek gedaan naar projecten die als doel hebben om door middel van intercultureel contact vooroordelen te verminderen. Zo hebben Thomas Pettigrew en Linda Tropp een meta-analyse gedaan naar meer dan 500 studies over de effecten van "intergroup"-contacten en zij concluderen dat, mits er wordt voldaan aan de voorwaarden van Allport, je optimistisch kan zijn over de aanname dat contact leidt tot vermindering van vooroordelen.³¹ Gordon Hodson vroeg zich af of dit ook het geval is voor groepen die veel vooroordelen en een hoge mate van intolerantie hebben over anderen. Hij vreesde dat sterke "negatieve" persoonlijkheden de positieve effecten van intercultureel contact te niet zouden kunnen doen, of zelfs vooroordelen zouden kunnen versterken. Werkt intercultureel contact ook voor degenen die deze interventie juist zo hard nodig hebben? Hodson concludeert dat door het verminderen van dreiging en angst voor anderen en het vergroten van empathie, vertrouwen en nabijheid van anderen, ook de vooroordelen van intolerante en cognitief rigide personen worden verkleind. Wel geeft Hodson aan dat deze specifieke groep mensen minder snel uit zichzelf andere groepen zal opzoeken omdat zij dit vermijden. Om die reden en omdat deze personen extra gevoelig

---

³⁰ Allport, *The Nature of prejudice*, 261-281.

³¹ T. F. Pettigrew and L. R. Tropp, "A meta-analytic test of intergroup contact theory," *Journal of personality and Social Psychology* (2006): 751-783.

zijn voor negatief contact verwijst Hodson naar de contactvoorwaarden van Allport. Gelijke status, samenwerking, gemeenschappelijke doelen en ondersteuning door een autoriteit, zijn juist bij deze groep bijzonder belangrijk.³² Jaap Schuitema en Wiel Veugelers hebben dit in de Nederlandse context onderzocht.³³ Zij bevestigen enerzijds dat de contacttheorie van Allport blijkt te werken. Zij hebben aan de hand van drie casestudies onderzocht welke leerervaringen ontstaan door uitwisselingsmomenten tussen verschillende groepen leerlingen. Ze concludeerden dat leerlingen een beter beeld hadden van de ander na de uitwisseling. Er had geen attitudeverandering plaats gevonden, maar het contact laat wel een meer open en nieuwsgierige houding bij leerlingen zien. Anderzijds zijn Schuitema en Veugelers kritisch over het contact tussen leerlingen van verschillende opleidingsniveaus. Een uitwisseling tussen vwo- en vmbo – leerlingen leidde eerder tot bevestiging van het vooroordeel, dan het wegnemen daarvan. Dit bevestigt de voorwaarde van Allport dat de deelnemers een gelijke status moeten hebben. Dat was in het geval van vwo- en vmbo-leerlingen niet het geval. Ook constateren Schuitema en Veugelers dat leerlingen veelal bij hun eigen groep willen blijven tijdens de uitwisseling. Om die reden is contact op individueel niveau van belang. Dat individuele contact vinden leerlingen heel moeilijk. Persoonlijke gesprekken tussen leerlingen kun je niet afdwingen. Om die reden zijn activiteiten waar leerlingen aan gezamenlijke doelen werken belangrijk. Contact leidt dus niet automatisch tot een positievere houding ten opzichte van de ander. Het is van belang goed na te denken op welke manier je dit contact tot stand brengt en wat voor activiteiten daarbij helpen.

Suzanne Roggeveen heeft onderzoek gedaan naar de relatie tussen joden en moslims in Amsterdam.³⁴ Ze heeft onderzocht op welke wijze er samenwerking is tussen deze twee bevolkingsgroepen, maar ook welke spanningen er zijn. Het onderzoek van Roggeveen sluit goed aan bij de dialogodag van de HvA omdat de leerlingen van het Huygens college en van de Scholengemeenschap Maimonides ook afkomstig zijn uit de islamitische respectievelijk de joodse gemeenschap in Amsterdam. Roggeveen beschrijft vier strategieën die in de dialoog worden ingezet.³⁵ De eerste strategie is het zoeken van overeenkomsten. In verschillende georganiseerde dialogen werd de overeenkomst tussen beide groepen benadrukt om de situatie minder vreemd te maken en om minder te focussen op de verschillen tussen de groepen. Sommige deelnemers aan deze dialogen gaven aan dat dit hielp hun vooroordelen te verminderen. Zo werden voorbeelden over de rituele

---

³² Gordon Hodson, "Do ideologically intolerant people benefit from intragroup contact?" *Current Directions in Psychological Science* 20, no. 3 (June 2011): 154-159.

³³ Jaap Schuitema & Wiel Veugelers, "Multiculturele contacten in het onderwijs. Leerlingen ontmoeten elkaar," *Pedagogische kwaliteit* 72, (2008): 79-84.

³⁴ Suzanne Roggeveen, "Jewish-Muslim Relations in Amsterdam, Cooperation and Tension in Times of Turmoil" (PHD diss., Universiteit van Amsterdam, 2020), 114.

³⁵ Roggeveen, "Jewish-Muslim relations," 118.

slacht of over vasten als verbindend ervaren. Roggeveen waarschuwt echter dat religieuze vergelijkingen mensen ook kunnen verdelen. Religie wordt niet door alle groepen op dezelfde manier beleefd. Orthodoxe moslims vinden misschien makkelijker aansluiting bij orthodoxe joden dan bij liberale joden. Ook identificeren niet alle joden en moslims zich als religieus en herkennen zich dan niet in de religieuze overeenkomsten. Culturele overeenkomsten kunnen hierin uitkomst bieden volgens Roggeveen. Een veel gedeelde culturele overeenkomst was het narratief dat joden en moslims in Marokko al heel lang in vrede samenleefden. Dit verhaal was meestal niet nieuw voor de deelnemers aan de dialoog maar werd gebruikt om gemeenschappelijke kennis te bevestigen en hun band te verstevigen. Ook het feit dat beide groepen een minderheid zijn in de Nederlandse samenleving werd als overeenkomst benadrukt om van daaruit een band te creëren. Een tweede strategie die vaak wordt gebruikt in educatieve projecten, is decategorisatie. Vanuit het idee dat beide groepen weinig kennis over elkaar hebben, worden positieve aspecten van de verschillende groepen benadrukt en op basis daarvan worden vooroordelen en stereotypen bediscussieerd. Vaak is deze strategie succesvol, maar specifiek in discussies rond het Israël-Palestina-conflict levert het soms wantrouwen op in plaats van vertrouwen. Een derde strategie om de dialoog aan te gaan, is dan ook juist die onderwerpen die te gevoelig zijn te vermijden. Door van tevoren af te spreken het over religieuze en culturele zaken te hebben en niet over Israël en Palestina worden sommige spanningen weliswaar vermeden, maar tegelijkertijd levert dit allerlei aannames op over de andere groep die de scheidslijn alleen maar benadrukken, zonder dat dit naar elkaar toe uitgesproken wordt. Een vierde categorie van dialoog is een combinatie van decategorisatie en vermindering door bewust thema's te zoeken die niet over verschillen en overeenkomsten gaan, maar die met heel andere gedeelde aspecten van hun leven te maken hebben. Bijvoorbeeld sport of hobby's. Dit helpt de twee groepen om meer vertrouwen in elkaar te krijgen en dit sluit ook mooi aan bij de contactvoorwaarde van Allport. Het helpt om samen te werken en om samen iets te doen, los van alleen met elkaar praten. In het dialoogproject van de HvA zijn verschillende van de strategieën van Roggeveen zichtbaar. Er wordt gezocht naar overeenkomsten en andere gedeelde aspecten door middel van spelvormen en dialooggesprekken. Stereotypen en vooroordelen worden veel besproken in de workshops waardoor er decategorisatie kan plaats vinden. Vermijding is geen expliciete strategie tijdens de dialoogdag van de HvA. Controversiële onderwerpen worden niet gemedan, maar in de praktijk ligt de nadruk wel meer op de overeenkomsten tussen leerlingen dan op de verschillen. Hierdoor worden gevoeliger tegenstellingen, die bijvoorbeeld naar aanleiding het Israël-Palestina conflict zichtbaar worden, niet bewust opgezocht. Maar mocht dit ter sprake komen dan wordt dit ook niet uit de weg gegaan.

Roggeveen verwijst vooral naar het Israël-Palestina conflict als belemmering voor dialoog. Andere onderzoekers hebben zich vooral gericht op de impact die beeldvorming over de islam kan

hebben op de dialoog. De toename van islamkritiek in de afgelopen 20 jaar kan een belemmering zijn voor een succesvolle dialoog. Tegelijkertijd zijn sommige interreligieuze initiatieven juist versterkt om een tegengeluid te kunnen bieden en er zijn veel dialooginitiatieven ontstaan die als doel hebben de toenemende polarisatie tegen te gaan. Sipco Vellenga en Gerard Wiegers hebben onderzocht hoe organisaties in Nederland reageren op islamkritiek in Nederland tussen 2004 en 2009. Zij constateerden dat met name christelijke, joodse en islamitische organisaties hun gezamenlijk banden hebben versterkt als antwoord op de uiting van islamkritiek. Zij verwijzen hierbij naar de begrippen *bonding* en *bridging* van Putnam.³⁶ *Bonding* richt zich meer op het naar binnen kijken en is exclusief, terwijl *bridging* zich naar buiten richt en inclusief is. Met name de religieuze organisaties lieten in dit onderzoek een vorm van bridging zien doordat zij zich allen sterk uitspraken tegen polarisatie van onderlinge relaties in de Nederlandse samenleving. Ook het dialoogproject van de HvA richt zich op bridging, doordat zij bewust verbinding proberen te leggen tussen verschillende religieuze jongeren in Nederland. De samenleving heeft dit soort verbindende projecten nodig om bij te kunnen dragen aan het 'samenleven' in Nederland.

Maykel Verkuyten en Luuk Slotter hebben onderzoek gedaan naar de mate van tolerantie van niet-islamitische jongeren over islamitische gebruiken en geloofspraktijken. Zij definiëren tolerantie niet als de afwezigheid van vooroordelen, maar als een constructie waarbij een bewuste verdraagzame houding wordt benadrukt. Hoe tolerantie zich manifesteert, of zich juist niet manifesteert, bij jongeren is afhankelijk van veel verschillende actoren. Tolerantie bij jongeren hangt samen met de context van de eigen overtuigingen en de sociale interacties die zij hebben. Met name bij jongens is er een verschil op basis van leeftijd zichtbaar.³⁷ Hoe ouder de jongens zijn hoe minder tolerant zij zijn. Bij meisjes is daarin geen verschil zichtbaar. Ook het onderwijsniveau van de onderzochte jongeren heeft invloed. Naarmate de jongeren een hoger onderwijsniveau hebben, is de mate van tolerantie ook hoger.³⁸ Maikel Verkuyten en Jochem Thijs bevestigen met hun onderzoek onder religieuze en niet-religieuze vroeg-adolescenten, dat er negatieve beeldvorming bestaat bij jongeren in Nederland over moslims. Ongeveer een derde van de christelijke en niet-religieuze jongeren geeft aan negatieve gevoelens over moslims te hebben. Ook constateren zij dat er bij moslims negatieve beeldvorming bestaat over joden. Hoewel de joodse gemeenschap in Nederland erg klein is en komen islamitische jongeren waarschijnlijk zelden joden tegen, was bijna de helft van

---

³⁶ Sipco Vellenga and Gerard Wiegers, "Polarization or bridging? Responses of Muslim and non-Muslim organizations to criticism of Islam in the Netherlands," *Islam and Christian-Muslim Relations* 24, no. 1 (2013): 111-128.

³⁷ Maykel Verkuyten and Luuk Slotter, "Tolerance of Muslim beliefs and practices: Age related differences and context effects," *International Journal of Behavioral Development* 31, no. 5 (2007): 467-477.

³⁸ Verkuyten and Slotter, "Tolerance of Muslim beliefs and practices," 467-477.

de islamitische jongeren expliciet negatief over joden. Verkuyten en Thijs geven aan dat contact met andersgelovigen in de schoolcontext bijdraagt aan positievere groepsrelaties, waarmee ook zij de contacttheorie van Allport bevestigen.³⁹

In deze paragraaf heb ik laten zien dat de contacttheorie van Allport nog altijd van belang is omdat hij beschreef hoe de ontmoeting tussen mensen vooroordelen kan verminderen.⁴⁰ Deze ontmoeting moet voldoen aan de voorwaarden dat de deelnemers een gelijke status hebben, dat er tussen de deelnemers persoonlijke interactie plaatsvindt, dat er samenwerkingsactiviteiten plaatsvinden waarin er gezamenlijk gewerkt wordt aan hogere doelen en dat de sociale normen van de groep bepaald worden door iemand die autoriteit heeft in de betreffende groep. Roggeveen heeft vier strategieën beschreven die in de interreligieuze dialoog ingezet kunnen worden, die goed aansluiten bij de doelstellingen en de werking van het dialoogproject van de HvA. Deze strategieën zijn: overeenkomsten zoeken, decategorisatie van vooroordelen en verschillen, vermijding van bepaalde onderwerpen en op zoek gaan naar andere gedeelde aspecten. In de dialoogdag van de HvA worden deze strategieën allemaal toegepast in de workshops en activiteiten die de studenten organiseren. Alleen vermijding is geen expliciete strategie tijdens de dialoogdag. Controversiële onderwerpen worden niet gemedend, maar in de praktijk ligt de nadruk meer op de overeenkomsten tussen leerlingen dan op de verschillen.

2.4 Politieke, sociale en historische context

Zoals in de voorgaande paragraaf is beschreven, zijn verschillende maatschappelijke en politieke thema's van invloed op hoe een interreligieuze dialoog tussen jongeren kan verlopen. Enerzijds gaat het hierbij om de negatieve beeldvorming over moslims in Nederland en anderzijds gaat het over het Israël-Palestina conflict. Deze thema's kunnen de dialoog in de weg staan, omdat het bespreken ervan onbegrip oplevert of versterkt. Maar in sommige situaties zijn de thema's aanleiding om een dialoog te organiseren en kan het verbinding opleveren tussen verschillende religieuze groepen. In deze paragraaf zal ik beschrijven hoe de politieke, sociale en historische context, invloed heeft op de interreligieuze dialoog. Centraal daarbij staat het Israël-Palestina conflict en de beeldvorming over moslims in de Nederlandse samenleving, omdat uit verschillende onderzoeken over de interreligieuze dialoog blijkt, dat deze thema's het contact tussen groepen in de weg kan staan.

---

³⁹ Maykel Verkuyten and Jochem Thijs, "Religious group relations among christian, muslim and nonreligious early adolescents in the Netherlands," *Journal of Early Adolescence* 30, no. 1 (2010): 27–49.

⁴⁰ Allport, *The Nature of prejudice*, 261-281.

Ron Van Wonderen, Willem Wagenaar en Annemarieke Stremmelaar hebben onderzoek gedaan naar beeldvorming van islamitische jongeren over zionisme en joden.⁴¹ Zij constateren dat islamitische jongeren onderscheid maken tussen joden en zionisten, waarbij met joden een religie of een volk wordt bedoeld en waarbij zionisme vaker omschreven wordt als een extremistische ideologie. Het beeld van zionisten is vaak een negatief beeld, verbonden aan het Israël-Palestina conflict, en het wordt gekoppeld aan een gewelddadige ideologie en met enige regelmaat aan complottheorieën. Van Wonderen en Wagenaar hebben onderzocht in hoeverre antisemitisme onder jongeren aanwezig is in Nederland.⁴² Zij concluderen dat islamitische jongeren vaker negatief over joden denken dan andere jongeren. Ook zij zien hierin een verband met het Israël-Palestina conflict. Antisemitisme is niet alleen een verschijnsel dat voorkomt bij moslims. Bart Wallet heeft onderzocht hoe het christendom zich in de loop der eeuwen heeft verhouden tot het antisemitisme. Hij concludeert dat in grote delen van de geschiedenis er een duidelijke negatieve anti-judaïstische lijn te herkennen is in het christendom. Pas na 1945 veranderde dit en werd er gezocht naar een herformulering van delen van de christelijke traditie waarin anti-joodse geluiden zichtbaar waren. En hoewel antisemitisme als verschijnsel wordt afgewezen en bestreden, komen er nog steeds anti-joodse beelden voor in verschillende contexten. De stereotype beelden van joden als goed met geld of succesvol in de handel, kunnen nu een positieve duiding krijgen, maar gaan uit van een 'verbeelde jood' in plaats van reële levende joden.⁴³ Ewoud Sanders heeft in zijn boek *Levi's eerste kerstfeest* beschreven hoe zowel in de protestante als de rooms-katholieke traditie in de periode 1792-2015 kinderboeken over de bekering van joden bol staan van antisemitisme. Een voorbeeld daarvan is het boek van M. H. Karelis Meeuse *De zoektocht van Lea Rachel* uit 1999, wat nog steeds te koop is. Het boek beschrijft joden die agressief op de grond spugen terwijl ze zinnen zeggen als 'vuile christenen' of 'vuile gojim'.⁴⁴ De beelden van joden die worden geschetst kunnen nog steeds invloed hebben op de beeldvorming van jongeren die deze boeken aangereikt krijgen in hun opvoeding.

Edward Kessler beschrijft hedendaagse veranderingen in de relatie tussen joden, christenen en moslims.⁴⁵ Enerzijds constateert hij dat het Israël – Palestina conflict grote invloed heeft en barrières opwerpt voor de interreligieuze dialoog. Anderzijds wijst hij naar de schadelijke invloed van

---

⁴¹ Ron van Wonderen, Willem Wagenaar and Annemarieke Stremmelaar, *Nader onderzoek, beelden van islamitische jongeren over zionisten en joden* (Utrecht: Verweij Jonkerinstituut en Anne Frank Stichting, 2015), 15.

⁴² Ron van Wonderen and Willem Wagenaar, *Antisemitisme onder jongeren in Nederland, oorzaken en triggerfactoren* (Utrecht: Verweij Jonker instituut en Anne Frank Stichting (2015), 7.

⁴³ Bart Wallet, *Christendom en antisemitisme, tweeduizend jaar confrontatie* (Utrecht: Uitgeverij Boekencentrum, 2017), 114.

⁴⁴ Charlotte van Bergen. "Levi's first Christmas celebration. Children's stories on Jewish conversion, 1792–2015.] Ewoud Sanders," *International Research in Children's literature* 13, no.1 (2020): 99.

⁴⁵ Edward Kessler, "Changing Landscapes: Jewish-Christian-Muslim Relations Today," *Melilah* 3 (2010): 64.

het collectief geheugen. Zo wijst hij bijvoorbeeld op hoe kruistochten uit het verleden nog steeds een rol spelen bij de manier waarop er over de andere groepen gedacht wordt. Hij werkt dit uit aan de hand van de gezamenlijke rol van Abraham in alle drie de religies. Het gegeven dat alle drie de religies Abraham kennen als aartsvader kan verbindend werken als model van geloof voor alle drie de groepen. Maar het kan ook een belemmering voor dialoog zijn als niet alle groepen accepteren dat de andere religie de rol van Abraham misschien anders interpreteert. Waar Roggeveen het gezamenlijk narratief dus als verbindend ziet, laat Kessler zien dat dit ook verdeling op kan leveren.

De verschillende wetenschappers zijn het eens over de invloed die het zionisme en het Israël-Palestina conflict heeft op de beeldvorming van moslims over joden. Remco Ensel beschrijft hoe deze negatieve beeldvorming tussen 2000 en 2010 is toegenomen aan de hand van een aantal incidenten. Veel jonge moslims volgden in 2000 de ontwikkelingen rond de tweede intifada in Israël en de verontwaardiging hierover was groot. In demonstraties en protesten werd de toon steeds harder en werden steeds vaker anti-joodse opmerkingen geuit. Ook het aantal incidenten waarbij joden op straat werden lastiggevallen nam toe in deze periode.⁴⁶ In de jaren die hierop volgden, werd het anti-joodse geluid vaker geconstateerd. Ensel verwijst bijvoorbeeld naar teksten van Nederlands-Marokkaanse rappers, naar cartoons over de Holocaust die in reactie op de 'Mohammed-cartoons' in 2006 verschenen en naar incidenten waarin een synagoge werd bekogeld met eieren. Ensel verklaart de toename van anti-joodse incidenten enerzijds aan de hand van de ontwikkeling van een straatcultuur waarin veel jonge, mannelijke, moslims zich in de publieke ruimte manifesteerden, waarbij antisemitisme een onderdeel is van de groepsdynamiek.⁴⁷ Anderzijds is ook te constateren dat de toename van antisemitistische geluiden samen lijkt te gaan met de toename van negatieve beeldvorming over moslims in Nederland. Ensel wijst erop dat de Rushdie Affaire eind jaren negentig een beginpunt is geweest waarin het multiculturele ideaal in Nederland werd vervangen door een klimaat van moslimhaat. In navolging van politici als Pim Fortuyn, Rita Verdonk en later Geert Wilders werd er steeds minder gesproken over etnische minderheden, maar steeds vaker over moslims. De culturele scheidslijnen in de Nederlandse samenleving werden scherper. De moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 was een schokkende gebeurtenis die de verdeelde samenleving nog meer op scherp zette.⁴⁸ Sipco Vellenga heeft onderzocht in hoeverre de toename van antisemitisme en islamofobie met elkaar samenhangen.⁴⁹ Hij beschrijft drie kenmerken die karakteriserend zijn voor de

---

⁴⁶ Remco Ensel, "The Jew vs the young male Moroccan" in *The Holocaust, Israel and 'the Jew', histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society*, ed. Remco Ensel and Eveline Gans (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017), 380.

⁴⁷ Ensel, "The Jew vs the young male Moroccan," 411.

⁴⁸ Ensel, "The Jew vs the young male Moroccan," 427.

⁴⁹ Sipco Vellenga, "Anti-semitism and Islamophobia in the Netherlands: concepts, developments and backdrops," *Journal of Contemporary Religion* 33, no. 2 (2018): 177.

Nederlandse context. Het eerste kenmerk is het ontstaan van een multi-etnische en multiculturele samenleving waarin religie een identiteitsmarkering is geworden voor etnische minderheden in de samenleving. Vellenga verwijst, net als Ensel, naar de Nederlanders van Turkse en Marokkaanse afkomst die steeds minder vaak worden beschreven in etnische termen, maar steeds vaker in religieuze termen als moslims. Een tweede kenmerk is de verandering van de dominante nationale identiteit. Het Nederlandse zelfbeeld is niet meer dat van een multiculturele samenleving maar de dominante Nederlandse identiteit is gebaseerd op een seculier en progressief zelfbeeld. Dit heeft gevolgen voor de plaats die joden en moslims daarin hebben. Het derde kenmerk dat Vellenga constateert is de trend van globalisering waardoor er een vergroot bewustzijn is ontstaan van de ontwikkelingen en de sociale relaties wereldwijd. De toegenomen aandacht voor het Israël-Palestina conflict is hier een voorbeeld van. Door toegenomen mobiliteit, internet en sociale media is de diversiteit aan meningen over dit soort conflicten ook toegenomen. Nella van den Brandt beschrijft de veranderende houding ten aanzien van moslims aan de hand van de definitie van de 'moslimkwestie' van Matteo Gianni.⁵⁰ Het gaat hierbij volgens Gianni over een verzameling van discourses, houdingen en praktijken die de agency en de morele gelijkwaardigheid van moslims, als individu, als dragers van religieuze waarden en als burgers, in twijfel trekken. De toename van jihadisme en terreurdreiging hebben deze moslimkwestie versterkt. Van den Brandt heeft een aantal tegengeluiden hiertegen geanalyseerd om de agency van verschillende groepen in de samenleving zichtbaar te maken. Zowel religieuze als seculiere stemmen zijn aanwezig als tegenstem in het anti-islam discours. Er zijn de afgelopen jaren allerlei acties en kunstuitingen georganiseerd die een ander beeld van de islam representeren. Maar toch lijkt het erop dat in een tijd van jihadisme de vraag of de islam een gewelddadige aard heeft meer op de voorgrond is gekomen. Margreet van Es heeft in de mediaberichtgeving van de afgelopen 16 jaar onderzocht hoe moslims in Nederland in toenemende mate worden gevraagd zich uit te spreken tegen terrorisme vanuit de islam. De reacties die moslims formuleerden waren vaak essentialistische uitspraken over de islam als een "religie van vrede" waarin "geen plaats is voor geweld". Moslims reconstrueren hun eigen religie, in reactie op de uitspraken dat islam een gewelddadige religie is. Ze geven dus een essentialistisch antwoord op essentialistische kritiek.⁵¹ Religie wordt terug gebracht tot zijn essentie, alsof het een afgebakend geheel is. Hierdoor wordt de complexiteit van wat religie betekent in het dagelijks leven gereduceerd. De vraag om afstand te nemen van geweld zorgt er dus voor dat er een beperkt beeld van de islam als vredelievend

---

⁵⁰ Nella van den Brandt, "Public Renderings of Islam and the Jihadi Threat: Political, Social, and Religious Critique in Civil Society in Flanders," in *Secularisms in a Postsecular Age? Religiosities and Subjectivities in Comparative Perspective*, ed. José Mapril et al. (Cham: Palgrave Macmillan, 2017), 136.

⁵¹ Margreet van Es, "Muslims Denouncing Violent Extremism: Competing Essentialisms of Islam in Dutch Public Debate." *Journal of Muslims in Europe* 7, no. 2 (2018): 163.

òf gewelddadig benadrukt wordt. Daarnaast versterkt de vraag van een dominante groep aan een minderheidsgroep om afstand te nemen van terrorisme, de ongelijkheid in de samenleving. De dominante meerderheid wordt nooit gevraagd afstand te nemen van misdaden die gepleegd worden door mensen uit diezelfde groep. Met de vraag om afstand te nemen wordt er een extra verantwoordelijkheid voor terrorisme neergelegd bij moslims en niet bij andere groepen in de samenleving.⁵²

Voor een interreligieuze dialoog is het van belang om na te denken hoe om te gaan met religieuze kritiek. Deze kritiek zal onderdeel kunnen zijn van, of kunnen voorkomen tijdens, de dialoog, maar zal tegelijkertijd in het gesprek spanningen en vragen oproepen door de gevoeligheid van deze thema's. Velasco Gonzalez et al. geven aan dat moslims in Nederland in toenemende mate worden afgeschilderd als bedreiging voor de nationale identiteit en cultuur. Zij maken hierin onderscheid tussen realistische en symbolische dreiging. Realistische dreiging kan het beste in economische, politieke of fysieke termen worden beschreven. Bij situaties waarin er een tekort is aan banen of huisvesting kan de perceptie ontstaan dat deze middelen worden bedreigd door buitenstaanders. Symbolische dreiging is gebaseerd op groepsverschillen in waarden, normen en overtuigingen. Buitenstaanders met een ander wereldbeeld kunnen worden gezien als bedreigend voor de culturele identiteit. Volgens Velasco Geonzales et al. bestaat er in Nederland meer een perceptie van symbolische dreiging, dan een daadwerkelijke realistische dreiging van moslims. Daarnaast hebben volgens Velasco Gonzalez et al. de helft van de Nederlandse adolescenten negatieve gevoelens ten opzichte van moslims. Zij onderschrijven dat intergrouppcontact negatieve stereotypen kan verminderen, maar door het recent sterker geworden anti-moslim discours in de Nederlandse samenleving wordt het voor educatieve interventies, zoals het dialoogproject van de HvA, steeds moeilijker om effect te hebben.⁵³ Het feit dat het anti-moslim discours onder jongeren zo groot is, benadrukt de gevoelde noodzaak om iets te doen aan die negatieve beeldvorming. Dit was tenslotte ook de aanleiding om het eerste dialoogproject in 2012 te gaan organiseren.

In deze paragraaf heb ik de politieke, sociale en historische context beschreven die invloed kan hebben op de interreligieuze dialoog. Met name heb ik hierin gekeken hoe de beeldvorming over joden beïnvloed wordt door het Israël-Palestina conflict. Tevens kwam hierbij aan de orde hoe de toename van antisemitisme en beeldvorming ten aanzien van moslims met elkaar samenhangen en hoe de veranderende houding ten aanzien van moslims in Nederland invloed heeft op de interreligieuze dialoog.

---

⁵² Van Es, "Muslims Denouncing Violent Extremism," 154.

⁵³ Velasco Gonzalez, et al. "Prejudice towards Muslims in the Netherlands," 280.

Samenvattend

In dit theoretisch kader zijn een aantal kernconcepten naar voren gekomen die van belang zijn voor mijn onderzoek. De dialoog die ik in dit onderzoek heb bestudeerd, definieer ik als een ontmoeting tussen mensen die zich op verschillende manieren op religie oriënteren. Voor het project is bewust gekozen voor een interreligieuze dialoog omdat religieuze normen en waarden centrale aspecten zijn in de identiteit van deze jongeren. Wel is de manier waarop deze jongeren uiting geven aan hun religie heel verschillend en is hun religie ingekaderd in culturele omstandigheden en historische kaders. Daarom spreek ik hier niet van een ontmoeting tussen religieuzen, maar over een ontmoeting tussen mensen die zich op verschillende manieren op religie oriënteren.

Om te kunnen onderzoeken welke preconcepties, vooroordelen en stereotypen de leerlingen hebben, is het van belang om deze begrippen goed af te bakenen. Preconcepties zijn denkbeelden van leerlingen over een concept waar zij nog geen onderwijs over hebben gehad. In het geval van het dialoogproject gaat het over beelden die zij hebben over de andere jongeren of andere religies, zonder dat zij hier op school iets over hebben geleerd. Om deze preconcepties te specificeren maak ik gebruik van de definitie over vooroordelen van Rupert Brown. Volgens Brown zijn vooroordelen alle houdingen, emoties of gedragingen ten opzichte van leden van een groep, die direct of indirect negativiteit of antipathie ten opzichte van die groep impliceren. Stereotypen zijn onderdeel van vooroordelen en bestaan uit functies die kenmerkend worden geacht voor een bepaalde groep. In de beeldvorming van de jongeren kunnen stereotypen over andersdenkenden een belangrijke rol spelen. Om beeldvorming te kunnen veranderen door middel van een dialoog is het belangrijk om rekening te houden met de sociaalpsychologische invloed van groepsdynamiek.

Er is veel onderzoek gedaan naar de effecten van ontmoeting op intercultureel gebied. Voor dit onderzoek maak ik vooral gebruik van de contacttheorie van Allport. Hij beschreef dat een ontmoeting tussen mensen vooroordelen kan verminderen, mits er wordt voldaan aan een aantal voorwaarden. Het dialoogproject van de HvA voldoet aan die voorwaarden: de deelnemers hebben een gelijke status, er vindt persoonlijke interactie tussen de deelnemers plaats, er worden samenwerkingsactiviteiten georganiseerd tijdens het project en de sociale normen van de groep worden bepaald door mensen die autoriteit hebben, namelijk de begeleidende studenten.

Omdat het dialoogproject niet alleen op intercultureel maar juist op interreligieus gebied is gericht, is het van belang om rekening te houden met de vier strategieën die Suzanne Roggeveen heeft beschreven. Deze strategieën zijn: overeenkomsten zoeken, decategorisatie van vooroordelen en verschillen, vermijding van bepaalde onderwerpen en op zoek gaan naar andere gedeelde aspecten. In het dialoogproject zouden deze strategieën onderdeel uit kunnen maken van de workshops en activiteiten die de studenten organiseren.

Zowel het Israël-Palestina conflict, de negatieve beeldvorming over moslims in Nederland, hedendaagse discussies in Nederland over joodse en islamitische religieuze praktijken, als een lange traditie van christelijke antisemitisme hebben invloed op het beeldvorming van de jongeren over elkaar. Ik heb in dit theoretisch kader ingezoomd op de specifieke politieke, sociale en historische context die invloed heeft op de beeldvorming van de jongeren. Het is belangrijk bij de uitvoering van het dialoogproject na te denken hoe om te gaan met religieuze kritiek. Intergroepcontact kan weliswaar negatieve beeldvorming verminderen, maar bestaande negatieve beeldvorming over joden of moslims maakt het voor educatieve projecten als deze, moeilijker om effect te hebben. Tegelijkertijd benadrukt het wel de gevoelde noodzaak voor dit dialoogproject.

Hoofdstuk 3: Beschrijving onderzoeksmethode

In dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van drie verschillende onderzoeksmethoden. Ik heb zeven interviews gehouden, ik heb een voorbereidende les geobserveerd en ik heb een documentanalyse uitgevoerd van de eindrapporten die de studenten hebben geschreven over de dialoogprojecten van de afgelopen jaren. In dit hoofdstuk zal ik de drie onderzoeksmethoden beschrijven. Tevens geef ik hierin aan hoe ik ervoor heb gezorgd de betrouwbaarheid en de validiteit van mijn onderzoek zoveel mogelijk te waarborgen.

De interviews

Ik heb zeven semigestructureerde kwalitatieve interviews afgenomen. Dit houdt in dat ik het interview ben begonnen met vaste, voorbereide vragen, maar dat ik ruimte liet voor nieuwe vragen en invalshoeken waar de docenten zelf mee kwamen. De vragen heb ik opgenomen in bijlage 1 van dit onderzoek. Ik heb open vragen gesteld waarin de ondervraagden veel ruimte kregen om hun verhaal te vertellen. Hierdoor kon ik voorkomen dat ik het gesprek een bepaalde richting uit zou sturen. Naast een aantal algemene vragen over de achtergronden van de docenten en van de school heb ik vragen geformuleerd over het belang van het project en over de preconcepties van de leerlingen. Ik heb voor deze thema's gekozen om op die manier vanuit verschillende invalshoeken informatie over het project te verkrijgen. Volgens Anna Davidsson Bremborg is het kwalitatieve interview binnen religiewetenschappen een bruikbare methode omdat het rijke, complexe en genuanceerde data op kan leveren.⁵⁴ Door ervoor te kiezen om een aantal sleutelpersonen te interviewen hoop ik wat dieper op hun ervaring in te kunnen gaan. De respondenten zijn allen betrokken bij de organisatie van het dialoogproject.

Ik heb vijf docenten van de drie deelnemende scholen geïnterviewd. De docenten staan achter de doelstellingen van dit project en doen hieraan mee omdat ze het belangrijk vinden dat hun leerlingen in contact komen met andersdenkenden. Door middel van het interview wilde ik erachter komen waarom zij dit belangrijk vinden. Daarnaast wil ik onderzoeken of de beeldvorming van de leerlingen over andersdenkenden een van de redenen is waarom zij mee doen en welke beeldvorming zij bij de leerlingen constateren. Ik heb geprobeerd door middel van het interview in beeld te krijgen welke opmerkingen leerlingen maken over andersdenkenden tijdens de lessen en in hun eigen schoolcontext. Ik heb zoveel mogelijk rekening proberen te houden met het feit dat de beeldvorming van docenten hun visie is op de preconcepties van leerlingen. De docenten zijn hierin niet neutraal en kunnen beïnvloed zijn door de relatie en ervaring die zij al met deze leerlingen hebben. Ook hebben

---

⁵⁴ Anna Davidsson Bremborg, "Interviewing" in *The routledge handbook of research methods in the study of religion*, ed. Michael Stausberg and Steven Engler (New York: Routledge, 2014), 310.

zij een bepaalde verwachting ten aanzien van de dialoogdag die hun perceptie van de leerlingen kunnen kleuren. Een mooi voorbeeld hiervan was de uitspraak van meerdere docenten over de aanwezigheid van kennis over religie bij de verschillende leerlingen. Blijkbaar was de verwachting bij de docenten dat leerlingen veel kennis over religie zouden hebben en bleek dat hen in de praktijk soms tegen te vallen. In de beschrijving van de resultaten en in de conclusie heb ik daarom geprobeerd nuance aan te brengen in de bevindingen van de docenten.

Naast de docenten van de drie deelnemende scholen heb ik ook twee betrokkenen geïnterviewd die niet direct docent zijn van deze leerlingen. Deze betrokkenen zijn als initiatiefnemers van het project in de beginjaren intensief betrokken geweest bij de dialoogdag. Zij zijn op alle dialoogdagen aanwezig geweest en hebben van daaruit een goed beeld gekregen van de leerlingen en hun preconcepties. Hun ervaringen gaan echter niet over de deelnemers aan het dialoogproject van dit jaar, omdat zij deze leerlingen, in tegenstelling tot de docenten niet kennen. Hun beeld zal dus een wat algemener beeld zijn dat is gebaseerd op de dialoogdagen van de afgelopen jaren.

Ik heb geprobeerd om mijn eigen positie als interviewer zo min mogelijk van invloed te laten zijn op het verloop van het interview. Een valkuil hierin was dat ik vanuit mijn eigen achtergrond als docent Maatschappijleer en lerarenopleider onvoldoende zou doorvragen omdat ik de onderwijscontext al snel begrijp of zelf invul. Ook ben ik vanaf het begin betrokken geweest bij de organisatie van het dialoogproject en ben ik alle dialoogdagen aanwezig geweest. Ik heb zoveel mogelijk geprobeerd om me hier bewust van te zijn, door voortdurend open vragen te blijven stellen, ook over zaken waar ik van dacht het antwoord wel te weten. Hiermee kon ik voorkomen dat ik de geïnterviewden een bepaalde kant op zou sturen met hun antwoord op basis van wat ik vanuit mijn context had verwacht. Een voordeel van mijn eigen positie hierin was dat ik zelf niet religieus ben en niet in het bijzonder onderwijs werkzaam ben. Met name op de Fruytier scholengemeenschap en op het Maimonides is de denominatie een belangrijke waarde in de schoolcultuur. Deze waarden zijn voor mij niet vanzelfsprekend, dus hierin was ik minder snel geneigd mijn eigen invulling aan het gesprek toe te voegen en was het makkelijker om open vragen te stellen. Zo vond ik bijvoorbeeld de invulling van de Joodse identiteit op de JSG Maimonides en de terminologie van begeleide confrontatie op de Fruytier Scholengemeenschap erg interessante fenomenen en kostte het mij geen enkele moeite om hierover door te vragen. Ook het feit dat het Huygens College dit jaar voor het eerst mee deed aan het dialoogproject was hierin een voordeel. Ik wist nog niet zo veel van deze school waardoor ik makkelijker met een open, nieuwsgierige houding vragen kon stellen. Tevens heb ik bewust getracht mijn eigen mening en ideeën even op te schorten en geen rol te laten spelen in de interviews.

Een ontbrekende factor in de interviews was een gesprek met de docenten van het Marcanti College. Zoals ik ook in de inleiding heb beschreven heeft het Marcanti College de afgelopen jaren met haar leerlingen aan dit project mee gedaan en hadden ze een goede input kunnen leveren voor de inhoud van dit onderzoek. Helaas hebben zij in oktober 2019 besloten te stoppen met het project en was het voor mij niet mogelijk om weer contact te leggen met de betrokken docenten.

De voorbereidende les

De HvA-studenten zouden op de drie deelnemende scholen een voorbereidende les geven voor het dialoogproject. Door de coronacrisis is de voorbereidende les uiteindelijk alleen op de Fruytier Scholengemeenschap gegeven. Zes studenten hebben in groepjes van twee de les gegeven aan de drie klassen die aan de dialoogdag mee zouden doen. Omdat deze lessen tegelijkertijd werden gegeven kon ik maar bij één van de lessen aanwezig zijn.

Het doel van deze les was de leerlingen te informeren over het dialoogproject en met ze in gesprek te gaan over vooroordelen, stereotypen. Dit om de wederzijdse verwachtingen van zowel de studenten als de leerlingen duidelijk te maken en om ervoor te zorgen dat leerlingen zich op de dialoogdag zelf bewust zijn van eventuele eigen vooroordelen en die van anderen. De studenten hebben in de voorbereiding op deze les geformuleerd dat ze het belangrijk vinden dat de leerlingen begrip hebben voor elkaar maar dat ze niet alles van de ander hoeven te begrijpen.

Omdat in deze lessen expliciet aandacht werd besteed aan de vooroordelen en stereotypen van de leerlingen kon ik dat als een mooie bron gebruiken om antwoord te krijgen op deelvraag 1 van mijn onderzoek: Welke preconcepties hebben religieuze jongeren over andersdenkenden? Tijdens de les heb ik een geluidsopname gemaakt en heb ik een schriftelijke observatie uitgevoerd. Ik heb dus niet alleen gekeken dat naar wat er werd gezegd, maar ook naar welk taalgebruik hierbij werd gebruikt, waar er stiltes vielen, hoe er op elkaar werd gereageerd, waar om gelachen werd en waarin leerlingen het met elkaar eens en oneens zijn. Tijdens de les heb ik gebruik gemaakt van onderstaand schema.

Wat valt op in de houding van leerlingen?	
Welke gezichtsuitdrukkingen vallen op?	
Welke betrokkenheid zie je bij leerlingen?	
Hoe is de klassenopstelling? En hoe beïnvloedt dit de interactie tussen de leerlingen?	
Zijn er verschillen tussen de leerlingen?	

Hoeveel leerlingen zijn dominanter aanwezig en meer aan het woord dan anderen?	
Wat valt verder op?	

Bij veldonderzoek en participerende observatie is aanwezigheid en reflexiviteit een kernthema. Volgens Graham Harvey is het van belang om te reflecteren op je eigen aanwezigheid als onderzoeker tijdens de observatie.⁵⁵ Enerzijds heeft mijn aanwezigheid in de groep invloed gehad op de leerlingen, maar anderzijds was ook de aanwezigheid van de studenten die de les geven anders dan normaal. Leerlingen kunnen ander gedrag vertoond hebben door onze aanwezigheid.

Dit merkte ik heel duidelijk in de les op de Fruytier Scholengemeenschap op het moment dat het gesprek ging over het geloof van de twee studenten. Een van hen vertelde dat ze niet gelovig was en de andere student gaf aan wel religieus opgevoed te zijn, maar niet meer naar de kerk te gaan. Je merkte dat de aandacht verscherpte doordat de klas stil viel. In dezelfde les stelde een van de studenten de vraag “Waarom is de regering kut dan?” De leerlingen moesten lachen om het woord *kut* en kwamen hier later in het gesprek op terug. Op het moment dat het in de les ging over de verschillen tussen stad en platteland zei een leerling, “Ze zijn hier gewoon netjes opgevoed” en een andere leerling “Ze zeggen kut, dat zeggen wij niet”. Het taalgebruik en de visie op de religie van de studenten was anders dan dat leerlingen gewend zijn op deze school. Mogelijk heeft dit invloed op datgene wat leerlingen wel of niet durven te zeggen in de les. Het kan ervoor gezorgd hebben dat leerlingen zelf opener durfden te zijn, maar het kan ook zijn dat zij de studenten hierover veroordeelden en dat ze juist kritischer zouden zijn.

Over mijn eigen aanwezigheid in de klas verwacht ik niet dat dit veel invloed heeft gehad op het gedrag van de leerlingen. De twee studenten waren nieuw voor de leerlingen en de aandacht ging voornamelijk naar hen uit. Ik zat achterin en de leerlingen hebben alleen in het begin van de les, toen ik werd voorgesteld even naar mij omgekeken, maar verder heb ik niet het idee dat mijn aanwezigheid hen erg bezig hield. Het feit dat een van de leraren van deze klas bij de les aanwezig was heeft wel invloed op het gedrag van de leerlingen gehad. Een aantal keer keken leerlingen naar de docent voorafgaand of na het plaatsen van een opmerking over vooroordelen. Het zou kunnen zijn dat de leerlingen zich minder gemakkelijk uitlaten over bepaalde vooroordelen of stereotypen omdat ze verwachten dat de docent hier een oordeel over zou hebben.

---

⁵⁵ Graham Harvey, “Field Research: participant observation” in *The routledge handbook of research methods in the study of religion*, ed. Michael Stausberg and Steven Engler (New York: Routledge, 2014), 224.

Documentanalyse van de eindrapporten

Door het uitbreken van de Coronacrisis hebben niet alle voorbereidende lessen plaats gevonden en werd ook de dialoogdag zelf gecancelled. Daarom ben ik op zoek gegaan naar extra achtergronden om meer onderzoeksdata te kunnen verzamelen. Ik heb er voor gekozen om zeven eindrapporten van de dialoogdagen van de afgelopen jaren te analyseren op uitspraken van leerlingen en studenten die betrekking hadden op de preconcepties van leerlingen.

Deze eindrapporten zijn opgesteld door de studenten na afloop van het dialoogproject dat zij hadden georganiseerd. Ieder jaar, sinds 2012, kreeg de groep studenten de opdracht van het Stadsdeel West om deze de dag te organiseren en moesten zij na afloop het project evalueren en hun bevindingen overdraagbaar maken voor de studenten van het volgende jaar. In sommige jaren hebben studenten in het eindrapport voornamelijk gereflecteerd op de organisatorische aspecten van het project, maar in sommige jaren hebben zij hierin ook de reacties van de deelnemende leerlingen meegenomen. Zo hebben de studenten in 2013 en 2014 alle leerlingen gevraagd hoe ze de dag hebben gevonden. In 2015 hebben ze aan de leerlingen tijdens de voorbereidende les gevraagd wat hun verwachtingen waren van de dialoogdag. Deze rapporten leveren daarmee veel informatie op voor mijn onderzoek. Ook in de jaren daarna zijn er af en toe opmerkingen van leerlingen gebruikt als illustratie van de bevindingen van de studenten zelf. Deze opmerkingen kon ik ook gebruiken voor mijn onderzoek.

Grace Davie en David Wyatt geven aan dat analyse van documenten een belangrijke bron kunnen zijn van houdingen en waarden, maar dat de functie, het doel, de doelgroep en de maker van het document ook invloed hebben op de inhoud van de documenten en daarmee nooit waarde vrij zijn. Het analyseren van documenten gaat dus zowel over de inhoud als over de productie, het gebruik en de functie van het document in een bepaalde sociaalhistorische context.⁵⁶

Over de eindrapporten van de dialoogdagen is daarom de volgende informatie van belang. De eindrapporten zijn opgesteld door studenten van de minor levensbeschouwing. Zij hebben deze rapporten gezamenlijk als groep opgesteld en hebben hierin taken verdeeld. In de meeste gevallen betekende dit dat verschillende studenten teksten hebben aangeleverd en dat een eindredactie van twee of drie studenten hier een document van hebben gemaakt. Het doel van het eindrapport was verslag uitbrengen aan het Stadsdeel West en de Academie van de Stad over het verloop van de dialoogdag. Dit heeft tot gevolg dat de toon en inhoud van de rapporten vrij formeel zijn. Voor de inhoud van de rapporten hebben de studenten een selectie gemaakt die in hun ogen relevant zou zijn voor de verslaglegging. De focus ligt vooral op reflectie op de uitvoering en aanbevelingen voor een

---

⁵⁶ Grace Davie and David Wyatt, "Document analysis" in *The routledge handbook of research methods in the study of religion*, ed. Michael Stausberg and Steven Engler (New York: Routledge, 2014), 152.

volgend jaar. Voor mijn onderzoek betekent dat dat niet alle relevante observaties die studenten hebben gedaan tijdens de dialoogdag ook daadwerkelijk in de eindrapporten zijn beland. Ook kunnen de observaties van de studenten van enigszins gekleurd zijn door hun eigen beleving van de dag. Waren zij zelf enthousiast over de dag, dan is de kans groot dat zij meer positieve ervaringen in het eindrapport hebben opgenomen. Waren zij wat kritischer, dan kan het zijn dat negatievere ervaringen meer aandacht hebben gekregen. De studenten kunnen ook zelf onbewust beïnvloed zijn door vooroordelen en stereotypen en zijn nooit helemaal neutraal. Omdat de studenten hebben samengewerkt om één rapport te schrijven, zijn er verschillende overwegingen geweest welke observaties wel en welke niet gebruikt zijn. De studenten hebben het eindrapport niet volgens een vast format moeten schrijven, waardoor de inhoud van de verschillende rapporten verschillend is. Dit is met name zichtbaar in het feit dat er niet in alle jaren gebruik is gemaakt van de ervaringen van de leerlingen zelf.

Validiteit en betrouwbaarheid

Om de validiteit van het onderzoek te waarborgen, is het van belang dat de onderzoeksmethode een antwoord geeft op de hoofd- en deelvragen.

Om de preconcepties van de jongeren in beeld te krijgen zijn interviews met betrokken docenten een goede methode. De docenten krijgen in de voorbereiding van het project een beeld van wat de leerlingen vinden van andersdenkenden. Deze docenten zijn afkomstig van alle drie de deelnemende scholen, waardoor de context van alle scholen wordt meegenomen. Er zijn twee betrokkenen geïnterviewd die het dialoogproject vanaf de start hebben meegemaakt. Dit geeft een extra dimensie aan de resultaten, omdat zij een beeld kunnen schetsen over een langere periode. De observatie van de voorbereidende les was een goede toevoeging. Doordat de les is opgenomen was het mogelijk om uitspraken van leerlingen zelf mee te nemen in de resultaten. Ook de documentanalyse van de eindrapporten zorgen voor een mooie aanvulling omdat hierin de perceptie van de studenten over de preconcepties van de leerlingen wordt weergegeven.

Een nadeel van deze onderzoeksmethoden is dat het niet generaliseerbaar is voor andere vormen van interreligieuze dialoog. De verkregen informatie geldt heel specifiek voor deze context waarin deze scholen en leerlingen, maar ook de insteek van de studenten, een rol hebben gespeeld.

Om de betrouwbaarheid van het onderzoek te verhogen zijn van alle interviews en van de geobserveerde les geluidsopnamen gemaakt en is de volledige tekst getranscribeerd en toegevoegd in de bijlage. Dit maakt de analyse en interpretatie van de bronnen navolgbaar voor andere onderzoekers.

Hoofdstuk 4: Welke preconcepties hebben religieuze jongeren over andersdenkenden?

Uit de interviews, de geobserveerde les en uit de eindrapporten van het dialoogproject zijn verschillende preconcepties te herleiden. Ik heb deze preconcepties gecategoriseerd in de volgende thema's: Kennis over religie, negatieve vooroordelen, onbekendheid, verschil stad / platteland en sociaaleconomische achtergrond en tot slot identiteit. Ik heb voor deze categorieën gekozen omdat alle uitspraken over de preconcepties van de jongeren die ik tegen kwam, met een van deze thema's te maken hadden. De categorie identiteit is hier een uitzondering op. Hier gaat het niet zozeer over de preconcepties die de jongeren zelf hebben, maar eerder over de achterliggende waarden en ideeën van de betrokken docenten en scholen. Ik vond het belangrijk om deze verwachtingen ten aanzien van identiteit mee te nemen in dit hoofdstuk. De context waarin de jongeren worden voorbereid op het dialoogproject heeft immers ook invloed heeft op de preconcepties van de jongeren.

4.1 Kennis over religie

Voor veel van de begeleidende docenten is het gebrek aan kennis over de eigen religie en elkaars religie een belangrijke reden om mee te doen aan het dialoogproject. Op de drie scholen wordt er op heel verschillende wijze aandacht besteed aan religies. Bij de Fruytier Scholengemeenschap wordt er bij de godsdienstlessen aandacht besteed aan jodendom, christendom en islam. Bij de SG Maimonides is er alleen joods godsdienstonderwijs en bij het Huygens College wordt helemaal geen godsdienst of levensbeschouwing gegeven. Wel komt op alle drie de scholen enige basiskennis over wereldreligies aan bod bij geschiedenis of maatschappijleer, maar dit is vrij minimaal. De betrokkenen constateren dat er bij de leerlingen dan ook maar weinig kennis is over de eigen religie. Met name de islamitische leerlingen weten volgens de betrokkenen weinig over hun eigen geloof. Tegelijkertijd is het begrip 'kennis over religie' vrij subjectief. In interviews werd zichtbaar dat de betrokkenen bepaalde verwachtingen hebben over het kennisniveau van de leerlingen over hun eigen religie. Maar de manier waarop de leerlingen hun religie beleven kan heel verschillend zijn. Dit hangt niet altijd samen met kennis over de leer of over de bronnen.

Bas de Bruijn, oud-bestuurslid van het Maimonides zei over de leerlingen van het Marcanti College:

Die konden niet eens Arabisch lezen. Dat ik zei, kan je lezen wat je moeder of je tante daar geschreven heeft [over een Arabische tekst die een leerling meenam naar de dialoogdag].
Nee, ik kan niet Arabisch lezen. Ik zei, wat betekent dat voor je? Nou, cadeautje. Dus had niets met religie te maken, er kwam geen woord Allah in voor.

Dilek Semur, docent van het Huygens college zegt over de kennis over religie van haar eigen leerlingen:

Als ik zo naar het geheel kijk, dan is het vaak van horen zeggen. Het is niet echt dat ze een Koran hebben opengeslagen en zich daar heel erg in hebben verdiept. Het is vaak van, hè ja, maar mijn moeder zegt dat, in de moskee zeggen ze dit. Want er zijn wel een aantal leerlingen die gaan ook naar de moskee, ook niet zo heel veel trouwens. Maar het is niet dat ze zelf de bronnen er op na slaan. [...] Het is meer mond tot mond reclame.

Ook is er volgens de betrokkenen niet veel kennis over elkaars religie voorafgaand aan de dialoogdag.

Zira Roozendaal, docent van het Maimonides zegt hierover:

Eigenlijk weten ze er vrij weinig van. Überhaupt weten jongeren dat van elkaar niet. Moslimkinderen die tegen mij zeggen: eet u ook geen varkensvlees? En ik zo: nee, duh, hoe kun je dat nou niet weten? Het is shockerend hoe weinig algemene kennis er bij kinderen blijft hangen tegenwoordig. Ook wel bij mijn eigen jongens omdat er veel meer informatie an sich voorhanden is.

Mieke Bernaerts, initiatiefnemer van het dialoogproject zei over de leerlingen van de Fruytier Scholengemeenschap:

Het jodendom vinden ze tamelijk interessant, [...] maar bij de islam is er echt volstrekte onbekendheid. Ze kenden gewoon ook niemand die moslim was. En dan lepelden ze op wat ze in de godsdienstlessen hadden gehad en daar wordt het wel behandeld, maar op hun manier.

Ook tijdens de geobserveerde les op de Fruytier Scholengemeenschap blijkt uit de opmerkingen van leerlingen dat ze niet zoveel kennis hebben over de islam en het jodendom. De studenten van de HvA introduceerden in deze les een casus over de komst van een islamitische school. De leerlingen reageerden hierop:

Leerling 1: Dat wordt knokken

Leerling 2: Ja echt vechten

Leerling 3: Ja dat denk ik wel

HvA-student: Waarom dan?

Leerling 1: Elke keer als ik er een zie vliegt er zo'n keppeltje door de lucht.

HvA-student: Dat is wel bijzonder dat je dat zegt, want een keppeltje hebben joden.

Leerling 2: Het is islamitisch!

Leerling 3: Oh.

En in dezelfde les:

Leerling 1: Hun hebben toch van die lange gewaden meestal?

Leerling 2: Dat is alleen als ze gaan bidden, dat is alleen als ze in de moskee zitten

Leerling 1: Ja weet ik veel.

HvA-student: Onthoud het, en kijk of iedereen op de dialoogdag daar zo'n lang gewaad aan heeft.

Leerling 2: In zo'n toga?

Leerling 1: Wat is dat nou weer dan?

Leerling 2: Wat een rechter aan heeft.

HvA-student: Maar dat heeft niks met geloof te maken.

Leerling 2: Nee, ok, maar dat is zo'n ding dat zij ook aan hebben.

Leerling 3: Hebben ze ook allemaal hoofddoekjes?

Leerling 1: Nee alleen de vrouwen.

Leerling 2: Ze mogen toch hun haar niet laten showen?

HvA-student: Is dat zo?

Leerling 2: Waarom doe je anders zo'n boerka aan?

In het eindrapport van het dialoogproject 2017 beschreef een van de studenten dat het gebrek aan kennis van de leerlingen op de dialoogdag zelf tot mooie momenten leidde:

Een opvallend moment was toen we het over de Ramadan hadden, de christelijke en joodse leerlingen beiden zeiden dat zij ook een periode van vasten kennen binnen hun religie. Dit

zorgde er voor dat we een open gesprek hadden en ik had ergens ook het gevoel dat de leerlingen meer open stonden voor elkaar.⁵⁷

Het is dus volgens de betrokkenen opvallend dat leerlingen maar weinig kennis hebben over elkaars religie. Ook de kennis over de eigen religie is niet bij alle leerlingen even groot. Deze bevindingen laten ook zien dat de betrokken andere verwachtingen hadden over het kennisniveau dan dat in de praktijk zichtbaar was.

4.2 Negatieve vooroordelen

Naast gebrek aan kennis over elkaar wordt er door alle drie de scholen aangegeven dat leerlingen negatieve vooroordelen hebben ten opzichte van elkaar. De meeste opmerkingen worden gemaakt over moslims, waarbij deze opmerkingen niet altijd gaan over religie, maar ook over culturele achtergronden. Verschillende docenten gaven aan dat dit in de beeldvorming vaak door elkaar loopt bij leerlingen. Beide geïnterviewde docenten op de Fruytier Scholengemeenschap gebruikte het spreekwoord 'onbekend maakt onbemind' als verklaring waarom zij op regelmatige basis negatieve vooroordelen horen van hun leerlingen over moslims.

Menno Wisse, docent op de Fruytier Scholengemeenschap zegt hierover:

En dan is het bijvoorbeeld wel eens ook gewoon negatief. Nog niet eens direct religie maar bepaalde bevolkingsgroepen hier in Nederland. [...] Als een leerling aan het eind van mijn lessen of aan het eind van het jaar zegt, niet alle Marokkanen zijn hetzelfde, dan ben ik al blij. [...] Dan kijken ze bijvoorbeeld naar Ede, [verwijst naar overlast van Marokkaanse jongeren in de wijk Veldhoven in Ede in 2016], een paar jaar geleden was er zo iemand in het nieuws natuurlijk. Best wel veel. En daar kijken ze dan bijvoorbeeld naar. Of ervaringen met dat ze nageroepen worden door iemand die bijvoorbeeld uit Ede komt. Of geslagen worden.

Weijma de Jong, docent op de Fruytier Scholengemeenschap beschrijft:

Nou, we hadden pas nog best een pittige discussie over, en dan roepen ze echt dingen als, "ja, die Turken en Marokkanen, laat ze in hun eigen land blijven, want ze doen niks en ze krijgen wel een uitkering". "En ze hebben nog een duurdere mobiel dan dat ik heb." Echt allemaal, heel ongenueanceerd natuurlijk hoor, met pubers, maar eh, ja meer zo, ze hebben echt het idee dat die mensen niks doen en toch van alles krijgen, zonder ervoor te werken.

---

⁵⁷ Hogeschool van Amsterdam, *Evaluatierapport Dialoogproject 21 maart 2017* (Amsterdam, 2017), 29.

Ook op de JSG Maimonides hoort de docent Zira Roozendaal dit soort geluiden:

Ik heb er nu eentje in 3 mavo, waarvan ik denk, die is van huis uit heel erg anti-moslim opgevoed, ik heb er wel een aantal tussen zitten die daar wat van vinden, die wat gespannener zijn in het ontmoeten van moslims of die een mening hebben over christenen, ja dat is er wel. [...] Het verschilt, weet je, kinderen die gewoon een beetje arrogant zijn, die zichzelf heel superieur voelen als joods, die heb je ook. [...] Sommige kinderen zien enkel het beeld van stenengooiende Palestijnen en als ze in West wonen alleen maar Marokkanen en de helft is crimineel [*sic*]. Dat is het beeld wat zij kennen.

Over de voorbereidende les op het JSG Maimonides in 2014 schrijven studenten in hun eindrapport:

Over het algemeen is de les best goed verlopen. Waar wij voor moeten uitkijken voortaan is dat het voor leerlingen meteen duidelijk is dat de les gaat over een open mind hebben naar andere religies. Het viel op dat veel leerlingen vooroordelen hadden en deze niet echt meer bij wilden stellen. De discussies waren daardoor best heftig en de les verliep daardoor wat warrig.⁵⁸

Voor de leerlingen van het Huygens college is het bestaan van deze vooroordelen problematisch. Beide docenten van het Huygens college geven aan dat leerlingen zich vaak gediscrimineerd voelen in de Nederlandse samenleving. Ilham Bouchta zegt hierover:

Meestal gaat het erover dat onze leerlingen zich gediscrimineerd voelen door iedereen. Maakt niet uit wat voor afkomst jij hebt, ze hebben altijd het gevoel dat iemand racistisch is tegenover hun, dat ze gediscrimineerd worden. Ze gaan altijd van het negatieve uit. [...] Maar als ik het heb bijvoorbeeld over criminaliteit, [...] Dan zijn het de Turkse leerlingen die zeggen, "ja, Marokkanen zijn echte criminelen". En dan gaan ze elkaar zo beledigen. "Ja, maar Turken die zitten meer in de drugs" ofzo. Dus onderling hebben ze ook wel die strijd hoor.

Ook Dilek Semur van het Huygens College zegt:

Ik denk dat ze toch graag de erkenning zouden willen dat ze toch goede mensen zijn. [...] Ze hebben echt wel het idee van, waarom praten ze zo over ons? Ik ga toch gewoon naar school, en ik werk toch gewoon en ik help toch ook mensen. Dus dat beeld, dat ze daar wel heel erg vanaf willen.

---

⁵⁸ Hogeschool van Amsterdam, *Eindevaluatie Dialoogproject 26 november 2014* (Amsterdam, 2015), 11.

In het eindrapport van de dialoogdag van 2015 schrijven de studenten over deze beeldvorming:

Ik vond het opvallend dat een meisje bij de vooroordelen-workshop vertelde dat zij zich vaak bekeken voelde als moslima met een hoofddoek. Ook vertelde zij dat er mensen waren die dachten dat zij voor de IS was. Hier werd goed naar geluisterd en op doorgevraagd door andere leerlingen.⁵⁹

Vooroordelen die vooral bij de islamitische leerlingen voorkwamen, hebben betrekking op de joodse leerlingen en de Israël-Palestina kwestie. Dilek Semur, docent van het Huygens college zegt hierover:

Nou wat ik heel veel hoor is toch wel hè, nou ja, joden, zeg maar. Dan kom je toch echt wel uit bij controversiële kwesties als Israël en Palestina. Ja het zijn toch joden... hè. Ja, daar hebben ze niet heel direct iets mee.

Zira Roozendaal, docent van de JSG Maimonides herkent dit met name uit een van de eerdere dialoogdagen waarbij niet alle islamitische leerlingen aanwezig waren:

Ik vond het altijd mooi in die dagen als er dingen ontstonden tussen de moslimkinderen en de joodse kinderen en dat gebeurde wel. [...] Er is altijd wel weer wat gezeik over Gaza of Israël waardoor een groep niet op komt dagen, dat blijf ik lastig vinden. Want de Israëlische politiek ligt voor mijn leerlingen zover van hun bed.

Ook leerlingen zelf van de JSG Maimonides gaven tijdens de voorbereidende les van 2013 aan dat zij het belangrijk zouden vinden als de andere leerlingen zouden weten:

Dat joden en Israëliërs niet hetzelfde zijn en ook dat niet alle joden te maken hebben met wat andere joden doen.⁶⁰

Mieke Bernaerts, initiatiefnemer van het dialoogproject herinnert zich een incident op dit gebied, tijdens een dialoogdag:

Ik kan me alleen dat ene incident herinneren [...]. Ze moesten tekeningen maken waarin ze verbindingen moesten maken, [in een workshop waar de leerlingen tekeningen maakten over hun eigen religie] waar andere leerlingen hun voet er op hebben gezet [op de religieuze symbolen van leerlingen van de andere school].

In het eindrapport van de dialoogdag in 2015 schreven de studenten over deze zelfde workshop:

---

⁵⁹ Hogeschool van Amsterdam, *Eindrapportage Dialoog 25 november 2015* (Amsterdam, 2016), 30.

⁶⁰ Hogeschool van Amsterdam, *Eindrapport Dialoogproject 21 november 2013* (Amsterdam, 2014), 14.

Wanneer we aan het einde naar de tekeningen keken werden er toch veel vlaggen getekend die in een relatie stonden met actuele ontwikkelingen in Israël en Palestina. Wij vonden het moeilijk om hierover een gesprek te beginnen.⁶¹

Vooroordelen over de christelijke leerlingen worden bij de joodse en islamitische leerlingen niet genoemd. Dit is opvallend omdat sommige christelijke leerlingen die wel hadden verwacht. Een leerling van de Fruytier Scholengemeenschap zei hierover in de evaluatie van het dialoogproject in 2014:

Wat indruk maakte op die dag was dat iedereen zo positief reageerde, dat had ik nooit verwacht, ik dacht dat ze soms negatief gingen doen over het christelijke geloof maar dat was totaal niet zo.⁶²

Er bestaan dus negatieve vooroordelen bij de deelnemers aan de dialoogdag over elkaar. Bij de christelijke en joodse leerlingen gaan de vooroordelen met name over moslims. Bij de islamitische leerlingen gaat dit voornamelijk over joden, waarbij dit te maken lijkt te hebben met beelden rond het Israël-Palestina conflict. De islamitische leerlingen geven vooral uiting aan bezorgdheid over de beeldvorming die over hen bestaat in Nederland. Vooroordelen over christelijke leerlingen worden door de leerlingen niet genoemd. Dat laatste is opvallend omdat de christelijke leerlingen zelf wel ervaren dat er negatieve beeldvorming over hen bestaat.

4.3 Onbekendheid

Een ander veel gehoord thema in de interviews ging over de onbekendheid van leerlingen met elkaar. Veel van de betrokkenen constateren dat de leerlingen in het dagelijks leven maar zelden andere groepen tegen komen. Hierbij gaat het niet altijd over negatieve beeldvorming, maar geven de betrokken juist aan dat leerlingen voorafgaand aan de dialoog nieuwsgierig zijn naar elkaar en het ook wel spannend vinden dat zij niet weten wat ze kunnen verwachten.

Menno Wisse, docent van de Fruytier Scholengemeenschap zegt hierover:

Vooraf leerlingen die best wel eens een beetje kritisch waren. Moet ik nou met iemand die moslim is, met een hoofddoek gaan praten bijvoorbeeld? [...] Ze vinden het ten eerste heel spannend. Omdat het toch iets is buiten hun eigen cultuur, buiten hun eigen leefomgeving.

---

⁶¹ Hogeschool van Amsterdam, *Eindrapportage Dialoog 25 november 2015* (Amsterdam, 2016), 30.

⁶² Hogeschool van Amsterdam, *Eindevaluatie Dialoogproject 26 november 2014* (Amsterdam, 2015), 11.

Dat vinden ze als eerste. Ze zijn vooral nieuwsgierig, wat gaat het ons brengen? Ze zijn denk ik heel afwachtend. Ze hebben er nog niet eens een bepaald beeld bij.

En Weijma de Jong, van de Fruytier Scholengemeenschap geeft aan:

Mijn ervaring met de andere groepen van de afgelopen jaren is dat ze er wel gemotiveerd voor waren. Ze hadden er altijd zin in, ze vonden het wel altijd heel spannend. “Ja maar mevrouw, wat gaan ze dan zeggen”, dat was echt een veelgehoorde uitroep.

Bas de Bruijn, oud-bestuurslid van de JSG Maimonides zegt over zijn leerlingen:

Dat ze in ieder geval geïnteresseerd zijn in de anderen. Van tevoren. Niet een gesloten front vormen van wij horen bij elkaar en we blijven bij elkaar. Ze zijn wel af en toe nieuwsgierig. Zijn ze echt van nature nieuwsgierig? Ik denk het niet zo. Naar de anderen? Dat denk ik niet. Ze vinden het op verschillende manieren spannend. Spannend in de zin van uitdagend en leuk maar ook spannend van eng. Allebei. Het kan bij een leerling, kan het beide zijn. Want ze kennen elkaar totaal niet. En ze leven zo gescheiden, ook qua omgeving leven ze gescheiden

Ook Mieke Bernaerts, initiatiefnemer van het dialoogproject herkent dit bij de deelnemers uit de voorgaande jaren:

Als ze gaan, hebben ze geen flauw idee wat ze te wachten staat. Dat is spannend denk ik. Het is niet zoals Disneyland of feestvieren, dan weet je we gaan lol maken. Ze moeten iets doen maar ze hebben niet echt precies een idee wat er aan de hand is.

Ilham Bouchta van het Huygens College kan niet terug kijken naar ervaringen van eerdere jaren, omdat het Huygens College voor het eerst mee doet, maar ook zij verwacht dat haar leerlingen nieuwsgierig naar elkaar zullen zijn:

Ik denk wel dat ze het leuk zouden vinden. Het is een keer wat anders. En ze komen dan ook wel meer met andere leerlingen te maken. Met wie ze normaal niet omgaan denk ik. Ik denk dat ze voornamelijk met leerlingen omgaan, vrienden hebben die, meer hetzelfde zijn als hun [*sic*]. Ik denk wel dat sommige dat echt leuk vinden om mee te maken.

Zira Roozendaal van de JSG Maimonides geeft ook aan dat leerlingen in hun eigen omgeving zelden andersgelovige jongeren tegen komen:

De wereld van deze kinderen is, vind ik, relatief erg klein. Zij kennen bijna geen moslims, er is wel eens een kind die een moslim kent. Maar hun wereld is klein en zeker hun perceptie van de maatschappij in de grotere zin. [...]

[en over christenen] Dat is voor de meeste kinderen een ver-van-hun-bed-show, omdat ze weinig mensen kennen die echt religieus christelijk zijn. Zeker in Amsterdam zie je dat minder.

Tijdens de voorbereidende les op de Fruytier Scholengemeenschap in maart 2020 werd duidelijk dat de christelijke leerlingen vaak geen joodse kinderen kennen. Eén van de leerlingen benoemde dit tijdens de les:

Ik kom nooit een jood tegen.

En ook in het eindrapport van de dialoogdag van 2014 schrijven studenten:

Wat hierin opviel was dat de leerlingen nieuwsgierig waren naar elkaar en om die reden ook zinnige vragen aan elkaar stelden. Een mooi voorbeeld hiervan was dat er een leerling door de groep werd gevraagd om te gaan zingen, omdat hij vertelde dat zingen zijn hobby was.⁶³

En in 2013:

Wij merkten dat de leerlingen zich op hun gemak voelden, doordat zij zichzelf open stelden en geïnteresseerd waren in de anderen.⁶⁴

Opvallend is dat ondanks de leerlingen elkaar niet tegenkomen in het dagelijks leven, is dat er wel interesse en nieuwsgierigheid bestaat naar elkaar.

4.4 Verschil stad – platteland en sociaaleconomische achtergrond

Een van de redenen waarom er zo'n grote onbekendheid bestaat tussen deze groepen heeft volgens de docenten te maken met de plaats waar de leerlingen wonen. Zowel het verschil tussen het leven in de stad en op het platteland, als de sociaaleconomische positie van de ouders heeft hiermee te maken.

Zira Roozendaal van de JSG Maimonides zegt over haar leerlingen dat zij over het algemeen vrij tolerant zijn:

Het kan er natuurlijk ook aan liggen dat gemiddeld genomen bij deze joodse kinderen de ouders gewoon goede maatschappelijke rollen vertolken.

Ook Bas de Bruijn, oud-bestuurslid van de JSG Maimonides beaamt dit:

---

⁶³ Hogeschool van Amsterdam, *Eindevaluatie Dialoogproject 26 november 2014* (Amsterdam, 2015), 8.

⁶⁴ Hogeschool van Amsterdam, *Eindrapport Dialoogproject 21 november 2013* (Amsterdam, 2014), 8.

Dus het is nog steeds, wat je eigenlijk mee krijgt vanuit je eigen omgeving, en de ouders zijn, ze kunnen wel goed geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving, maar ze zijn niet goed geïntegreerd in de segregaties van de compartimenten van de Nederlandse samenleving. [De leerlingen op de JSG Maimonides en hun gezin bevinden zich voornamelijk in boven- en middenklasse in de samenleving]. Ja, ze zijn best wel goed opgeleid. Dus ze kennen ook niet de armere bevolking of arm geestelijk, of arm, eh, letterlijk arm. Dus het is een beetje elitair de JSG Maimonides moet ik zeggen. Het is niet een gemiddelde Amsterdamse school.

Weijma de Jong van de Fruytier Scholengemeenschap ziet hierin specifiek een verschil bij haar leerlingen die uit kleinere dorpen komen en leerlingen die uit Apeldoorn zelf komen:

En ik heb dit jaar ook een groep met wat meer jongens uit bijvoorbeeld Uddel, of Elspeet, een beetje die dorpen. En over het algemeen merk je daar, ja dat is een spreekwoord hè, onbekend maakt onbemind, ze hebben eigenlijk in het dagelijks leven weinig, of wat minder contacten met mensen uit andere culturen en daardoor zijn ze ook echt best bevooroordeeld. [...] Maar het verschilt dus heel erg en dat heeft heel erg te maken met hun eigen achtergrond. De plek waar ze wonen, de ervaring die ze met mensen hebben. Je ziet vaak in wat striktere gemeenschappen dat ze eigenlijk wat kritischer en wat bevooroordeelder zijn. Apeldoorn is natuurlijk wat groter dus leerlingen die hiervandaan komen die hebben wel wat meer ervaring, met mensen op straat bijvoorbeeld. Die kijken daar vaak toch wel wat genuanceerder tegen aan.

In de voorbereidende les op de Fruytier Scholengemeenschap in maart 2020 zei een van de leerlingen in reactie op een stelling over het verschil tussen mensen in de stad en op het platteland:

Mensen die uit het westen komen, kun je niet vertrouwen. [...] Ze zijn hier gewoon netjes opgevoed.

Ook Mieke Bernaerts, initiatiefnemer van het dialoogproject, benoemt dat de omgeving van de leerlingen een rol speelt:

Het waren wel leerlingen die niet gewend waren buiten hun eigen cirkel te kijken. Van huis uit waren ze toch wat meer wijk- of stadsgebonden. De school heeft daar ook mee te maken. Ze wonen vaak in dezelfde buurt. [...]. Dat [...] sommige ouders maar ook leerlingen, zeiden van, is het wel veilig dat zij naar West gaan? Ze waren daar echt nog nooit geweest. En ik herinner me nog dat een paar leerlingen zeiden, ik heb toch nog een paar zelfverdedigingslessen genomen, want je weet maar nooit als je naar Amsterdam West gaat. [...] Bij Apeldoorn was het precies hetzelfde. Die mensen waren nog nooit in Amsterdam, [...] die waren eigenlijk

nooit buiten de regio geweest. De jongens en meisjes uit Amsterdam West die, hoewel het openbare school is, toch vooral van islamitische afkomst waren. Ook zij kwamen nauwelijks buiten hun wijk. Zij hadden niks te zoeken in Buitenveldert, bij het Maimonides. Dat is niet waar zij contacten hebben, danwel familie, danwel een andere mogelijkheid tot uitgaan.

De leerlingen komen elkaar dus niet zo snel tegen in het dagelijks leven. Ze leven allemaal in hun eigen 'bubbel' en zullen hier niet zo gauw uit zichzelf uit stappen. Deze bubbel heeft te maken met het verschil in leefomgeving en met de sociaaleconomische achtergrond van hun ouders.

4.5 Identiteit

Voor alle drie de deelnemende scholen is de identiteitsvorming van de leerlingen een belangrijke reden om mee te doen aan dit project. In de adolescentieperiode is de identiteitsontwikkeling van jongeren aan het veranderen. In de zoektocht naar antwoorden op vragen als 'wie ben ik' en 'wat vind ik belangrijk', speelt ook religie een belangrijke rol. Leerlingen in het bijzonder onderwijs worden vaak van kinds af aan opgevoed met religieuze waarden en praktijken. In de adolescentieperiode gaan ze hier voor het eerst zelf over nadenken. Het is voor de Fruytier Scholengemeenschap en de JSG Maimonides belangrijk om de leerlingen te begeleiden bij het vormgeven van hun eigen geloof. Bij openbare scholen als het Huygens College is het de vorming van de religieuze identiteit geen doel op zich. Maar ook op deze school zijn leerlingen wel bezig met dit soort vragen.

De Fruytier Scholengemeenschap heeft dit als doelstelling in haar schoolplan verwoord als 'begeleide confrontatie': leerlingen in een veilige situatie kennis te laten maken met de maatschappij.

Weijma de Jong, docent op de Fruytier Scholengemeenschap zegt hierover:

Omdat ik het heel belangrijk vind dat ze kennismaken met andere overtuigingen en daaraan gekoppeld dat ze ook oefenen met het formuleren van het uitdragen van hun eigen overtuiging. Omdat ze op een christelijke school zitten en een christelijke kerk en vaak ook christelijke vriendjes en familie hebben, is dat voor hun niet altijd noodzakelijk en vinden ze het daardoor soms ook wel lastig. En dan merken we als ze op het mbo komen, of op het hbo, of op een stageplek, dat ze het gewoon wat lastiger vinden omdat ze het gewoon minder gewend zijn. Dus we zijn op zoek naar situaties waarin ze gewoon kunnen oefenen.

Ook Menno Wisse, docent op de Fruytier Scholengemeenschap beaamt dit:

Wij willen christelijk burgerschap steeds meer in deze school promoten en inzetten in de lessen. Dat de leerlingen niet alleen binnen deze beschermde cultuur leven en naar school toe gaan en thuis dat is best wel beschermd, maar ook met andere culturen, met andere geloven in aanraking komen voordat ze van deze school af gaan. Dat hebben wij als een soort visie in

het schoolplan ook. Dat wij willen dat leerlingen in aanraking komen met andere culturen dus bijvoorbeeld.

Op de JSG Maimonides wordt er ook specifieke aandacht gegeven aan de vorming van de religieuze identiteit. Zira Roozendaal, is naast haar taak als docent, ook coördinator joodse identiteit:

Dat behelst eigenlijk alle activiteiten met betrekking tot de joodse identiteit. Dus dat gaat om het joods onderwijs. Dat gaat om de activiteiten rond feest- en gedenkdagen. Dat gaat om de inbedding van joodse elementen in andere dingen. [...] We vinden het belangrijk dat dat stuk identiteit ook is; hoe verhoud jij je tot de ander. Dan moet je de ander wel kennen. Dus dat is zeker onze insteek. Leer de ander kennen.

Op het Huygens college is de religieuze identiteitsvorming geen specifiek doel, omdat dit een openbare school is. Maar ook hier spelen identiteitsvragen een belangrijke rol bij leerlingen zelf.

Dilek Semur, docent op het Huygens college geeft aan :

Als het om eigen tradities gaat, culturele uitingen, die dingen vinden ze echt wel belangrijk. Als je het hebt over Suikerfeest, of slachtfest. Want daar doen ze wel gewoon massaal aan mee.

Bas de Bruijn, oud-bestuurslid van de JSG Maimonides illustreert aan de hand van een anekdote hoe op de dialoogdag leerlingen leren om hun identiteit te verwoorden.

En de mooiste opmerking vond ik eigenlijk het volgende, dat is anekdotisch. Dat is dat zo'n meisje van de Fruytier tegenover een jongen van Maimonides, en die jongen legt een keppeltje neer en die legde een horloge neer. En dit moest aan geven wie ben jij. Nou, dat keppeltje, dat kon hij verklaren, hij zei, als ik naar de synagoge ga, dan zet ik dat keppeltje op. Oh, zei ze dan, je bent toch joods? Draag je niet altijd een keppeltje dan? Nee, ik draag niet altijd een keppeltje. Maar wanneer doe je het dan wel? Doe je het wel als je eet? Want ik heb begrepen dat als je eet, zei dat meisje, dan moet je dat keppeltje op doen. Zei die, nee dat doe ik niet. Oh, doe je het alleen maar in de synagoge op en doe je dat dan omdat je het wil of omdat het moet? Nou, omdat het moet. Oja zei ze. En wat is het horloge? Dat heb ik voor mijn bar mitzwa gekregen. En wat is bar mitzwa ? Nou dat ik volwassen ben, 13 jaar, dan word je als volwassen meegeteld, bij de gemeenschap. Dan mag je ook een aantal dingen doen, die je daarvoor niet mocht doen of je moest een aantal dingen doen. En doe je dat ook? Nee, dat doe ik niet, zei die. Bar mitzwa is gewoon, ik word 13 jaar, een dan word ik in de synagoge, krijg ik een aantal dingetjes. Die doe ook heel goed. En daarna is het voorbij. Maar je bent toch joods? Ja, ik ben joods. Wat doe je dan daaraan? Nou ik doe daar niet zoveel aan eigenlijk,

nee. Dus die keppel draag je niet, zei ze. Dat horloge is alleen maar een herinnering aan iets wat je cadeau hebt gekregen. Maar je bent toch, en dan komt het, je bent toch Gods volk? Hoe kan je dat nou doen? [lacht].

Bas de Bruijn wil met deze anekdote duidelijk maken hoe de leerlingen de religieuze identiteit op verschillende wijze ervaren. Waar de ene leerling (het christelijke meisje) een bepaald verwachtingspatroon had van de joodse religie en de daarbij behorende rituelen en tradities, bleek voor de andere leerling (de joodse jongen) dat de tradities meer een gewoonte zijn, die niet per se samenvallen met zijn eigen geloof.

Het voeren van deze dialoog zet de jongeren dus ook weer aan het denken over hun eigen religieuze identiteit. De leerlingen worden zich bewust van hun eigen vanzelfsprekendheden doordat ze hierover bevraagd worden.

In het eindrapport van de dialoogdag van 2013 wordt de uitspraak van een leerling van de Fruytier Scholengemeenschap beschreven die zegt:

Ik merkte aan mezelf dat ik sterker was geworden om mijn geloof te uiten en mijn geloof sterker heeft gemaakt omdat je zelf je geloof moest vertellen en niet terug kon vallen bij andere mensen.⁶⁵

Door de dialoogdag worden jongeren gestimuleerd om na te denken over hun eigen religieuze identiteit. Het verwoorden hiervan en de ontmoeting met andersdenkenden maakt dat ze na gaan denken over datgene wat normaal gesproken misschien vanzelfsprekend voor hen is. De religieuze identiteitsvorming is geen specifiek doel van de dialoogdag, maar voor de Fruytier Scholengemeenschap, de JSG Maimonides en voor sommige van de deelnemende jongeren is dit wel een belangrijke bijkomende opbrengst.

Belangrijkste bevindingen

De interviews, de geobserveerde les en de eindrapporten van de voorgaande dialoogdagen geven het volgende beeld over de preconcepties van religieuze jongeren over andersdenkenden.

Allereerst blijkt dat de leerlingen relatief weinig kennis hebben van elkaars religie. Op de Fruytier Scholengemeenschap wordt het meeste aandacht besteed aan het aanleren van kennis over religies.

---

⁶⁵ Hogeschool van Amsterdam, *Eindrapport Dialoogproject 21 november 2013* (Amsterdam, 2014), 23.

Ook hebben leerlingen niet allemaal evenveel kennis over de eigen religie. De docenten hebben hierover aangegeven dat zij verwacht hadden dat de leerlingen meer zouden weten dan dat uiteindelijk bleek. De docenten verstaan onder 'kennis over religie' met name kennis die gaat over de bron en de leer van de religie. De manier waarop de leerlingen hun religie beleven kan heel verschillend zijn. Dit hangt niet altijd samen met kennis over de leer of over de bronnen. De leerlingen van het Huygens College hebben op het gebied van kennis over hun eigen religie een andere positie dan de twee andere scholen, omdat dit een openbare school betreft. Er wordt op deze school geen of nauwelijks aandacht besteed aan religie, terwijl dat op de andere scholen wel het geval is.

Ten aanzien van het thema vooroordelen is gebleken dat er bij zowel de christelijke als bij de joodse leerlingen vooroordelen leven over moslims. Bij de islamitische leerlingen komen vooroordelen voor over joden. Er komen maar weinig vooroordelen voor over christenen. De docenten verklaren dit vanuit een onbekendheid met deze groep. Het bestaan van vooroordelen wordt versterkt door het feit dat de drie groepen in verschillende wijken, steden en dorpen wonen en doordat zij uit verschillende sociaaleconomische achtergronden afkomstig zijn. Zij komen elkaar maar zelden tegen. Deze onbekendheid heeft tot gevolg dat de leerlingen voorafgaand aan de dialoog enerzijds nieuwsgierig zijn naar elkaar, maar anderzijds niet zo goed weten wat zij kunnen verwachten en het spannend vinden om anderen te gaan ontmoeten.

Tot slot, is gebleken dat de versterking van de eigen religieuze identiteit een belangrijke reden voor de Fruytier Scholengemeenschap en de JSG Maimonides is om mee te doen aan het dialoogproject. Leerlingen leren door in gesprek te gaan over religie met andersdenkenden beter te verwoorden hoe zij over hun eigen geloof denken. Voor het Huygens college is de versterking van de religieuze identiteit geen doel op zich, maar ook deze leerlingen worden door de dialoog over religie aan het denken gezet over hun eigen identiteit.

In hoofdstuk vijf zal ik bovenstaande bevindingen koppelen aan de theoretische inzichten die ik in hoofdstuk twee heb beschreven.

Hoofdstuk 5. Hoe staan deze preconcepties een succesvolle interreligieuze dialoog in de weg?

In dit hoofdstuk beschrijf ik hoe de preconcepties uit hoofdstuk vier een succesvolle interreligieuze dialoog in de weg kunnen staan. Ik maak gebruik van de theorie uit hoofdstuk twee om bevindingen uit eerder onderzoek te kunnen koppelen aan de bevindingen die ik over het dialoogproject van de HvA te weten ben gekomen. In hoofdstuk vier heb ik de preconcepties onderverdeeld in de thema's: kennis over religie, negatieve vooroordelen, onbekendheid, verschil stad/platteland en sociaaleconomische achtergrond en identiteit. In dit hoofdstuk gebruik ik dezelfde indeling en zal ik aan de hand van ieder thema de belangrijkste theoretische bevindingen weergeven.

5.1 Kennis over religie

De betrokken docenten constateren dat de leerlingen over het algemeen weinig kennis hebben over elkaars religie en over hun eigen religie. De docenten doelen hierbij met name op kennis over de bron en de leer van de religies. Het is hierdoor waarschijnlijk dat de betrokken docenten een bepaalde verwachting hebben van het type dialoog dat gevoerd gaat worden. In hoofdstuk twee heb ik de verschillende typen interreligieuze dialoog van Moyaert beschreven. Een van deze typen dialoog is de *theological dialogue*. Deze vorm van dialoog gaat over theologische thema's die als doel hebben om inhoudelijke vooroordelen en misvattingen over elkaars religie weg te nemen.⁶⁶ Om over deze inhoudelijke thema's te kunnen praten is veel kennis over religie nodig. Het dialoogproject van de HvA past meer bij het type *dialogue of life*. Het gaat om een ontmoeting tussen religieuzen zonder een officiële status die elkaar in het dagelijks leven tegenkomen. Doordat de jongeren geen officiële status hebben, is het niet aannemelijk dat zij de kennis hebben om op theologisch niveau een gesprek te kunnen voeren. Daarnaast is het merendeel van de jongeren afkomstig van het VMBO, waardoor zij meestal geen grote theoretische basis zullen hebben. Op het moment dat de betrokken docenten meer een *theological dialogue* verwachtten, dan zijn deze verwachtingen niet waar te maken met het dialoogproject van de HvA.

Als het gaat om de preconcepties die leerlingen hebben over andersdenkenden, kan het gebrek aan kennis over elkaars religie de beeldvorming beïnvloeden. Doordat leerlingen niets over elkaar weten, kan het zijn dat zij zich een beeld vormen dat niet overeen komt met de werkelijkheid. We spreken dan over misconcepties. Het aanleren van theoretische kennis over elkaars religie is niet de beste manier op die misconcepties te veranderen. De beeldvorming verandert niet op het moment dat leerlingen meer kennis hebben over religie. De sociaalpsychologische invloed van groepsprocessen en het ontmoeten van elkaar spelen een belangrijkere rol in de verandering van

---

⁶⁶ Moyaert, "Interreligious dialogue," 202.

beeldvorming. Een van de strategieën voor het voeren van interreligieuze dialoog van Roggeveen gaat over decategorisatie. Juist in groepen die weinig kennis over elkaar hebben, is het van belang om positieve aspecten van verschillende groepen te benadrukken. Op deze manier kunnen de misconcepties worden bediscussieerd en bijgesteld.

5.2 Negatieve vooroordelen

Zowel bij de christelijke als bij de joodse leerlingen leven negatieve vooroordelen over moslims. Bij de islamitische leerlingen komen vooroordelen voor over joden. Er komen maar weinig vooroordelen voor over christenen. Dit beeld komt overeen met onderzoek van Verkuijten en Thijs onder vroeg-adolescenten in Nederland.⁶⁷ Deze vooroordelen zijn dus niet kenmerkend voor de drie deelnemende scholen, maar dit fenomeen komt overal in Nederland voor. Verkuijten en Sloten hebben daarnaast ook de mate van tolerantie van jongeren onderzocht. Hieruit bleek dat naarmate jongeren een hoger onderwijsniveau hebben, de mate van tolerantie hoger is.⁶⁸ Het feit dat het merendeel van de deelnemende jongeren op het VMBO zit, kan dus ook invloed hebben op de mate waarin zij tolerant zijn tegenover andere groepen.

Het is opvallend dat er geen vooroordelen over de christelijke leerlingen worden genoemd. De christelijke leerlingen zelf hadden dit wel verwacht. De docenten van de JSG Maimonides en van het Huygens college gaven aan dat de leerlingen op deze scholen maar weinig christelijke mensen kenden en dat ze er daarom niet echt een beeld bij hadden. De afwezigheid van vooroordelen hangt dus samen met de onbekendheid waar in de volgende paragraaf verder op ingegaan wordt.

Of vooroordelen over christelijke leerlingen helemaal ontbreken is echter de vraag. Het is aannemelijk dat het Israël-Palestina conflict en het anti-moslim discours in Nederland er voor zorgen dat de vooroordelen over moslims en joden meer worden uitvergroot dan vooroordelen over christelijke jongeren. Deze maatschappelijke thema's beïnvloeden de publieke opinie en daarmee ook de opinie van de jongeren op de dialoogdag.

Antisemitisme en negatieve beeldvorming over moslims zijn fenomenen die voor het dialoogproject blijvend zorg en aandacht behoeven. Verschillende wetenschappers onderstrepen de zorg over de invloed die het zionisme en het Israël-Palestina conflict hebben op de beeldvorming over joden. Vellenga geeft aan dat er door globalisering, internet en sociale media een vergroot bewustzijn over het Israël-Palestina conflict bestaat bij jongeren in Nederland.⁶⁹ Ensel constateert dat de negatieve beeldvorming over joden en het aantal anti-joodse incidenten sinds 2000 is toegenomen.⁷⁰

---

⁶⁷ Verkuyten and Thijs, "Religious group relations among christian, muslim and nonreligious early adolescents in the Netherlands," 35.

⁶⁸ Verkuyten and Sloten, "Tolerance of Muslim beliefs and practices," 472.

⁶⁹ Vellenga, "Anti-semitism and islamophobia in the Netherlands," 177.

⁷⁰ Enslle, "The jew vs the young male moroccan, " 380.

Daarnaast is de ‘moslimkwestie’ zoals Matteo Gianni beschrijft, waarbij morele gelijkwaardigheid van moslims en niet-moslims in twijfel wordt getrokken, in toenemende mate van invloed op de negatieve vooroordelen die er over de islamitische leerlingen bestaan.⁷¹ Velasco Gonzalez et al. geven aan dat moslims worden in Nederland steeds vaker worden afgeschilderd als een bedreiging voor de nationale identiteit en cultuur.⁷² Deze ontwikkelingen zijn van invloed op de islamitische en joodse leerlingen die mee doen aan het dialoogproject.

Ook kunnen de veranderende ideeën over de nationale identiteit in Nederland problematische gevolgen hebben voor de beeldvorming over alle jongeren die deelnemen aan het dialoogproject. Volgens Vellenga is het dominante Nederlandse zelfbeeld seculier en progressief.⁷³ Het Sociaal Cultureel Planbureau geeft aan dat religies zoals de islam, boeddhisme en in mindere mate ook het christendom geen bron van verbondenheid zijn voor de meerderheid van de Nederlanders.⁷⁴ De discussie over wie Nederlander is en wat dit betekent voor de Nederlandse identiteit kan voor alle leerlingen die mee doen aan het dialoogproject als problematisch worden ervaren, doordat zij zichzelf niet herkennen in dit beeld.

Het bestaan van deze negatieve vooroordelen hoeft geen belemmering te zijn voor een succesvolle dialoog. Wel is het van belang met een aantal zaken rekening te houden. Allport beschreef in zijn contacttheorie dat een ontmoeting tussen mensen vooroordelen kan verminderen, mits er wordt voldaan aan een aantal voorwaarden.⁷⁵ Het dialoogproject van de HvA voldoet aan die voorwaarden: de deelnemers hebben een gelijke status, er vindt persoonlijke interactie tussen de deelnemers plaats, er worden samenwerkingsactiviteiten georganiseerd tijdens het project en de sociale normen van de groep worden bepaald door iemand die autoriteit heeft, namelijk de begeleidende studenten. Hodson vreesde dat sterke “negatieve” persoonlijkheden de positieve effecten van intercultureel contact teniet zouden doen, maar uit zijn onderzoek bleek dat ook bij deze mensen door vertrouwen en nabijheid van anderen, vooroordelen kunnen worden verkleind.⁷⁶ De negatieve vooroordelen staan een succesvolle interreligieuze dialoog dus niet in de weg. De ontmoeting die plaats vindt kan de vooroordelen juist verminderen. De aanwezigheid van negatieve vooroordelen bij leerlingen onderstreept de noodzaak om een interreligieuze dialoog te organiseren.

---

⁷¹ Van den Brandt, “Public renderings of Islam and the Jihadi Threat,” 136.

⁷² Velasco Gonzales, et al. “Prejudice towards muslims in the Netherlands,” 280.

⁷³ Vellenga, “Anti-semitism and islamophobia in the Netherlands,” 177.

⁷⁴ Sjoerd Beugelsdijk, et al. *Denkend aan Nederland, een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019, Publieksmagazine* (Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2019). 12.

⁷⁵ Allport, *The Nature of prejudice*, 261-281.

⁷⁶ Hodson, “Do ideologically intolerant people benefit from intergroup contact,” 157.

5.3 Onbekendheid

De betrokken jongeren komen elkaar in het dagelijks leven niet tegen. De uitspraak 'onbekend maakt onbemind' is door meerdere docenten genoemd om duidelijk te maken waarom het dialoogproject voor hen belangrijk is. Deze onbekendheid maakt het belang van het dialoogproject zichtbaar. Volgens Hodson zullen mensen met veel negatieve vooroordelen niet uit zichzelf andere groepen opzoeken. Zij zullen dit contact eerder vermijden.⁷⁷ Daarom zijn projecten als deze juist van belang omdat de scholen de leerlingen verplichten om hieraan mee te doen. Ze komen op deze manier wel in contact met anderen, die ze anders niet zouden tegen komen. Onbekendheid met de ander hoeft niet altijd te leiden tot negatieve vooroordelen. De afwezigheid van vooroordelen over de christelijke leerlingen in dit onderzoek, zou hier een voorbeeld van kunnen zijn.

In hoofdstuk vier is ook gebleken dat veel jongeren het dialoogproject spannend vinden en niet zo goed weten wat zij ervan kunnen verwachten. Schuitema en Veugelers hebben, specifiek in de Nederlandse context, onderzocht welke leerervaringen ontstaan door uitwisselingservaringen bij jongeren. Zij constateerden dat leerlingen liever bij hun eigen groep blijven tijdens een uitwisseling.⁷⁸ Dat is ook wel verklaarbaar vanuit het feit dat leerlingen het spannend vinden. Zij zoeken de veiligheid van hun eigen groep op. Het is dus van belang om goed na te denken op welke manier je het contact tussen de verschillende groepen op een veilige manier tot stand kan brengen. De voorwaarde van Allport dat leerlingen samenwerken in activiteiten waar hogere doelen centraal staan, kan helpen om makkelijker contact te maken met anderen. Als leerlingen samen iets moeten doen, is dat minder spannend voor ze dan dat ze zelfstandig, op individueel niveau gesprekken met de ander moeten gaan voeren.

5.4 Verschil stad / platteland en sociaaleconomische achtergrond

De jongeren komen elkaar niet tegen in het dagelijks leven doordat er grote verschillen bestaan in hun leefomgeving en in hun sociaaleconomische achtergronden. De leerlingen van de Fruytier Scholengemeenschap komen deels uit Apeldoorn zelf en deels uit de omliggende dorpen in de omgeving. Een van de docenten van de Fruytier Scholengemeenschap gaf aan dat met name de leerlingen uit de kleinere dorpen eerder vooroordelen hebben dan kinderen uit een stedelijke omgeving. De leerlingen van zowel de JSG Maimonides als van het Huygens College zijn afkomstig uit de stedelijke omgeving, maar wel op een verschillende manier. De sociaaleconomische achtergrond van deze groepen is heel verschillend. Leerlingen van de JSG Maimonides komen over het algemeen uit de boven- en middenklasse in de samenleving volgens de betrokken docenten. Over de leerlingen van het Huygens College is dit niet uit de interviews gebleken, maar deze leerlingen wonen

---

⁷⁷ Hodson, "Do ideologically intolerant people benefit from intergroup contact," 158.

⁷⁸ Schuitema and Veugelers, "Multiculturele contacten in het onderwijs", 15.

grotendeels in Amsterdam West waar volgens de Armoedemonitor 2019 18% van de huishoudens tot de minima behoren en waar het grootste aandeel langdurig arme gezinnen van Amsterdam woont.⁷⁹ Dit onderzoek laat een afspiegeling zien van de leefomgeving van de leerlingen van het Huygens college.

Deze verschillen in achtergrond hoeven een succesvolle interreligieuze dialoog niet in de weg te staan, tenzij de leerlingen verschil in status ontleen aan de sociaaleconomische achtergronden. Volgens Allport is een gelijke status tussen de deelnemers belangrijk.⁸⁰ In het dialoogproject wordt de gelijke status bevorderd doordat alle leerlingen ongeveer even oud zijn en, met uitzondering van een deel van de leerlingen van de JSG Maimonides, op het vmbo zitten. In de data die uit de interviews, de voorbereidende les en in de eindrapporten kwam, is niet duidelijk geworden dat leerlingen zich bewust zijn van de verschillende sociaaleconomische achtergronden. Dit punt werd met name door de docenten geconstateerd. Om die reden is er niet te verwachten dat de jongeren zelf hieraan status ontleen tijdens de dialoogdag. Het verschil van leefomgeving kan wel van invloed zijn op de dialoog. Leerlingen hebben al bepaalde beeldvorming ten aanzien van het leven in de stad of in een dorp. Het is van belang de preconcepties over elkaars leefomgeving op dezelfde manier te benaderen als andere preconcepties en de ontmoeting met elkaar in te zetten als manier om deze preconcepties te veranderen.

5.5 Identiteit

Identiteitsvorming van leerlingen is een belangrijk thema in de adolescentiefase. Voor de Fruytier Scholengemeenschap en JSG Maimonides is het begeleiden van de leerling in de vorming van hun religieuze identiteit een belangrijk onderdeel van de onderwijspraktijk. De dialoogdag is daar een goede manier voor, doordat de jongeren gestimuleerd worden om na te denken over hun eigen religieuze identiteit en leren hoe ze dit moeten verwoorden. Voor het Huygens college is dit, als openbare school, geen doelstelling, maar voor sommige van deze leerlingen zelf kan dit wel een belangrijke opbrengst zijn.

Het dialoogproject van de HvA heeft niet als doel om leerlingen te begeleiden in de vorming van hun religieuze identiteit. De focus ligt voor dit project op het stimuleren van nieuwsgierigheid naar elkaar en het bevorderen van wederzijds begrip en acceptatie. Maar de religieuze en culturele identiteit van de jongeren speelt natuurlijk wel een rol in het project. Volgens Abu-Nimer en Katalin Smith worden religieuze verschillen vaak over het hoofd gezien in interculturele projecten, terwijl iemands individuele religieuze identiteit niet verdwijnt als je deelneemt aan de samenleving.⁸¹ Het is

---

⁷⁹ Gemeente Amsterdam, *Amsterdamse armoedemonitor 2018* (Amsterdam, 2018), 25.

⁸⁰ Allport, *The nature of prejudice*, 261-281.

⁸¹ Abu-Nimer and Katalin Smith, "Interreligious and Intercultural Education for Dialogue, Peace and Social Cohesion," 397.

dan ook een bewuste keuze om het dialoogproject van de HVA als interreligieuze en niet als interculturele dialoog te organiseren. Zira Roozendaal van de JSG Maimonides verwoordde dit op een mooie wijze:

We vinden het belangrijk dat dat stuk identiteit ook is; hoe verhoud jij je tot de ander. Dan moet je de ander wel kennen. Dus dat is zeker onze insteek. Leer de ander kennen.

Dat de vorming van de religieuze identiteit voor de Fruytier Scholengemeenschap en de JSG Maimonides mee speelt in de aanleiding om mee te doen aan het dialoogproject, staat een succesvolle dialoog niet in de weg. Identiteitsvragen staan centraal als je verschillende groepen met elkaar in contact wil laten komen en religieuze identiteit kan daar niet los van gezien worden.

Samenvattend

In dit hoofdstuk heb ik beschreven in hoeverre de preconcepties een succesvolle dialoog in de weg kunnen staan. Hieruit is het volgende gebleken.

Ten aanzien van het thema kennis is het van belang dat de verwachtingen van de betrokken docenten overeen komen met de opzet en uitwerking van het project. Het dialoogproject van de HVA is een *dialogue of life* en geen *theological dialogue*, wat betekent dat het kennisniveau van leerlingen over de leer en de bronnen van religies niet groot hoeft te zijn. Het gaat in deze dialoog voornamelijk om het ontmoeten van elkaar en in gesprek gaan over de manier waarop leerlingen hun religie zelf beleven. Een ander aandachtspunt is dat gebrek aan kennis ook zorgt voor misconcepties over religie voorafgaand aan het dialoogproject. Workshops en spelvormen die zorgen voor decategorisatie van deze misconcepties, kunnen tijdens de dialoogdag een positieve bijdrage leveren aan het bijstellen van deze misconcepties.

De aanwezigheid van negatieve vooroordelen bij de leerlingen staat een succesvolle dialoog niet in de weg, maar is juist aanleiding om deze dialoog te organiseren. Ook bij leerlingen die een sterke negatieve mening hebben over anderen, kunnen vooroordelen verkleind worden door vertrouwen en nabijheid van anderen. De negatieve vooroordelen worden versterkt door het Israël-Palestina conflict en de negatieve beeldvorming over moslims. Beeldvorming rond de dominante Nederlandse, seculiere identiteit kan voor alle leerlingen die mee doen aan het dialoogproject als problematisch worden ervaren, doordat zij zichzelf niet herkennen in dit beeld.

De leerlingen komen in het dagelijks leven niet vaak in aanraking met andersdenkenden. Dit maakt dat veel leerlingen het spannend vinden om tijdens de dialoogdag de andere leerlingen te ontmoeten. Ze zijn nieuwsgierig naar elkaar, maar ook afwachtend. Zij zullen de ander niet zo snel uit

zichzelf opzoeken. Veilige en goed begeleide samenwerkingsactiviteiten kunnen erbij helpen dat leerlingen makkelijker contact kunnen maken met elkaar.

De onbekendheid van de leerlingen met elkaar, hangt samen met verschil in leefomgeving en sociaaleconomische achtergronden. Het verschil van leefomgeving kan van invloed zijn op de dialoog. Leerlingen hebben al bepaalde beeldvorming ten aanzien van het leven in de stad of in een dorp. Preconcepties over elkaars leefomgeving kunnen, net als andere vooroordelen, worden verminderd door het ontmoeten van elkaar. Het verschil in sociaaleconomische achtergrond kan invloed hebben op het verschil in status bij de verschillende deelnemers. Het is van belang dat de deelnemers aan het project een gelijke status hebben. De leerlingen zelf lijken zich niet echt bewust te zijn van het verschil in sociaaleconomische achtergrond. Dit wordt met name door de docenten geconstateerd.

De vorming van de religieuze identiteit van leerlingen maakt onderdeel uit van het dialoogproject. Het is geen kerndoel van de activiteit, maar om nieuwsgierigheid en begrip te stimuleren zijn identiteitsvragen, en dus ook religieuze identiteitsvragen een belangrijk onderdeel van de ontmoeting.

Hoofdstuk 6. Hoe kan het dialoogproject van de HvA worden geoptimaliseerd?

In dit hoofdstuk beschrijf ik de mogelijkheden om het dialoogproject van de HvA te optimaliseren. Allereerst beschrijf ik verbetermogelijkheden die voortkomen uit het onderzoek naar de preconcepties bij leerlingen. Zoals in hoofdstuk vier en vijf is beschreven, hebben de preconcepties van leerlingen invloed op het verloop van een succesvolle dialoog. In het dialoogproject van de HvA worden al verschillende strategieën toegepast om preconcepties te beïnvloeden. Als het bijvoorbeeld gaat over de voorwaarden van Allport en het verminderen van negatieve vooroordelen door ontmoeting, wordt er al veel bereikt door de workshops waarin leerlingen met gelijke status samenwerken aan hogere doelen. Maar vanuit de preconcepties zijn er ook een aantal aandachtspunten zichtbaar geworden die nu nog niet gewaarborgd zijn in het project. Het gaat hierbij over de verwachtingen van docenten, het veiligheidsgevoel van de leerlingen en de mogelijkheid om identiteitsvorming in de doelstelling van het project op te nemen.

Vervolgens zal ik twee specifieke verbetermogelijkheden belichten die tijdens het onderzoek naar voren gekomen zijn, maar die niet direct met de preconcepties van de leerlingen te maken hebben. Deze verbeteringen gaan over de mogelijkheid om de structurele impact van het dialoogproject te verhogen en om het verbeteren van de dialoogstrategieën die studenten kunnen inzetten bij gevoelige thema's als het Israël-Palestina conflict en het anti-moslims discours in de huidige samenleving.

6.1 Verwachtingen van docenten

De betrokken docenten hebben een verwachtingspatroon ten aanzien van de kennis die de leerlingen hebben over hun eigen en elkaars religie. Deze verwachtingen sluiten niet aan bij de kennis die de leerlingen daadwerkelijk hebben. Het is van belang om naar de betrokken docenten helder te communiceren over het soort interreligieuze dialoog dat georganiseerd wordt. Het dialoogproject van de HvA is een ontmoeting is tussen jongeren die geen specifieke religieuze status hebben, maar elkaar tegen kunnen komen in het dagelijks leven. Deze kenmerken maken het project een *dialogue of life* en het is goed om de docenten mee te nemen in de kenmerken van deze dialoog.

Tevens is het van belang om in de communicatie met de docenten in te zoomen op de definiëring en afbakening van wat religieus is. In dit onderzoek naar het dialoogproject van de HvA wordt de interreligieuze dialoog gedefinieerd als een ontmoeting tussen mensen die zich op verschillende manieren op religie oriënteren. De definitie van religie wordt hierin bewust breed gehouden, zodat alle deelnemende jongeren zich hierin kunnen herkennen. Het is belangrijk dat de docenten deze definiëring ook voor ogen hebben, omdat dit los staat van het feit of de jongeren veel

of weinig kennis hebben over de leer en de bronnen van de verschillende religies. Een brede definitie van religie zou in de context van interreligieuze dialoog onder jongeren meer recht doen aan de verschillende wijzen waarop de leerlingen hun religie beleven.

6.2 Gevoel van veiligheid bij de leerlingen

Uit de preconcepties die te maken hebben met negatieve vooroordelen en onbekendheid met elkaar wordt heel duidelijk hoe belangrijk het is dat leerlingen zich prettig en veilig voelen tijdens de dialoog. Leerlingen met negatieve vooroordelen zoeken niet zo snel uit zichzelf andersdenkenden op. Nu worden zij door hun school verplicht in een onbekende situatie gebracht waarin zij in gesprek moeten gaan met die andersdenkenden. Dat is spannend voor ze en ze zullen dan ook zoveel mogelijk bij hun eigen bekende groep willen blijven. In het dialoogproject wordt er gewerkt met gemixte, samengestelde groepen waarbij er in elke groep leerlingen van alle drie de scholen zitten. De leerlingen zijn in de workshops veel bezig met samenwerkingsopdrachten die de dialoog makkelijker maken. Er is echter wel, met name aan het begin van de dialoogdag, een spanning bij de leerlingen tussen het zoeken naar veiligheid en het leren kennen van de ander. Omdat de ontmoeting tijdens de dialoog centraal staat moeten de leerlingen wel uit de veiligheid van hun eigen, bekende groep durven komen. Ook Schuitema en Veugelers geven aan dat ontmoetingen met leerlingen met een andere sociale of culturele achtergrond angst met zich mee kan brengen. De organiserende studenten zullen daarom heel bewust de opdracht mee moeten krijgen om vanuit de theoretische inzichten over groepsdynamiek na te denken over de activiteiten die zij organiseren. Ook de begeleidende docenten kunnen hier een rol bij spelen. Schuitema en Veugelers geven aan dat docenten kunnen bijdragen aan het verminderen van intergroup anxiety door de ontmoeting goed voor te bereiden. Ook tijdens het contact kunnen docenten bijdragen door deze contacten goed te begeleiden en zo proberen ruzies en onderlinge spanningen te voorkomen en interactie tussen leerlingen te bevorderen.⁸²

6.3 Identiteitsvorming als doelstelling

In het onderzoek is gebleken dat de religieuze identiteitsvorming voor de Fruytier Scholengemeenschap en de JSG Maimonides een belangrijke aanleiding is om mee te doen aan het project. Dit staat echter niet beschreven in de doelstellingen en uitgangspunten van het project. Identiteitsvorming is een belangrijk onderdeel van de adolescentiefase. Het dialoogproject geeft alle deelnemers de kans om te leren nadenken over hun eigen identiteit, over hun levensbeschouwing en over hoe zij dat kunnen verwoorden naar de ander. Dit geldt ook voor de leerlingen die zichzelf niet religieus zouden noemen. Ook geldt dit voor de begeleidende studenten, die door de gesprekken die plaats vinden tussen de leerlingen ook weer aan het denken worden gezet over hun eigen

---

⁸² Schuitema and Veugelers, "Multiculturele contacten in het onderwijs", 15.

levensbeschouwing. Volgens Abu-Nimer staat identiteit centraal als het gaat om het faciliteren van verandering van vooroordelende houdingen van mensen.⁸³ Abu-Nimer noemt hier specifiek de religieuze identiteit. Omdat de identiteitsvorming van de leerlingen onderdeel is van het dialoogproject van de HvA en omdat identiteit een rol speelt bij het beïnvloeden van vooroordelen, is het goed om expliciet in de doelstelling van het project te benoemen dat het project bijdraagt aan de religieuze of levensbeschouwelijke identiteitsvorming van de jongeren.

6.4 Structurele impact van het dialoogproject

In verschillende interviews met de betrokkenen is genoemd dat het jammer is dat het dialoogproject van de HvA geen follow-up heeft. Het is een eenmalige activiteit voor de leerlingen en daardoor is het moeilijk meetbaar of er daadwerkelijk een verandering plaats vindt in de preconcepties die de leerlingen hebben. Volgens Renee Garfinkel worden interreligieuze dialogen maar zelden goed geëvalueerd. Een structurele evaluatie zou volgens haar een vast onderdeel moeten zijn van elk dialoogprogramma. Deze programma's zouden altijd moeten beginnen met een *theory of social change*. Als je sociale verandering wilt bewerkstelligen is het van belang dat er is nagedacht over de veranderingstheorie die hier een rol bij speelt. De *theory of social change* moet volgens Garfinkel beschrijven wat het probleem is, wat de gewenste resultaten zijn, wat de factoren zijn die verandering kunnen beïnvloeden, welke strategieën elders in vergelijkbare situatie al zijn uitgetoet en welke aannames er bestaan over het hoe en het waarom van het project.⁸⁴

In het geval van het dialoogproject van de HvA zou de aanname zijn dat leerlingen door elkaar te ontmoeten en met elkaar activiteiten uitvoeren, als vanzelf meer begrip en acceptatie voor elkaars religie krijgen. Garfinkel geeft echter aan dat het maar de vraag is of dit vanzelf plaats vindt. Zowel de korte termijn doelen (de outcome), als de lange termijn doelen (de impact) moeten structureel geëvalueerd worden, zowel op het gebied van houding, kennis als overtuigingen ten aanzien van de andere religieuze groep. Om op lange termijn effecten te kunnen meten zou er herhaaldelijk onderzoek moeten plaats vinden. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om de preconcepties van de jongeren die hebben meegedaan aan een dialoogdag na enkele jaren nogmaals te onderzoeken. Ook kan het interessant zijn om de jongeren na enkele jaren opnieuw bij elkaar te brengen om meer verdieping in het contact te brengen. Verschillende van de betrokken docenten hebben aangegeven dat het goed zou zijn als het dialoogproject meer gedragen zou worden binnen de scholen, maar ook binnen de gemeente Amsterdam. Dat zou het mogelijk maken om het project beter te evalueren en de impact zichtbaar te maken en eventueel uit te breiden.

---

⁸³ Abu-Nimer, "Conflict Resolution, Culture and Religion", 686.

⁸⁴ Renee Garfinkel, "What Works? – Evaluating interfaith Dialogue programs," *Special Report of the United States Institute of Peace* (November, 2013): 7.

Tevens is het van belang om op individueel niveau bij de leerlingen te onderzoeken in hoeverre het dialoogproject daadwerkelijk aan kan zetten tot verandering van houding ten opzichte van elkaar. De doelstelling om meer nieuwsgierigheid en begrip te ontwikkelen bij de leerlingen vraagt een gedragsverandering die niet zomaar ontstaat. Na een ontmoeting is het belangrijk dat leerlingen de ruimte krijgen om te reflecteren op wat zij hebben geleerd. Volgens Anna Trethewey en Loic Menzies geeft dit hen de mogelijkheid om ideeën en nieuw gedrag te internaliseren en te beslissen hoe ze deze in de toekomst zullen toepassen.⁸⁵ De organiserende studenten kunnen tools ontwikkelen waarmee de docenten na afloop van de dialoogdag met de leerlingen structureel kunnen evalueren en reflecteren op hun ervaringen in het contact met de ander.

6.5 Strategieën om tijdens de dialoog om te gaan met het Israël-Palestina conflict en het anti-moslims discours in de huidige samenleving

Verschillende betrokken docenten hebben in het interview aangegeven dat het Israël-Palestina conflict invloed heeft op de beeldvorming die joodse en islamitische leerlingen van elkaar hebben. Daarnaast hebben de docenten van het Huygens college de indruk dat islamitische leerlingen last hebben van negatieve beeldvorming over moslims in Nederland. Ook in de documentanalyse van de eindrapporten kwam het beeld naar voren dat het Israël-Palestina conflict en de negatieve beeldvorming over moslims problemen zijn waar leerlingen mee bezig zijn. De constatering dat deze problematiek invloed heeft op de interreligieuze dialoog komt overeen met de bevindingen uit het theoretisch kader in hoofdstuk twee. In dit hoofdstuk werd duidelijk dat de beeldvorming van moslims over joden vaak samenhangt met de gebeurtenissen in het Midden-Oosten en dat de negatieve beeldvorming over de islam is toegenomen onder jongeren in Nederland.

Het dialoogproject van de HvA is enerzijds een antwoord op deze problematiek doordat de ontmoeting tussen de jongeren de mogelijkheid geeft om vooroordelen te verminderen en te decategoriseren. Anderzijds geven Valasco Gonzalez et al. aan dat het door het anti-moslim discours in de Nederlandse samenleving steeds moeilijker wordt voor educatieve interventies om effect te hebben.⁸⁶ Dit betekent voor het dialoogproject van de HvA dat de relevantie groot is, maar dat het niet makkelijk zal zijn om veranderingen te bewerkstelligen bij de jongeren. Roggeveen heeft vier strategieën beschreven die in de interreligieuze dialoog kunnen worden ingezet. Deze strategieën zijn: overeenkomsten zoeken, decategorisatie van vooroordelen en verschillen, vermijding van bepaalde onderwerpen en op zoek gaan naar andere gedeelde aspecten.⁸⁷ Door in de workshops te zoeken naar overeenkomsten wordt de situatie minder vreemd voor de leerlingen. Door decategorisatie kunnen

---

⁸⁵Anna Trethewey and Loic Menzies, *Encountering faiths and beliefs, the role of intercultural educations in schools and communities* (Birmingham: Three Faiths Forum, 2015), 12.

⁸⁶ Velasco Gonzalez, et al. "Prejudice toward muslims in the Netherlands," 280.

⁸⁷ Roggeveen, "Jewish-Muslim relations," 118.

positieve aspecten van de drie groepen worden benadrukt om op die manier vooroordelen en stereotypen te bediscussiëren. Het vermijden van bepaalde onderwerpen, zoals bijvoorbeeld het Israël-Palestina conflict kan helpen om de sfeer veilig te houden, maar tegelijkertijd blijft de wederzijdse beeldvorming over dit thema wel bestaan. Voor het dialoogproject van de HvA zou het een oplossing kunnen zijn om de thema's niet bewust op te zoeken, maar wel bespreekbaar te maken zodra het onderwerp ter sprake komt. De studenten moeten hierop goed voorbereid worden. Hiervoor wordt in de colleges op de HvA gewerkt met de methodiek 'dialoog als burgerschapsinstrument', waardoor zij leren om dit soort gesprekken in goede banen te leiden.⁸⁸ Tot slot kan er in de workshops op zoek gegaan worden naar overeenkomsten die betrekkingen op gedeelde aspecten in hun leven, zoals sport of hobby's. Hierdoor krijgen de groepen meer vertrouwen in elkaar. In het dialoogproject zouden deze strategieën structureel onderdeel uit moeten maken van de workshops en activiteiten die de studenten organiseren om meer begrip te creëren bij de deelnemers voor elkaars specifieke achtergronden. Ook spelen volgens Roggeveen emoties een belangrijke rol in de beeldvorming over joden en moslims. Enerzijds zijn er negatieve emoties als angst en jaloezie die voeding geven aan de bestaande beelden, maar anderzijds constateert Roggeveen ook vrolijkheid en warmte tijdens de interreligieuze bijeenkomsten die zij heeft bezocht.⁸⁹ Emotiemanagement tijdens het dialoogproject kan een manier zijn om door middel van humor, gezelligheid, feestelijke elementen en rituelen, positieve emoties bij leerlingen te bewerkstelligen in het contact met elkaar. Hoewel Roggeveen aangeeft dat het veranderen van beeldvorming meer nodig heeft dan emotiemanagement alleen, is het voor de studenten van de HvA een interessante toevoeging om bewust na te denken over emotiemanagement tijdens de dialoogdag. Roggeveen concludeert dat strategieën rond sociale identiteitsvorming de ideeën van mensen kunnen veranderen, maar emotiemanagement kan de bijbehorende emotie veranderen. Het dus van belang om beide aspecten mee te nemen.

Samenvattend

Er zijn verschillende mogelijkheden die het dialoogproject van de HvA kunnen optimaliseren. Het is van belang in de communicatie met de docenten duidelijk te zijn over de wederzijdse verwachtingen over de mate van kennis van de leerlingen. Het dialoogproject is een *dialogue of life* en de insteek van de dialoog zou moeten zijn dat alle leerlingen zich op een bepaalde manier op religie oriënteren. Dit staat los van de kennis die zij hierover hebben.

---

⁸⁸ Dieuwertje de Graaff et al. *Dialoog als burgerschapsinstrument* (Amsterdam: Glamcult Studio, 2017).

⁸⁹ Roggeveen, "Jewish-Muslim relations," 124.

Om het gevoel van veiligheid van de leerlingen te vergroten, is het van belang dat studenten in de vormgeving van de dag rekening houden met theoretische inzichten rond groepsdynamica. De begeleidende docenten kunnen hieraan bijdragen door de leerlingen goed voor te bereiden en tijdens het contact met andere leerlingen te begeleiden.

Het dialoogproject draagt bij aan de vorming van de religieuze identiteit van leerlingen. Het is van belang om dit expliciet in de doelstelling van het project te benoemen omdat de identiteitsvorming van de leerlingen onderdeel is van het dialoogproject van de HvA en omdat identiteit een rol speelt bij het beïnvloeden van vooroordelen.

Om meer structurele impact te bereiken moet de dialoogdag beter geëvalueerd worden. De 'theory of social change' van Garfinkel is een goede manier om de aannames en uitkomsten van het project te verankeren. Voor de impact bij de deelnemende leerlingen is het van belang dat er na afloop van de dialoogdag een inhoudelijke reflectie plaatsvindt. Om de effecten van de dialoogdag op lange termijn te verbeteren en eventueel uit te breiden is verdere samenwerking met de scholen en de gemeente Amsterdam noodzakelijk.

Het conflict in Israël-Palestina en het anti-moslim discours in Nederland zijn van grote invloed op de beeldvorming van de leerlingen over elkaar. Dit maakt het voor educatieve interventies als het dialoogproject extra moeilijk om veranderingen te bewerkstelligen. De vier strategieën van Roggeveen voor het voeren van een interreligieuze dialoog en strategieën op het gebied van emotiemanagement geven handvatten om deze problematiek bespreekbaar te maken.

Hoofdstuk 7. Conclusie

In dit hoofdstuk zal ik allereerst de antwoorden op de deelvragen van mijn onderzoek samenvatten. Daarna zal ik aan de hand van antwoorden op de deelvragen de hoofdvraag beantwoorden.

Deelvraag 1: Welke preconcepties hebben religieuze jongeren over andersdenkenden?

Preconcepties zijn denkbeelden die leerlingen hebben over zaken waar zij nog geen kennis over hebben of onderwijs over hebben gehad. De leerlingen die meedoen aan de dialoogdag komen in het dagelijks leven niet zo snel andersdenkende jongeren tegen. De beelden die zij hebben over andersdenkenden zijn daarom preconcepties. Preconcepties kunnen neutraal zijn op het moment dat leerlingen geen expliciet idee of oordeel hebben over de andere groep, maar preconcepties kunnen ook een negatief oordeel bevatten. Dan worden deze preconcepties ook wel vooroordelen genoemd. Vooroordelen zijn alle houdingen, emoties of gedragingen ten opzichte van leden van een groep, die direct of indirecte negativiteit of antipathie ten opzichte van de groep impliceren.

In dit onderzoek is gebleken dat de leerlingen relatief weinig kennis hebben van elkaars religie. Op de Fruytier Scholengemeenschap wordt het meeste aandacht besteed aan het aanleren van kennis over religies. Ook hebben leerlingen niet allemaal evenveel kennis over de eigen religie. De docenten hebben hierover aangegeven dat zij verwacht hadden dat de leerlingen meer zouden weten dan dat uiteindelijk bleek. De docenten verstaan onder 'kennis over religie' met name kennis die gaat over de bron en de leer van de religie. De manier waarop de leerlingen hun religie beleven kan heel verschillend zijn. Dit hangt niet altijd samen met kennis over de leer of over de bronnen. De leerlingen van het Huygens College hebben op het gebied van kennis over hun eigen religie een andere positie dan de twee andere scholen, omdat dit een openbare school betreft. Er wordt op deze school geen of nauwelijks aandacht besteed aan religie, terwijl dat op de andere scholen wel het geval is.

Zowel bij de christelijke als bij de joodse leerlingen leven negatieve vooroordelen over moslims. Bij de islamitische leerlingen komen negatieve vooroordelen voor over joden. Het Israël-Palestina conflict heeft invloed op de beeldvorming die joodse en islamitische leerlingen van elkaar hebben. Daarnaast hebben islamitische leerlingen last van negatieve beeldvorming over moslims in Nederland. De constatering dat deze problematiek invloed heeft op de interreligieuze dialoog komt overeen met de bevindingen uit het theoretisch kader in hoofdstuk twee. In dit hoofdstuk werd duidelijk dat de beeldvorming van moslims over joden vaak samenhangt met de gebeurtenissen in het Midden-Oosten en dat negatieve beeldvorming over de islam is toegenomen onder jongeren in Nederland. Er komen maar weinig vooroordelen voor over christenen. De docenten verklaren dit vanuit een onbekendheid met deze groep. Het bestaan van vooroordelen wordt versterkt door het feit dat de drie groepen in verschillende wijken, steden en dorpen wonen en doordat zij uit verschillende sociaaleconomische achtergronden afkomstig zijn. Zij komen elkaar maar zelden tegen.

Deze onbekendheid heeft tot gevolg dat de leerlingen voorafgaand aan de dialoog enerzijds nieuwsgierig zijn naar elkaar, maar anderzijds niet zo goed weten wat zij kunnen verwachten en het spannend vinden om anderen te gaan ontmoeten.

Deelvraag 2: Staan deze preconcepties een succesvolle interreligieuze dialoog in de weg? Op welke manieren?

Het dialoogproject van de HvA kan als succesvol worden beschouwd als de doelen van de dag zijn behaald. De doelen zijn het stimuleren van nieuwsgierigheid naar elkaars religieuze en culturele leefwereld en het bevorderen van wederzijds begrip en acceptatie. De betrokken docenten blijken naast deze doelstelling ook een bepaalde verwachting te hebben ten aanzien van de kennis die leerlingen hebben over hun eigen en elkaars religies. Het dialoogproject van de HvA is een *dialogue of life* en geen *theological dialogue*, wat betekent dat het kennisniveau van leerlingen over de leer en de bronnen van religies niet groot hoeft te zijn. Het is belangrijk dat de docenten de leerlingen ook vanuit deze insteek voorbereiden op het project, zonder daarbij te veel de nadruk te leggen op kennis. Het gaat in deze dialoog voornamelijk om het ontmoeten van elkaar en in gesprek gaan over de manier waarop leerlingen hun religie zelf beleven.

Negatieve vooroordelen weerhouden jongeren ervan om uit zichzelf contact te leggen met andersdenkenden. Tijdens het dialoogproject worden zij verplicht in een onbekende situatie gebracht waarin zij in gesprek moeten gaan met die andersdenkenden. Dat is spannend voor ze en ze zullen dan ook zoveel mogelijk bij hun eigen bekende groep willen blijven. Er is een spanning tussen het zoeken naar veiligheid en het leren kennen van de ander. Omdat de ontmoeting tijdens de dialoog centraal staat, moeten de leerlingen wel uit de veiligheid van hun eigen, bekende groep durven komen. Er is begeleiding en aandacht nodig van de organiserende studenten en de begeleidende docenten om de *intergroup anxiety* te verminderen, zodat er tussen de leerlingen veilig en prettig contact kan ontstaan.

Onder de joodse en christelijke leerlingen bestaan negatieve vooroordelen over moslims. De islamitische leerlingen ervaren in de samenleving vaker negatieve beeldvorming over moslims en zij hebben hier last van. Het gevoel van onveiligheid bij de islamitische leerlingen tijdens de dialoogdag is daarom een belangrijk aandachtspunt. Ook het Israël-Palestina conflict is van invloed op de vooroordelen van zowel de joodse als de islamitische leerlingen ten opzichte van elkaar. Dit conflict kan wantrouwen opleveren tussen de beide groepen en daarmee het onderlinge contact belemmeren. Ook dit thema verdient daarom extra aandacht in de begeleiding van de studenten en docenten.

De onbekendheid van de leerlingen met elkaar, hangt samen met het verschil in leefomgeving en sociaaleconomische achtergronden. Het verschil van leefomgeving kan van invloed zijn op de

dialogo. Leerlingen hebben al bepaalde beeldvorming ten aanzien van het leven in de stad of in een dorp. Preconcepties over elkaars leefomgeving kunnen, net als andere vooroordelen, worden verminderd door het ontmoeten van elkaar. Het verschil in sociaaleconomische achtergrond kan invloed hebben op het verschil in status bij de verschillende deelnemers. Het is van belang dat de deelnemers aan het project een gelijke status hebben. De leerlingen zelf lijken zich niet echt bewust te zijn van het verschil in sociaaleconomische achtergrond. Dit wordt met name door de docenten benoemd.

Deelvraag 3: Kan het dialoogproject van de HvA worden geoptimaliseerd? Welke mogelijkheden zijn daartoe?

Op basis van de ervaringen die zijn opgedaan bij de organisatie van het dialoogproject in de afgelopen jaren is er al veel bedacht om het project zo succesvol mogelijk te maken. In dit onderzoek zijn er daarnaast nog verschillende nieuwe mogelijkheden gevonden die het dialoogproject van de HvA kunnen optimaliseren.

Het is van belang in de communicatie met de docenten duidelijk te zijn over de wederzijdse verwachtingen over de mate van kennis van de leerlingen. Het dialoogproject is een *dialogue of life* en de insteek van de dialoog is dat alle leerlingen zich op een bepaalde manier op religie oriënteren. Dit staat los van de kennis die zij hierover hebben.

Om het gevoel van veiligheid van de leerlingen te vergroten is het van belang dat studenten in de vormgeving van de dag rekening houden met theoretische inzichten rond groepsdynamica. De begeleidende docenten kunnen hieraan bijdragen door de leerlingen goed voor te bereiden en tijdens het contact met andere leerlingen te begeleiden.

Het dialoogproject draagt bij aan de vorming van de religieuze identiteit van leerlingen. In de doelstelling van het project kan religieuze identiteitsvorming worden toegevoegd om te benadrukken dat identiteit centraal staat bij het faciliteren van verandering van vooroordelen.

Om meer structurele impact te bereiken moet de dialoogdag beter geëvalueerd worden. De ‘theory of social change’ van Garfinkel is een goede manier om de aannames en uitkomsten van het project te verankeren.⁹⁰ Voor de impact bij de deelnemende leerlingen is het van belang dat er na afloop van de dialoogdag een inhoudelijke reflectie plaatsvindt. Om de effecten van de dialoogdag op lange termijn te verbeteren en eventueel uit te breiden is verdere samenwerking met de scholen en de gemeente Amsterdam noodzakelijk.

Het conflict in Israël-Palestina en het anti-moslim discours in Nederland zijn van grote invloed op de beeldvorming van de leerlingen over elkaar. Dit maakt het voor educatieve interventies als het dialoogproject extra moeilijk om veranderingen te bewerkstelligen. De vier strategieën van Roggeveen

---

⁹⁰ Garfinkel, “What Works? – Evaluating interfaith Dialogue programs,” 2-12.

voor het voeren van een interreligieuze dialoog en strategieën op het gebied van emotiemanagement geven handvatten om deze problematiek bespreekbaar te maken.

Hoofdvraag: Hoe kan een interreligieuze dialoog tussen jongeren een manier zijn om beeldvorming over andersdenkenden te veranderen?

Het is op basis van de bestudeerde theorie aannemelijk dat de interreligieuze dialoog een krachtig middel is om de beeldvorming van jongeren over andersdenkenden te beïnvloeden, mits er rekening wordt gehouden met een aantal voorwaarden en strategieën.

Allereerst is het van belang om de voorwaarden van Allport over intercultureel contact in acht te nemen. Volgens Allport kan een ontmoeting tussen mensen vooroordelen verminderen, mits er wordt voldaan aan een aantal voorwaarden. De deelnemers moeten een gelijke status hebben, er vindt persoonlijke interactie tussen de deelnemers plaats, er worden samenwerkingsactiviteiten georganiseerd tijdens het project en de sociale normen van de groep moeten worden bepaald door iemand die autoriteit heeft in de betreffende groep.⁹¹ Omdat het dialoogproject niet alleen op intercultureel maar juist op interreligieus gebied is gericht, is het van belang om rekening te houden met de vier strategieën die Roggeveen heeft beschreven. Deze strategieën zijn: overeenkomsten zoeken, decategorisatie van vooroordelen en verschillen, vermijding van bepaalde onderwerpen en op zoek gaan naar andere gedeelde aspecten.⁹² Tijdens de interreligieuze dialoog kunnen deze strategieën in de verschillende workshops verwerkt worden.

Daarnaast zijn er een aantal belemmeringen die de verandering van de beeldvorming van jongeren tijdens de dialoog in de weg kunnen staan. Doordat leerlingen met negatieve beeldvorming in het dagelijks leven niet vaak in aanraking komen met andersdenkenden vinden veel leerlingen het spannend om anderen te ontmoeten. Veilige en goed begeleide samenwerkingsactiviteiten kunnen er bij helpen dat leerlingen makkelijker contact kunnen maken met elkaar. Er is begeleiding en aandacht nodig van de organiserende studenten en de begeleidende docenten om de *intergroup anxiety* te verminderen, zodat er tussen de leerlingen veilig en prettig contact kan ontstaan.

Bij de joodse en christelijke leerlingen bestaan er vooroordelen over de islamitische leerlingen en bij de islamitische leerlingen bestaan er vooroordelen over de joodse leerlingen. Het conflict in Israël-Palestina en het anti-moslim discours in Nederland houdt deze vooroordelen in stand en zal de vooroordelen in sommige situaties doen toenemen. Dit maakt het voor educatieve interventies als het dialoogproject extra moeilijk om veranderingen te bewerkstelligen. De vier strategieën van

---

⁹¹ Allport, *The nature of prejudice*, 261-281

⁹² Roggeveen, *"Jewish-Muslim relations,"* 118.

Roggeveen voor het voeren van een interreligieuze dialoog kunnen hierbij helpen maar ook strategieën op het gebied van emotiemanagement geven handvatten om deze problematiek bespreekbaar te maken. Door het inzetten van humor, gezelligheid en feestelijke elementen en rituelen tijdens de dialoog krijgen de leerlingen positieve emoties over de andere leerlingen die de negatieve vooroordelen kunnen doen afnemen.⁹³

Ook zijn er nog enkele aandachtspunten die er voor kunnen zorgen om de interreligieuze dialoog te optimaliseren. Omdat er verschillende beelden blijken te bestaan over het doel van de interreligieuze dialoog is het van belang in de communicatie met de docenten duidelijk te zijn over de wederzijdse verwachtingen over de mate van kennis van de leerlingen. Het dialoogproject is een *dialogue of life* en de insteek van de dialoog zou moeten zijn dat alle leerlingen zich op een bepaalde manier op religie oriënteren. Daarnaast blijkt de vorming van de religieuze identiteit van leerlingen een belangrijk onderdeel van de dialoog te zijn omdat identiteit centraal staat bij het faciliteren van verandering van vooroordelen. Om die reden kan in de doelstelling van het dialoogproject religieuze identiteitsvorming meer worden benadrukt.

De interreligieuze dialoog kan meer impact bereiken als het project structureel geëvalueerd wordt. Aan de hand van de ‘theory of social change’ van moet er geformuleerd worden wat het probleem is, wat de gewenste resultaten zijn, wat de factoren zijn die verandering kunnen beïnvloeden, welke strategieën elders in vergelijkbare situatie al zijn uitgetoet en welke aannames er bestaan over het hoe en het waarom van het project.⁹⁴ Deze masterscriptie kan als basis dienen om deze theorie in kaart te brengen. Er is immers nu al meer kennis voorhanden over de achterliggende problematiek en de aannames ten aanzien van het dialoogproject dan voorheen. Ook moeten zowel de korte termijn doelen (de outcome), als de lange termijn doelen (de impact) structureel geëvalueerd worden, zowel op het gebied van houding, kennis als overtuigingen ten aanzien van de andere religieuze groep. Om op lange termijn effecten te kunnen meten zou er herhaaldelijk onderzoek moeten plaats vinden.⁹⁵ Voor de impact bij de deelnemende leerlingen is het van belang dat er na afloop van de dialoogdag een inhoudelijke reflectie plaatsvindt.

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden verwijs ik tot slot ook naar de titel van dit onderzoek: Begeleide confrontatie of utopisch ideaal? Het is onvermijdelijk dat de interreligieuze dialoog een confrontatie wordt met andersdenkenden. Als de leerlingen hier goed in worden begeleid wordt deze confrontatie waardevol. Een confrontatie heeft vaak een negatieve connotatie. In deze

---

⁹³ Roggeveen, “*Jewish-Muslim relations*,” 124.

⁹⁴ Garfinkel, “What Works? – Evaluating interfaith Dialogue programs,” 7.

⁹⁵ Garfinkel, “What Works? – Evaluating interfaith Dialogue programs,” 6.

masterscriptie heb ik beschreven dat juist de confrontatie – de ongemakkelijke ontmoeting – zorgt voor de mogelijkheid om de beeldvorming over elkaar bij te stellen. Hiermee is het mogelijk om een stapje te zetten naar de ideale situatie. Die hiermee iets minder utopisch is geworden.

Hoofdstuk 8. Discussie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk beschrijf ik allereerst een aantal factoren die van invloed kunnen zijn op de resultaten van mijn onderzoek. Vervolgens geef ik een aantal aanbevelingen voor vervolgonderzoek en voor de verbetering van het dialoogproject van de HvA.

Discussie

Zoals ik in de inleiding heb beschreven is mijn eigen van positie en betrokkenheid bij het dialoogproject van invloed geweest op dit onderzoek. Ondanks dat ik me tijdens het afnemen van de interviews hier bewust van was, kan het zijn dat ik me onbewust heb laten leiden door de ervaringen die ik zelf al had met het dialoogproject en door de wens om een succesvolle dialoog te organiseren. Het kan zijn dat de uitkomst van mijn onderzoek positief beïnvloed is door de onbewuste wens die ik had dat het project daadwerkelijk impact zou hebben op de deelnemers. Ik denk niet dat ik hierdoor minder kritisch ben geweest, maar het feit dat ik persoonlijk wel blij ben met de positieve uitkomsten van het onderzoek zet vraagtekens bij mijn eigen neutraliteit. Was dit resultaat ook naar boven gekomen als ik geen onderdeel was geweest van de organisatie van het project? Ik hoop dat ik me hier voldoende van bewust ben geweest, doordat ik hier structureel op heb gereflecteerd tijdens het onderzoek.

Een tweede tekortkoming van het onderzoek is de beperkte directe data. Het onderzoek had een completer beeld op kunnen leveren als ik naast de interviews met docenten en betrokkenen ook met leerlingen had kunnen spreken en als ik meer voorbereidende lessen had kunnen observeren. Door de coronacrisis en het afgelasten van de dialoogdag was dit helaas niet mogelijk. Ik heb dit geprobeerd te ondervangen door de eindrapporten van de afgelopen jaren te analyseren. Dit heeft tot gevolg gehad dat bijna alle informatie over de preconcepties van leerlingen afkomstig is van iemand die over de leerlingen praat, maar niet van de leerlingen zelf. De gegevens die ik heb gebruikt zijn dus bijna altijd een interpretatie van de betrokkenen, van de docenten, of van de organiserende studenten. Hoewel de mening van de leerlingen over hun eigen vooroordelen beïnvloed zou kunnen worden doordat zij sociaalwenselijke antwoorden zouden geven, was het toch een mooie aanvulling van de data geweest. In vervolgonderzoek mag de stem van de leerlingen zelf dan ook zeker niet ontbreken.

Tevens zijn er een aantal inhoudelijke bevindingen naar boven gekomen die meer onderzoek behoeven om hier uitspraken over te kunnen doen. Een voorbeeld hiervan is de uitspraak van docenten dat leerlingen die in kleine dorpen wonen vaker vooroordelen hebben dan leerlingen die in de stad wonen. Ik heb deze uitspraak niet kunnen onderbouwen vanuit literatuur. Of het verschil in leefomgeving van de leerlingen daadwerkelijk invloed heeft op hun beeldvorming over elkaar durf ik dan ook niet met zekerheid te zeggen. Eind mei 2020 heeft het Kennisplatform Integratie en

Samenleving een onderzoek naar polarisatie in niet-stedelijke gebieden gepubliceerd. Hieruit bleek dat de meeste jongeren uit niet-stedelijke gebieden geen uitgesproken positieve of negatieve houding hebben naar mensen met een migratieachtergrond, maar dat er wel voorwaarden zijn verbonden aan hun tolerantie naar deze groepen.⁹⁶ Helaas is dit onderzoek te laat verschenen om deze voorwaarden nog mee te kunnen nemen in mijn onderzoek, maar is het interessant om deze uitkomsten in de toekomstig onderzoek mee te nemen.

Ook zou het interessant zijn om te onderzoeken of de deelnemende leerlingen zich bewust zijn van het verschil in sociaaleconomische achtergronden en of dit verschil voor hen een verschil in status oplevert. De voorwaarde dat leerlingen een gelijke status moeten hebben om tot een succesvolle dialoog te komen zou onder druk komen te staan op het moment dat leerlingen zich bewust zijn van dit verschil.

Tot slot is er nog een discussiepunt waar ik zelf mee heb geworsteld. Tijdens het onderzoek kwam naar boven dat de religieuze identiteitsvorming onderdeel is van het dialoogproject van de HvA. In mijn conclusie heb ik geformuleerd dat religieuze identiteitsvorming onderdeel zou moeten zijn van de doelstelling van het dialoogproject omdat religieuze identiteit centraal staat bij het faciliteren van verandering van vooroordelen. Ik worstel echter nog met de formuleren van deze doelstelling omdat de definitie van religie, en daarmee ook de definitie van religieuze identiteitsvorming, vragen op kan roepen bij de betrokkenen van het project. Ik heb de interreligieuze dialoog in dit onderzoek gedefinieerd als een ontmoeting tussen mensen die zich op verschillende manieren op religie oriënteren, om er voor te zorgen dat dit aansluit bij de verschillende manieren waarop leerlingen zichzelf als religieus beschouwen. Maar dan nog kan het weerstand oproepen bij verschillende belanghebbenden als er als expliciet tot doel wordt gesteld dat het dialoogproject bijdraagt aan de religieuze identiteitsvorming van jongeren. Ik kan me voorstellen dat het voor het Stadsdeel Amsterdam West en voor openbare instellingen als de Hogeschool van Amsterdam en het Huygens College te ver gaat om een specifiek religieus doel te omarmen. Het zou misschien beter zijn om de doelstelling te veranderen in 'bijdragen aan de levensbeschouwelijke identiteitsvorming van jongeren'. Maar in dat geval zou er eerst gedefinieerd moeten worden wat levensbeschouwing precies inhoudt en of de focus op levensbeschouwing invloed heeft op de opzet van de interreligieuze dialoog. Schieten we dan niet ons doel voorbij om met deze dialoog juist in te zetten op religieuze aspecten en niet alleen op culturele aspecten? Vervolgonderzoek zou kunnen helpen om helder te krijgen of de openbare instellingen die betrokken zijn bij het project daadwerkelijk moeite hebben met de term

---

⁹⁶ Ron van Wonderen and Leyla Reches, *Polarisatie onder jongeren in niet-stedelijke gebieden Oorzaken, verschijningsvormen en aanpakken*. (Utrecht: Kennisplatform Integratie en samenleving, 2020), 36.

religieuze identiteitsvorming. Ook kan de term levensbeschouwelijke identiteitsvorming dan verder worden uitgewerkt.

Aanbevelingen

Uit dit onderzoek zijn twee soorten aanbevelingen naar voren gekomen. Enerzijds zijn dit de aanbevelingen gericht op verbetering van het dialoogproject van de HvA, anderzijds gaat dit om aanbevelingen gericht op vervolgonderzoek over dit thema.

Allereerst beschrijf ik aanbevelingen voor de organisatie van het dialoogproject. In hoofdstuk zeven heb ik bij de beantwoording van deelvraag drie de mogelijkheden beschreven om het dialoogproject van de HvA te optimaliseren. Daarnaast komen uit de conclusie ook enkele aanbevelingen naar voren. Kort gezegd zou ik de organisatie van het dialoogproject de volgende aanbevelingen mee willen geven:

- Zorg voor een heldere communicatie over de doelstelling van de dag en zorg voor de afbakening van het begrip religie naar docenten en andere betrokkenen van de dialoog. Dit zorgt ervoor dat de verwachtingen van alle betrokkenen realistisch zijn en dat de focus op interreligieuze dialoog voor iedereen helder is.
- De opdracht die de HvA-studenten krijgen voor de organisatie van de dialoogdag moet steviger gefundeerd worden op een theoretische basis. De studenten moeten op de hoogte zijn van theorie over groepsdynamiek, *intergroup anxiety*, strategieën voor een succesvolle interreligieuze dialoog en emotiemanagement om het dialoogproject te kunnen optimaliseren.
- In de doelstelling van het dialoogproject kan religieuze identiteitsvorming worden toegevoegd om te benadrukken dat identiteit centraal staat bij het faciliteren van verandering van vooroordelen.
- Om meer structurele impact te bereiken moet de dialoogdag beter geëvalueerd worden aan de hand van de 'theory of social change' van Garfinkel.⁹⁷ Zowel de korte termijn doelen (de outcome), als de lange termijn doelen (de impact) op het gebied van houding, kennis en overtuigingen moeten structureel geëvalueerd worden.
- Voor de impact bij de deelnemende leerlingen is het van belang dat er na afloop van de dialoogdag een inhoudelijke reflectie plaatsvindt. De opdracht voor de studenten kan worden uitgebreid met de opdracht dat zij een tool moeten ontwikkelen die de begeleidende docenten kunnen gebruiken om de dialoog met hun eigen leerlingen te evalueren.

---

⁹⁷ Garfinkel, "What Works? – Evaluating interfaith Dialogue programs," 2-12.

- Om de effecten van de dialoogdag op lange termijn te verbeteren en eventueel uit te breiden is verdere samenwerking nodig. De groep minorstudenten van de HvA heeft maar een half jaar de tijd voor de voorbereiding, de uitvoering en de evaluatie van het project, maar om inhoudelijke verbeteringen structureel in te zetten is een half jaar te kort. De gemeente Amsterdam en de deelnemende scholen zouden hieraan bij kunnen dragen door het dialoogproject een vast onderdeel van het programma te maken en meer tijd voor de betrokkenen beschikbaar te stellen.

Tevens zijn er enkele aanbevelingen die ik zou willen geven voor vervolgonderzoek:

- Om de effecten van het dialoogproject op langere termijn in beeld te krijgen zou het interessant zijn om de deelnemers meerdere keren te bevragen over een periode van een aantal jaar. Dit levert dan directe data op van de jongeren zelf over hun beeldvorming, waar in dit onderzoek alleen indirecte informatie over hun beeldvorming voorhanden was. Daarnaast geeft dit de mogelijkheid om te onderzoeken in hoeverre hun beeldvorming is veranderd en wat hen enkele jaren na het dialoogproject nog is bijgebleven van deze dialoog.
- Vanuit de hypothese dat de openbare instellingen die betrokken zijn bij het project moeite hebben met de term religieuze identiteitsvorming, is het aan te bevelen om opnieuw met de betrokkenen in gesprek te gaan. Mocht het inderdaad het geval blijken dat de term religie een negatieve connotatie oproept, dan zou de term levensbeschouwelijke identiteitsvorming verder moeten worden uitgewerkt
- De leefomgeving en de sociaaleconomische omstandigheden van de leerlingen lijken invloed te hebben op de beeldvorming die zij hebben van andersdenkenden. Het is interessant om te onderzoeken of dit in het geval van de deelnemers aan de dialoogdag daadwerkelijk zo is, omdat het dan ook invloed heeft op de effectiviteit van de dialoog. Tevens zou het belang van de dialoog nog extra benadrukt worden als blijkt dat er niet alleen een kloof bestaat tussen religieuze groepen, maar ook tussen groepen met verschillen in leefomgeving en sociaaleconomische achtergrond.

Bibliografie:

Abu-Nimer, Mohammed. "Conflict Resolution, Culture, and Religion: Toward a Training Model of Interreligious Peacebuilding." *Journal of Peace Research* 38, no. 6 (2001): 685–704.

Abu-Nimer, Mohammed, and Renáta Katalin Smith. "Interreligious and Intercultural Education for Dialogue, Peace and Social Cohesion." *International Review of Education: Journal of Lifelong Learning* 62, no. 4 (2016): 393–405.

Allport, Gordon. *The Nature of prejudice*. Cambridge: Addison-Wesley, 1954.

Augoustinos, Martha and Katherine Reynolds. *Understanding Prejudice, Racism, and Social Conflict*. Londen: Sage Publications, 2001.

Bergen, Charlotte van. "Levi's eerste kerstfeest. Jeugdverhalen over jodenbekering, 1792–2015.[Levi's first Christmas celebration. Children's stories on Jewish conversion, 1792–2015.] Ewoud Sanders." In *International Research in Children's literature* 13, no.1 (2020): 99-101.

Beugelsdijk, Sjoerd, Joep de Hart, Pepijn van Houwelingen and Maroesjka Versantvoort. *Denkend aan Nederland, een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2019.

Brandt, van den, Nella. "Public Renderings of Islam and the Jihadi Threat: Political, Social, and Religious Critique in Civil Society in Flanders." in *Secularisms in a Postsecular Age? Religiosities and Subjectivities in Comparative Perspective*, edited by José Mapril et al., 107-146. Cham: Palgrave Macmillan, 2017.

Brown, Rupert. *Prejudice: Its Social Psychology*. Sussex: Wiley-Blackwell, 2010.

Cornille, Catherine. "Introduction: on discernment in Dialogue". In *Criteria of Discernment in Interreligious Dialogue*, edited by Catherine Cornille, 4-6. Oregon: Cascade Books, 2009.

- Ensel, Remco, and Evelien Gans. *The Holocaust, Israel and 'the Jew': Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society. Niod Studies on War, Holocaust and Genocide*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- Es, van, Margaretha. "Muslims Denouncing Violent Extremism: Competing Essentialisms of Islam in Dutch Public Debate." *Journal of Muslims in Europe* 7, no. 2 (2018): 146–66.
- Garfinkel, Renee. "What Works? – Evaluating interfaith Dialogue programmes." *Special Report of the United States Institute of Peace*. (November, 2013): 2-12.
- Gemeente Amsterdam. *Amsterdamse armoedemonitor* 2018. Amsterdam: 2018.
- Graaff, de, Dieuwertje et al. *Dialoog als burgerschapsinstrument*. Amsterdam: Glamcult Studio, 2017.
- Hogeschool van Amsterdam. *Eindrapport Dialoogproject 22 november 2012*. Amsterdam: 2013.
- Hogeschool van Amsterdam. *Eindrapport Dialoogproject 21 november 2013*. Amsterdam: 2014.
- Hogeschool van Amsterdam. *Eindevaluatie Dialoogproject 26 november 2014*. Amsterdam: 2015.
- Hogeschool van Amsterdam. *Eindrapportage Dialoog 25 november 2015*. Amsterdam: 2016.
- Hogeschool van Amsterdam. *Evaluatierapport Dialoogproject 21 maart 2017*. Amsterdam: 2017.
- Hogeschool van Amsterdam. *Project Dialoogdorp, 15 mei 2018*. Amsterdam: 2018.
- Hogeschool van Amsterdam. *Eindrapport dialoogdag, 21 mei 2019*. Amsterdam: 2019.
- Hodson, Gordon. "Do ideologically intolerant people benefit from intergroup contact?" *Current Directions in Psychological Science* 20, no. 3 (June 2011): 154-159.
- Huygens College. "Schoolgids." Accessed April 29 2020. <https://www.huygens-college.nl/>.

- Jacobus Fruytier Scholengemeenschap. "Identiteit." Accessed April 29, 2020. <https://jfsg.nl/dit-is-de-fruytier/identiteit>.
- JSG Maimonides. "Beleidsplan Joods onderwijs" Accessed April 29, 2020. <https://www.jsgmaimonides.nl/>.
- Kessler, Edward. "Changing Landscapes: Jewish-Christian-Muslim Relations Today." *Melilah*, no. 3. (2010): 57-79.
- Moyaert, Marianne. "Interreligious Dialogue." In *Understanding interreligious relations*, edited by David Cheetam, David Thomas, Douglas Pratt, 193-217. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Moyaert, Marianne. "Inter-Worldview Education and the Re-Production of Good Religion." *Education Sciences* 8, no. 156 (September, 2018): 13-15.
- Pettigrew, Thomas, F. and Linda, R. Tropp. "A meta-analytic test of intergroup contact theory." *Journal of personality and Social Psychologie*, no. 9 (2006): 751-783.
- Pratt, Douglas. "The World Council of Churches in Dialogue with Muslims: Retrospect and Prospect." *Islam and Christian – Muslim Relations* 20, no. 1 (January 2009): 21-42.
- Reedijk, Rachel. "Joods-christelijke dialoog en het gesprek met moslims." In *Geloven in de dialoog*, edited by Leo Mock, 145-155. Warmond: Amphora Books, 2010.
- Rodrigues, Hillary and John S. Harding. *Introduction to the study of religion*. Oxon: Routledge, 2009.
- Roggeveen, Suzanne. "Jewish-Muslim Relations in Amsterdam, Cooperation and Tension in Times of Turmoil." PHD diss., Universiteit van Amsterdam, 2020.
- Roggeveen, Suzanne, Sipco J. Vellenga and Gerard A. Wiegers. "Cooperation in Turbulent Times: Strategies of Jews and Muslims in Amsterdam." *Islam and Christian-Muslim Relations*, 28, no. 3 (2017): 355-379.

- Schuitema, Jaap and Wiel Veugelers. *Multiculturele contacten in het onderwijs. Leerlingen ontmoeten elkaar*. Amsterdam: Instituut voor de lerarenopleiding, Universiteit van Amsterdam, 2008.
- Stausberg, Michael and Steven Engler. *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*. New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2011.
- Tajfel, Henri. *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University press, 1982.
- Tretheway, Anna and Loic Menzies. *Encountering faiths and beliefs, the role of intercultural educations in schools and communities*. Birmingham: Three Faiths Forum, 2015.
- Vegting, Paulien. "Zijn misconcepties "mis"-concepties?" *NVON-maandblad*, 13 no. 4 (mei 1988): 134-137.
- Velasco Gonzalez, Karina, Maikel Verkuyten, Jeroen Weesie and Edwin Poppe. "Prejudice towards Muslims in The Netherlands: Testing integrated threat theory." *British Journal of Social Psychology*, 47 (2008): 667-685.
- Vellenga, Sipco. "Anti-semitism and Islamophobia in the Netherlands: concepts, developments and backdrops." *Journal of Contemporary Religion* 33, no2 (2018): 175-192.
- Vellenga, Sipco and Gerard Wiegers. "Polarization or bridging? Responses of Muslim and non-Muslim organizations to criticism of Islam in the Netherlands." *Islam and Christian-Muslim Relations* 24, no 1 (2013): 111-128.
- Verkuyten Maykel and Luuk Slotter. "Tolerance of Muslim beliefs and practices: Age related differences and context effects." *International Journal of Behavioral Development* 31, no 5 (2007): 467-477.
- Verkuyten Maikel and Jochem Thijs. "Religious group relations among christian, muslim and nonreligious early adolescents in the Netherlands." *Journal of Early Adolescence* 30, no1 (2010): 27-49.

Wallet, Bart. *Christendom en antisemitisme, tweeduizend jaar confrontatie*. Utrecht: Uitgeverij Boekcentrum, 2017.

Walsh, Robyn Faith. "Religion is a private matter." In *Stereotyping Religion: Critiquing Clichés*, edited by Brad Stoddard and Craig Martin, 69-82. London: Bloomsbury, 2017.

Wonderen, van, Ron and Leyla Rechtes. *Polarisatie onder jongeren in niet-stedelijke gebieden Oorzaken, verschijningsvormen en aanpakken*. Utrecht: Kennisplatform Integratie en samenleving, 2020.

Wonderen, van, Ron, Willem Wagenaar and Annemarieke Stremmelaar. *Nader onderzoek, beelden van islamitische jongeren over zionisten en joden*. Utrecht: Verweij Jonkerinstituut en Anne Frank Stichting, 2015.

Wonderen, van, Ron, and Willem Wagenaar. *Antisemitisme onder jongeren in Nederland, oorzaken en triggerfactoren*. Utrecht: Verweij Jonker instituut en Anne Frank Stichting, 2015.

Overzicht van bijlagen:

Bijlage 1: Interviewleidraad

Bijlage 2: Transcriptie interview Menno Wisse (Fruytier Scholengemeenschap)

Bijlage 3: Transcriptie interview Mieke Bernaerts (Hogeschool van Amsterdam)

Bijlage 4: Transcriptie interview Bas de Bruijn (SG Maimonides)

Bijlage 5: Transcriptie interview Zira Roozendaal (SG Maimonides)

Bijlage 6: Transcriptie interview Ilham Bouchta (Huygens college)

Bijlage 7: Transcriptie interview Dilek Semur (Huygens college)

Bijlage 8: Transcriptie interview Weijma de Jong (Fruytier Scholengemeenschap)

Bijlage 9: Belangrijk quotes uit de eindrapporten van de dialoogdag uit 2012 t/m 2019

Bijlage 10: Transcriptie van voorbereidende les Fruytier Scholengemeenschap 3 maart 2020.

Bijlage 1: Interviewleidraad

Algemeen:

Wat is je precieze rol en functie op deze school?

Kun je de klassen beschrijven die mee doen aan het dialoogproject?

Hoe lang ken je deze leerlingen al?

Hoe vaak geef je ze les?

Hoe zou je de dynamiek in deze klassen beschrijven?

Belang interreligieuze dialoog:

Wat is de reden dat de school (directie / bestuur) mee wil doen aan het dialoogproject?

Wat is voor jou als docent de reden dat je mee wil doen aan het dialoogproject?

Wat zijn je ervaringen met het dialoogproject in eerdere jaren?

Wat zijn je verwachtingen van het dialoogproject dit jaar?

Op welke wijze past het dialoogproject in de visie of missie van de school?

Preconcepties leerlingen:

Wordt er in jouw lessen wel eens over de **eigen religie** van leerlingen gepraat?

Op welke momenten?

Op initiatief van de docent of van de leerlingen?

Wat valt hierbij op?

Wordt er in jouw lessen wel eens over **andere religies** gepraat?

Op welke momenten?

Op initiatief van de docent of van de leerlingen?

Wat valt hierbij op?

Wat zijn tijdens deze gesprekken belangrijke thema's voor leerlingen?

Wat vinden zij moeilijk?

Wat vinden zij belangrijk?

Hoe weet je dit?

Wat vind jij als docent moeilijk?

Wat vind jij als docent belangrijk?

Kun je omschrijven in hoeverre leerlingen kennis hebben over hun eigen religie?

Kun je omschrijven in hoeverre leerlingen kennis hebben over andere religies?

Wordt er in je lessen wel eens gesproken over niet-gelovigen of andersdenkenden?

Wat valt daarbij op?

Bijlage 2: Transcriptie interview Menno Wisse (Fruytier Scholengemeenschap)

Dit interview heeft plaatsgevonden op maandag 2 maart 2020 in de docentenkamer van de Fruytier Scholengemeenschap, rond half 4 's middags.

J: Wat is jouw precieze rol en functie op deze school?

M: Mijn rol is dat ik deels docent ben, dus maatschappijleer, diensten en producten en mens en maatschappij. Dus een beetje de sociale kant toch wel, behalve diensten en producten, en nu sinds 1 januari ben ik ook locatiecoördinator en veiligheidscoördinator.

J: Ok en ken je de drie klassen die mee doen aan het dialoogproject alle drie

M: Ik heb 40 van die leerlingen.

J: Dus het merendeel van de leerlingen ken je?

M: ja.

J: Hoe lang ken je deze leerlingen al?

M: Nou, ik heb er ook een aantal als mentorleerling gehad, in jaar 1 en 2, dus sommige ken ik al drie jaar, sommige 2 jaar en sommigen heb ik voor het eerst, omdat we ook instroom hebben uit bijvoorbeeld andere scholen.

J: Hoe zou je de dynamiek in deze klassen beschrijven?

M: Op zich goed, ze vinden het leuk om elkaar te ontmoeten. Ja, ze zijn gewoon actief, ze willen zich best wel inzetten, ze willen echt wel wat leren, want ze moeten examen gaan doen. Dus dat komt iets meer tussen de oren dat ze ook echt wel wat moeten leren. Ja dat gaat goed. Ze hebben het echt wel gezellig met elkaar, ik merk weinig dat er onderling echt dingen zijn. Dat komt ook voornamelijk denk ik omdat ze elkaar allemaal kennen. Er zit ook wel een bepaalde gezelligheidsfactor in.

J: Wat is de reden dat de school (directie / bestuur) mee wil doen aan het dialoogproject?

M: Wij willen christelijk burgerschap steeds meer in deze school promoten en inzetten in de lessen. Dat de leerlingen niet alleen binnen deze beschermde cultuur leven, en naar school toe gaan en thuis dat is best wel beschermd, maar ook met andere culturen, met andere geloven in aanraking komen voordat ze van deze school af gaan. Dat hebben wij als een soort visie in het schoolplan ook dat willen wij dat leerlingen in aanraking komen met andere culturen dus bijvoorbeeld.

J: Wat is voor jou als docent de reden dat je mee wil doen aan het dialoogproject?

M: Ja ik vind dat heel belangrijk, want als je in een heel beschermde omgeving opgroeit, dan heb je geen kijk op wat er gebeurt buiten die wereld. En dat vind ik juist heel belangrijk. Er zijn wel eens leerlingen die denken dat is een boze buitenwereld, bij wijze van, die zien dat zo, omdat ze dat niet kennen, onbekend maakt onbemind. En daarom moet je er juist mee in aanmerking komen. Dat het ten eerste helemaal niet zo is, dat is gewoon heel belangrijk dat ze vanuit deze school al te gaan kijken omdat zo goed mogelijk vorm te geven. Leerlingen voorbereiden op de maatschappij.

J: Wat zijn je ervaringen met het dialoogproject in eerdere jaren?

M: Leuk. Heel goed, positieve reacties. Vooraf leerlingen die best wel eens een beetje kritisch waren. Moet ik nou met iemand die moslim is, met een hoofddoek gaan praten bijvoorbeeld? Ook weer onbekend maakt onbemind. En dan komen ze terug en dan komen ze erachter dat ze bijvoorbeeld dezelfde muziek luisteren, of dat ze heel leuk met dat meisje konden praten. Over allerlei andere onderwerpen, dat ze voor dezelfde dingen interesseren.

J: Wat zijn je verwachtingen van het dialoogproject dit jaar?

M: Hetzelfde als de vorige jaren. En ik vind eigenlijk steeds, ja, ik blijf het gewoon heel waardevol vinden. En mijn verwachting is, ik hoop dat het meer de diepte in gaat. Op basis van religie bijvoorbeeld, dat ze echt eens kunnen vragen van, waarom ben je nou eigenlijk christen, waar sta je nu voor, waarom ben je moslim, wat drijft je, waarom ben je joods, waarom ga je daar eigenlijk naar toe elke zondag of elke zaterdag, waarom ga je naar de moskee?

J: En je zegt meer de diepte in? Heb je het idee dat deze vragen in de voorgaande keren niet zo makkelijk gesteld werden?

M: Ja misschien wel, maar het zou meer specifiek kunnen denk ik. En dan ook echt wel onder begeleiding, de studenten zijn daar heel kundig in vond ik. Dat de begeleiding ook zulk soort vragen beantwoorden. En de eerste keer dat ik mee ging, zo'n jaar of 3, 4 terug. Toen werd dat echt wel gedaan. Maar het is ook weer afhankelijk van het thema natuurlijk.

J: Wordt er in jouw lessen wel eens over de **eigen religie** van leerlingen gepraat?

M: Wel eens bijvoorbeeld. Ja. Ik had nu bijvoorbeeld een vraag op mijn toets over op welke politieke partij zou je stemmen? En dan zeggen sommigen CU, anderen zeggen bijvoorbeeld SGP, anderen weer helemaal een andere partij, maar wel vanuit hun eigen religie dat ze daar op die partij zouden stemmen vaak, als argument. Over abortus bijvoorbeeld. Nu heb ik het echt over een toets. Over echt religie. Dan dwing ik ze wel tot nadenken. Dat is mijn doel ook wel een beetje met die vraag, dat kan nooit fout zijn. En dat is waarom ze nadenken.

J: Komen ze er ook zelf wel eens mee?

M: Niet zoveel. Het nadeel is gewoon dat ik een uur in de week maatschappijleer heb. Twee lessen, toets, twee lessen, toets en ik moet zorgen dat ik het er doorheen stamp, anders heb ik geen tijd. Dus heel weinig ruimte.

J: Wordt er in jouw lessen wel eens over **andere religies** gepraat?

M: Komt wel eens terug. En dan is het bijvoorbeeld wel eens ook gewoon negatief. Nog niet eens direct religie maar bepaalde bevolkingsgroepen hier in Nederland. Waar bijvoorbeeld iemand een ervaring mee heb, of aan de keukentafel op een bepaalde manier over gepraat wordt.

J: En negatief, kun je daar een voorbeeld geven, wat ze dan bijvoorbeeld zeggen?

M: Als een leerling aan het eind van mijn lessen of aan het eind van het jaar zegt niet alle Marokkanen zijn hetzelfde. Ze scheren niet alles over een kam. Dan ben ik al heel blij. Dat ik dat heb bereikt en daar met hun over heb gepraat. Want als zoiets naar voren komt, dan ga ik daar absoluut over in, over praten met ze. Je kunt toch niet zeggen, iedereen is maar zo, terwijl het maar een heel klein groepje is, christelijke mensen doen ook van alles. Allerlei soorten religies.

J: Maar wat zeggen ze dan bijvoorbeeld over Marokkanen?

M: Dan kijken ze bijvoorbeeld naar Ede, een paar jaar geleden was er zo iemand in het nieuws natuurlijk. Best wel veel. En daar kijken ze dan bijvoorbeeld naar. Of ervaringen met dat ze dat ze nageroepen worden door iemand die bijvoorbeeld uit Ede komt. of geslagen worden.

J: Dat zit hem dus meer in de culturele achtergrond dan in de religieuze achtergrond?

M: Ja dat idee heb ik wel.

J: En heb je het wel eens over niet-gelovigen met ze?

M: Ja daar komen ze ook wel eens zelf mee. Als ze bijvoorbeeld uit de stage komen. En als ze daarmee in aanraking zijn geweest. Dus ik ben ook heel positief als ze uit mijn vak-stage zijn geweest, als ze in een openbare instelling zijn geweest. En dat iedereen gewoon hetzelfde is.

J: En waar komen ze dan mee? Met wat voor vragen of opmerkingen?

M: Meer positief. En dat wil ik dan ook heel graag dat ze daar mee in aanraking komen. En dat niet dat andere mensen, die niet gelovig zijn, of op een of andere manier anders zijn in hun beleving, dat die slecht zijn ofzo. Helemaal niet. Homoseksualiteit ofzo, ik heb het daar net over gehad met mijn

mentorklas bijvoorbeeld. Ja dat vind ik juist heel belangrijk om het daarover te hebben met de klas. Gewoon acceptatie van deze samenleving. Multicultureel zijn wij, of pluriform.

J: En leveren dat soort gesprekken soms ook weerstand op bij leerlingen?

M: Misschien houden ze in na voorloop van tijd gewoon hun mond dicht. Zeker een eerste klas, en een vierde klas ook. En ja, ik weet niet of het echt weerstand oplevert. Dat valt nog wel mee. Ze gaan er nog wel eens een keer tegen in. Maar je hebt nog wel een redelijke verhouding dat ze wel iets van je willen aannemen, maar wat er uiteindelijk mee gebeurt weet je niet.

J: Wat zijn tijdens deze gesprekken belangrijke thema's voor leerlingen?

M: Ik denk dat ze, vooral in de hogere leerjaren, dat leerlingen ook denken straks kom ik in een andere omgeving. En hoe gaat dat dan? Hoe is het dan als ik op een niet-christelijke school zit, of in een niet-christelijke omgeving ga werken. Dat zijn thema's die bijvoorbeeld in jaar 3 en 4 bij godsdienst wel behandeld worden.

J: Wat vinden zij moeilijk denk je?

M: Wie ben ik? Waar sta ik nu eigenlijk voor? En daarvoor vind ik zo'n dialogodag heel mooi. Waar sta ik nu eigenlijk voor. Gewoon niet, mensen kijk bijvoorbeeld naar je, wie ben je eigenlijk. Dat ook gewoon uit te dragen. Ik zei net ook tegen hun er is nog nooit zoveel acceptatie geweest in Nederland. Want iedereen mag zichzelf zijn.

J: Wat vinden zij belangrijk?

M: Ik denk dat de leerlingen op onze school omdat ze in zo'n beschermde omgeving leven, daar nog veel te weinig mee bezig zijn. Met wat ze echt belangrijk vinden straks. Ze zijn daar nog te weinig mee bezig en staan daar te weinig bij stil. Ze zijn nog heel erg bezig met hun studie, wat wil ik nu verder. Maar dat is een categorie verder. Maar ik denk wel dat wij dat op school heel belangrijk vinden. Dat wij juist daar op inzoomen.

J: Kun je omschrijven in hoeverre leerlingen kennis hebben over hun eigen religie?

M: Ik weet dat ze bij Godsdienst alle religies behandelen. Ik vind het belangrijk want als je niet wat weet over de ander kun je ook niet over jezelf praten. Want als jij bijvoorbeeld in gesprek gaat met iemand op de dialogodag die moslim is, dan is het heel belangrijk dat jij een paar dingen weet van hun en dat hun ook wat van jou weten. Want anders kan je niet met elkaar in gesprek gaan. Kun je wel zeggen hoe gaat het met jou? Maar dat vind ik heel belangrijk dat ze wel dingen van elkaar weten.

J: En hoever gaat dat dan? hoeveel moeten ze weten? Of wat soort dingen?

M: De belangrijkste basisdingen van een bepaald geloof. Ze hoeven van mij geen koran uit hun hoofd te leren dat gaat veel te ver. Maar wel dat je gewoon weet die moslim staat daar en daar voor. Die moet zoveel keer per dag bidden. Ik weet dat bijvoorbeeld schoonmakers hier zijn ook moslim. Die komen ook wel eens in de les, bij Godsdienst bijvoorbeeld. En die gaat dan ook vertellen over zijn geloof en die krijgen allerlei vragen wat geloof je nu eigenlijk. En dat denk ik dat dat op zich ver genoeg is. Vooral ook acceptatie naar elkaar toe. En ook belangstelling, niet gelijk afkeuring. Dat is waar je als school soms tegen moet strijden.

J: Als wij morgen die voorbereidende lessen gaan geven, waar zijn die leerlingen het meeste mee bezig denk je?

M: Ze vinden het ten eerste heel spannend. Omdat het toch iets is buiten hun eigen cultuur, buiten hun eigen leefomgeving. Dat vinden ze als eerste. Ze zijn vooral nieuwsgierig, wat gaat ons brengen? Ze zijn denk ik heel afwachtend. Ze hebben er nog niet eens een bepaald beeld bij. Ik heb het er al wel met ze over gehad, maar ze hebben niet direct een beeld, van ik wil nu dat daar wil leren.

J: Wat was hun eerste reactie?

M: Ja leuk, ze vinden het sowieso leuk om weg te gaan. Wel positief, ze waren niet negatief erover nee. Maar dat is denk ik ook omdat alle docenten hier er positief over zijn.

Bijlage 3: Transcriptie interview Mieke Bernaerts (Hogeschool van Amsterdam)

Dit interview heeft plaats gevonden op 31 maart 2020. Vanwege de Corona-crisis is dit interview via Skype gehouden.

J: Zou je allereerst je precieze rol en functie in het dialoogproject kunnen beschrijven?

M: Ja, dat is volgens mij gewoon coördinator en initiator, zou je kunnen zeggen. Destijds was ik dat gewoon voor de minor, ik weet niet of je meer details wil weten?

J: Ja dat deel initiator, zou je kunnen vertellen hoe dat is gegaan?

M: Ja, dat is, nou, het gaat om het ontwerpen van het project. Kijk je maakt een programma voor de minor en daarin ben ik op het idee gekomen om wel in contact met anderen een dialoogproject te ontwikkelen. Ik zeg nu dialoogproject. Maar het ging er meer om jongeren van verschillende religieuze denominatie met elkaar in contact te brengen. En dat heb ik via de scholen gedaan. En dat is eigenlijk al doende verder ontwikkeld.

J: Wat was de eerste aanleiding?

M: De eerste aanleiding was een gesprek met de Academie van de Stad en Lody van de Kamp, denk ik. En nog iets. Ik had ook al een gesprek gehad, of in een vergadering gevraagd, voor jongeren die wilden deelnemen of iets wilden doen, voor onze minor, bij instituutsopleiders. Ik dacht in eerste instantie: wij hebben instituutsopleiders, wij hebben opleidingsscholen, wij willen iets doen, we willen inhoud geven aan hun opleiding. Ik dacht, als die mensen op hun scholen inventariseren of er belangstelling voor is of iets doen, iets willen organiseren voor hun groep studenten, leraren in opleiding, stagiaires, dan kunnen we de minor inzetten, en sommige mensen van de minor liepen ook stage op scholen. Dan lijkt me dat een verrijking voor het curriculum. Maar daar is niet van terecht gekomen. Zij hebben nergens op gereageerd. En hebben ook... De enige keer dat het is gebeurd is toen we iets voor de deeltijd hebben gedaan, maar ook toen hebben de drie instituutsopleiders van die school, niks van zich laten horen. Dat was wel jammer. Maar toen heb ik een gesprek gehad met de Academie van de Stad en toen was Lody van der Kamp erbij en die wilden iets doen naar aanleiding van dat incident van de Hitlergroet brengen in West.

J: Wat dat niet jouw aanleiding om met de instituutsopleiders in gesprek te gaan?

M: Nee, het was niet precies voor de dialoogdag, ik wilde dat die minorstudenten iets konden doen in de praktijk. Toen was het nog niet een dialoogdag, maar het was wel de vraag hoe krijg je ze die scholen binnen? Het hele idee was dat studenten ook meer in contact komen met leerlingen. Ook

studenten die niet lerarenopleiding deden een meerwaarde was. En daarvoor heb ik instituutopleiders benaderd. Ik heb dat ingebracht. Maar nul op request gekregen.

J: En toen kwamen dus Academie van de Stad en Lody van de Kamp en zij hadden naar aanleiding van dat incident in West een specifieke vraag?

M: Lody van de Kamp had een specifieke vraag en de Academie van de Stad vroeg zich af waarom nooit de lerarenopleidingen reageerden op hun projecten. Zij hadden overall projecten en daar deden opleidingen van de HvA aan mee, maar niemand van de lerarenopleiding. En ze zeiden, we hebben toch zulke leuke dingen. Toen zei ik, wat heb je dan, laten we eens in gesprek gaan. En dat eerste gesprek kwam gelijk met z'n drieën. Lody van de Kamp had allerlei hemelbestormende ideeën. Hij wou eigenlijk iets met de brandweer weet ik nog, maar dat zag ik niet zo. Daar kon ik geen vorm aan geven. En zo is het eigenlijk... En de Academie van de Stad had goede contacten met de stadsdeelvoorzitter destijds van Stadsdeel West. En daar werd gezegd, zij willen daar wel officiële opdrachtgever voor zijn. Zo werkt de Academie van de Stad, zij zoeken een opdrachtgever en daar bemiddelen ze dan. Zo zijn zij erin gefietst.

J: En hoe zijn die scholen toen betrokken?

M: We hebben het eerste jaar, toen dachten we dat regelen de studenten. We hebben de studenten gevraagd om afspraken te maken met de scholen, maar dat lukte niet. Uiteindelijk hebben we het toen niet kunnen organiseren. Want scholen committeerden zich niet. In het tweede jaar toen hebben wij het opgepakt. Toen ben ik als initiatiefnemer naar de scholen toe gegaan, heb ik mijn eigen contacten gebruikt om afspraken te maken. En ik heb ook met de Academie van de Stad afgesproken de scholen hun handtekening eronder zouden zetten. Als wij een dag zouden organiseren voor alle leerlingen, zoals ik dat zei, ze moeten het met bloed ondertekenen, anders laten ze tzt de studenten weer voor nop staan. Dat vond ik wel jammer. Want studenten probeerden het wel het jaar daarvoor. Maar het was best wel ingewikkeld.

J: Wat denk dat voor de scholen aanleiding was om mee te doen?

M: Het was ook wel strategisch. Apeldoorn, de Fruytier, die had vaak kritiek gekregen dat ze nogal geïsoleerd werkten en dat ze niet open stonden voor wat er allemaal in de buitenwereld gebeurde en ik had ook natuurlijk het contact met ex-studenten die daar nu leraar zijn, die wel wat meer over de grens keken. En voor hun was het een goede aanleiding om te kunnen zeggen: wij doen wel iets om niet zo, tussen aanhalingstekens, wereldvreemd te zijn. En ik had natuurlijk ook al mijn contact binnen die school. Het Maimonides eigenlijk hetzelfde verhaal. Die kregen hetzelfde verwijt van de inspectie, van zijn jullie niet te veel naar binnen gekeerd. Dat is niet wat ik officieel van de rector of de directeur

heb gehoord, maar tussen de bedrijven door heb ik dat wel gehoord. Ze waren toch te veel... kijk je mag alleen... deze school heeft net als in Apeldoorn, een heel streng toelatingsbeleid. Je moet of, zoals bij Apeldoorn, van de juiste protestante geloofsrichting zijn, of bij het Maimonides een joodse moeder hebben. En dat is dus echt nog een beetje van de meer orthodoxe stempel, terwijl ze verder toch wat breder georiënteerd zijn. Dus die hadden daar ook belang bij en ze hadden net een directeur gekregen die van Rooms-katholieke afkomst was, die nu met pensioen is. Die directeur was daar zeker voor in. Dat betekent dat die school, en er zijn maar weinig joodse scholen, dus dat is ook wel een belangrijk contact. En West bleek altijd, die had gewoon het beleid, hoe heette het ook alweer? Vrij West, daarvoor heette het misschien ook nog anders, dat weet ik niet meer. Ze waren er ook mee bezig, met name door die incidenten enzo, omdat die in West afspeelden, dat ze dus beleid daarop ontwikkelden. Dus die waren ook geïnteresseerd, maar dan moesten het wel scholen in West zijn. En zo ben ik toen bij Marcanti gekomen. Daar heb ik toen, ben ik toen ook op bezoek gegaan. Ook daar had ik toen de instituutsopleiders geraadpleegd. Maar de eerste jaren was dat contact best wel lastig, het is altijd lastig gebleven. Dat is toch jammer. Daar had ik meer van verwacht. Meer steun en meer actieve steun. Uiteindelijk ben ik er altijd zelf achteraan gegaan. En dat heb ik ook wel uit mijn vroegere ervaringen, want ik was ooit al aan het werven geweest voor opleidingsscholen, in een vroeger leven. En dat heb ik toen gedaan met twee anderen, toen was ik zo ongeveer accountmanager, of ambassadeur zoals dat toen heette. We spraken altijd af op het hoogste niveau, niet dat dat wat helpt. Het helpt alleen dat de deur open gaat. Daarna het organiseren moet je toch zelf met de leraren doen. Het hangt heel erg van de school met wie je contact moet leggen. In Apeldoorn hing het af van de steun van een leraar, maar toen het eenmaal traditie werd, heeft de school er belang bij. Dan gaat de school er ook achter staan. Als de organisatie daar helder is, als een persoon daar dan de opdracht krijgt, dan doet hij dat ook. Bij het Marcanti was dat anders. Bij het Maimonides was de steun van de directeur enorm belangrijk. Die was gewoon heel enthousiast.

J: Dan wil ik over de leerlingen zelf en de klassen die in de loop der jaren hebben mee gedaan kijken of je daar nog iets van weet terug te halen. Kun jij de klassen beschrijven die mee doen aan het dialoogproject?

M: Ja, bij het Maimonides waren het vaak, dat zitten niet alleen 3 mavo, maar daar waren ook havisten bij. Bij Marcanti was natuurlijk altijd mavo en in Apeldoorn was het ook mavo, of vmbo-t, als je dat zo wil benoemen. Dat hangt er een beetje vanaf hoe de school het noemt. Het waren wel leerlingen die niet gewend waren buiten hun eigen cirkel te kijken. Vanuit huis uit waren ze toch wat meer wijk- of stads- gebonden. De school heeft daar ook mee te maken. Ze wonen vaak in dezelfde buurt. Behalve bij Apeldoorn dan, maar ja, daar had je die bussen. Dat waren echt allemaal leerlingen die vanuit hun

eigen nest, naar een school van hun eigen signatuur gingen. En die verder nooit contact hadden gehad met anders denkenden. Dat was echt heel duidelijk.

J: Waaruit was dat duidelijk?

M: Nou omdat bijvoorbeeld leerlingen van het Maimonides, vooral die eerste keren. De plaats van de bijeenkomst was in West omdat West zeg maar, de ruimte financierde. Dat sommige leerlingen zeiden van eh..., de ouders, sommige ouders maar ook leerlingen, zeiden van, is het wel veilig dat zij naar West gaan. Ze waren daar echt nog nooit geweest. En ik herinner me nog dat een paar leerlingen zeiden, ik heb toch nog een paar zelfverdedigingslessen genomen, want je weet maar nooit als je naar Amsterdam West gaat. En de eerste keren was de beveiliging daar ook behoorlijk streng, later hadden ze er meer vertrouwen in, maar de eerste paar jaar, was er een behoorlijke beveiliging mee.

Bij Apeldoorn was het precies hetzelfde. Die mensen waren nog nooit in Amsterdam, nou ja sommige misschien wel, maar dat was een enkeling. Die mavoleerlingen die waren eigenlijk nooit buiten de regio geweest. De jongens en meisjes uit Amsterdam West die, hoewel het openbare school is, toch vooral van islamitische afkomst waren. Ook zij kwamen nauwelijks buiten hun wijk. Zij hadden niks te zoeken in Buitenveldert, bij het Maimonides. Dat is niet waar zij contacten hebben, danwel familie, danwel een andere mogelijkheid tot uitgaan. Tegenover het Marcanti zat, hoe heet dat nou, bij die foodhallen, waar dat nu is, nou dat was ongeveer het enige waar zij kwamen.

J: Ben je wel eens bij een van de voorbereidende lessen van onze studenten op de scholen erbij geweest?

M: Ja zeker.

J: Kun jij je nog herinneren uitspraken van leerlingen herinneren, tijdens de voorbereiding op hun eigen school, wat voor beeld zijn hadden van andere leerlingen of van andere religies?

M: Bij de voorbereidende lessen die ik toen heb gevolgd. Die leraren zeiden eigenlijk vrij weinig over het project. Die zeiden zoiets van, hier zijn de studenten, die gaan jullie een lesje geven en er komt een dialoogdag aan. Ik denk dat ik in het algemeen niet zo enthousiast ben over de voorbereidende lessen. Die waren wat algemeen, van je mag anderen niet discrimineren.

En dan zeiden de meesten, dat weten we wel. Maar omdat er dan vreemde mensen zijn ze niet zo makkelijk om het achterste van hun tong te laten zien. Of in discussie te gaan. En ik had zelf best wel eens kritiek op de inhoud van die lessen. En als de leraren niet al te veel ruggensteun geven, kijk bij Nikki was het soms anders, dat was dan maatschappijleer, die had dan, ze steunde het gewoon wel.

Maar zij maakte ook van die les en van de dialoogdag een schoolexamen. Dat is dus wel, daar zat meer leerstof in.

Maar ik moet zeggen, echt van uitspraken, ze zeggen dan toch heel veel gewenste antwoorden. Bij Apeldoorn krijg je dan wel nog een beetje van, dat ze de islam... Het jodendom vinden ze tamelijk interessant, want dat is toch bijna hetzelfde maar ze hebben helaas Christus niet erkend, maar bij de islam is echt volstrekte onbekendheid. Ze kenden gewoon ook niemand die moslim was. En dan lepelden ze op wat ze in de Godsdienstlessen hadden gehad en daar wordt het wel behandeld, maar op hun manier. Omdat er geen, laat ik zo zeggen, als ze mensen hadden gekend had iemand een genuanceerder oordeel kunnen geven, althans dat verwachtte ik en dat denk ik ook, en als ze niemand kennen en ook nooit ontmoeten, dan hebben ze mogelijk alleen die vooroordelen dat ze bijvoorbeeld.... Ohja dat natuurlijk wel. In Apeldoorn waren ze altijd tegen die hoofddoek. Dat herinner ik me wel. Dat vonden de leerlingen niet zo'n geweldig attribuut en als er iemand met een hoofddoek was, was dat altijd een interessant fenomeen om eens aan te spreken danwel te bestuderen. En ook leraren vroegen altijd aan zo'n moslimstudente, van wil je niet nog eens een keer terug komen om hierover te praten,

J: Dus er was wel ook een soort interesse voor?

M: Ja, omdat, kijk ze hebben godsdienstlessen. Bij Maimonides was denk ik het minste belangstelling uit de leerlingen zelf. Maar dat waren ook wat meer leerlingen met iets meer geschoolde ouders als achtergrond. Dat merkte je wel. Ze hadden soms iets van, wat kan ik hier nog van leren. Dat heb ik ook gezien op de dialoogdag. Heel vaak de leerlingen van het Maimonides het idee hebben van wat moeten we met dit volk. Juist daarom denk ik dat het wel heel goed was dat ze een keer in levenden lijve zagen.

J: Je noemde net zo'n uitspraak van een leerling die zei ik heb nog maar een aantal lessen zelfverdediging genomen. Kun je nog meer van dat soort uitspraken herinneren op de dialoogdag zelf?

M: Ik kan me alleen dat ene incident herinneren dat ze, dat is een jaar of 4 geleden denk ik, dat een paar leerlingen over de tekeningen... Ze moesten tekeningen maken waarin ze verbindingen moesten maken, waar andere leerlingen hun voet er op hebben gezet.

J: Maar ik herinner me ook, een hartstikke leuk iets, een leuk incident, was een kringgesprek waarin het ging over vergeving waarin een moslima en een joodse jongen naast elkaar zaten en dat het erover ging dat sommige mensen nooit vergeven moesten worden en anderen wel. Toen kwamen ze in gesprek over Hitler, vroeg de moslima, wat vinden jullie dan van Hitler? Aan de joodse jongen. Ze herkende in elkaar dat er grenzen waren voor vergeving. Er was echt een moment van herkenning, en

dat op dat niveau. Voor mavo 3 vind ik best wel. Ik herinner me dat gewoon , ik zie ze nog zitten. Dat is precies, van, beiden hadden vanuit hun religieuze achtergrond ideeën over, vergeving en of het wel of niet kan en hadden daar uitspraken over. En dat vond ik echt een frappant moment van communicatie.

Wat dat betreft hebben studenten dat dan ook hè, die omslag van studenten, dat was voor ons ook natuurlijk belangrijk in die dialoogdag. Niet alleen voor leerlingen maar ook dat de studenten dit mee maken. Dat was echt de dubbelslag die best wel frappant was. Niet altijd, maar ik ben er van overtuigd dat dit een bijzonder soort dag is voor leerlingen en studenten om mee te maken. Dit gebeurt echt nergens zo, dit is uniek in Nederland, dat weet ik echt wel zeker.

J: Los van wat je nog weet van leerlingen, zou je kunnen interpreteren wat jij denkt dat leerlingen moeilijk of belangrijk vinden aan deze dag? Leerlingen zelf?

M: Inhoudelijk ?

J: Nou ook wel het feit dat ze daar naar toe gaan en dat ze weten ik moet met andersdenkenden gaan praten? Wat zouden leerlingen daar van vinden denk je?

M: Ik denk wel dat ze ook het idee hebben van eh... Kijk, als ze voorbereid zijn en weten wat er gaat komen. Het feit is alleen ja, je gaat ineens met vreemde leerlingen, die hele andere achtergronden hebben dan jij daar moet je mee in gesprek komen. Maar ik herinner me wel dat, wat ik echt toen heel leuk vond, dat het een keer heel goed ging. Dat ze allemaal iets moesten meenemen van huis uit en daar moesten ze iets over vertellen tegen elkaar. En dat liep echt als een trein, dat weet ik nog wel. Uit Apeldoorn namen ze dan vaak een bijbeltje mee ofzo, ook wel eens wisselend iets, wat betekenis had, een sleutelhanger of iets dergelijks. Later hebben we toen recepten gedaan. Maar als ze iets moesten meenemen waarover te praten viel toen ontdeedde dat ook snel. Maar als ze gaan, hebben ze geen flauw idee wat ze te wachten staat. Dat is spannend denk ik. Het is niet zoiets als Disneyland of feestvieren, dan weet je we gaan lol maken. Ze moeten iets doen maar ze hebben niet echt precies een idee wat er aan de hand is. Dat levert een zekere...

We hebben wel eens gehad dat een jongen constant naar huis wilde, dat was van het Maimonides en dat hebben we ook wel eens gehad van het Marcanti, maar of dat nou daar mee te maken heeft, of gewoon, als weg kan van school doe je het, dat weet ik niet. Dat zijn enkelingen, kijk de meesten, als de school erachter staat, dan ga je mee. En dan hebben ze een heel afwachtende houding. Of ze het heel spannend vinden kan ik niet beoordelen, maar als ze iets te vertellen hadden ging het makkelijker.

Relatief hebben we weinig incidenten gehad. De eerste keer was het spannend of het niet uit de hand zou lopen. Het Maimonides had eerdere negatieve ervaringen met een uitwisseling met een school in Rotterdam, daarom waren mensen op de school wel terughoudend.

Ik zou het heel belangrijk vinden als leerlingen het zich nog herinneren. Ik weet wel zeker dat studenten het zich nog herinneren. Kijk het is maar een middag. Er zijn zoveel leuke dingen te doen tegenwoordig, als ze nou net deze dag zich herinneren. Ik maak me sterk dat veel leerlingen zich nog herinneren, misschien moet je ze er nog even op alert maken. Als ze deze ervaring nog op een manier herinneren, ik kan nog iemand herinneren met wie ik gepraat heb, dan vind ik dat al een heel resultaat. Want ik denk dat ze dat voorheen allemaal niet konden, zeker van een andere religie of een heel andere school. Nu zou ik er het woord verbinding aan koppelen. Inzicht en verbinding, maar die woorden had ik toen nog niet bedacht. Wat we niet weten, maar wat zou kunnen is dat sommige mensen achteraf wel eens contact hebben gehad via mail of Facebook of weet ik veel. Dat zou best wel eens kunnen. Maar gelukkig geen uitwassen, dat is dus weer iets, geen hatelijke Twitter. Het feit dat het er niet is, zegt ook iets. Ze hoeven niet per se elkaar te omarmen of een stel te worden, maar het is zo makkelijk om, dat merk je bij alles, als iemand een verkeerde opmerking maakt, om ze dan af te maken op het internet, dat hebben ze niet gedaan. Het is eerder bijzonder als mensen het niet doen, dan als ze het wel doen.

Bijlage 4: Transcriptie interview Bas de Bruijn (oud-bestuurslid van de JSG Maimonides)
Dit interview heeft plaats gevonden op 6 april 2020. Vanwege de Corona-crisis is dit interview via Skype gehouden.

J: Wat is jouw rol en betrokkenheid bij dit project?

B: In de eerste periode was ik zowel verbonden zowel aan het Maimonides en aan het Cheider. En toen was ik een soort, ik zat in het bestuur. En toen was Lody van de Kamp, die was daar interim-directeur van de joodse afdeling en ik hielp de school. Samen met iemand van de Driestar, dat is een reformatorische instelling, maar daar heeft het Cheider veel contact mee. Het Cheider is de orthodoxe joodse school hè. Lody zei dat hij uitgenodigd was om aan een dialoogdag mee te werken en die heeft dat het eerste jaar gedaan en toen ben ik in contact gekomen, hij werd toen ziek en toen werd ik gebeld door een van de mensen van de academie van de stad geloof ik, en toen zei ik, hij is er niet. En toen werd er gezegd, kan jij het dan doen, en toen zei ik is prima. En zo ben ik er eigenlijk ingerold. En toen heb ik meegewerkt aan, vanaf dat moment, vanaf dat moment aan de dialoogdagen. Dus ik ben er eigenlijk via een omweggetje in gekomen. Ik had er ook in kunnen komen via Maimonides, maar Maimonides werd toen niet gevraagd. Je kunt nu natuurlijk ook het Cheider vragen voor de dialoogdag, maar daar zijn heel weinig mensen. De derde klas heeft misschien, met jongens en meisjes bij elkaar, vier leerlingen, misschien wel eens acht maar ook wel eens twee misschien. Dus daar zou je dus, als je gaat matchen, nooit een echte dialoog kunnen krijgen. Dat is één van de redenen waarom het Cheider niet meegedaan heeft, de match was beter met het Maimonides.

J: Waarom was het voor Maimonides belangrijk om hieraan mee te doen?

B: Als ik heel eerlijk ben, ik heb het gewoon gedaan. Ik heb het niet eens gevraagd, ik was de baas daar. Ik heb gezegd, we gaan dit jaar de dialoogdag doen en dat hebben we voorbereid. En toen was het nog wat amateuristischer, en zijn we ernaar toe gegaan, met een bus weer. En zo zijn we er ingerold. En dit eerste keren waren nog wel een beetje intens, want de voorbereiding, het was nog een beetje onbekend allemaal hè. Voor zowel de andere scholen als voor onze school. Een van de mismatches was het eerste jaar dat wij meededen dat Fruytier zond een 6 vwo klas en de anderen hadden allemaal de derde klas, mavo, of vmbo. Dus dat was een hele grote mismatch in het begin. Dat was heel duidelijk merkbaar aan, ik vond het leuke vragen die er gesteld werden, met name door die vwo-leerlingen van Fruytier, dat als ze een joods jongetje zagen, ze werden in groepen van drie verdeeld hè, een van de ene school, een van de andere school en een van de derde school. En die moesten dan met elkaar in gesprek raken. De Fruytier had iedereen altijd een bijbeltje bij zich. Wie ben jij? Dan kwam het bijbeltje bij iedereen op de tafel. En daarna kwam er dan een foto van de familie of een paard, sommigen waren gek op paarden, anderen waren gek op een schilderij. Dus het was een

bijbel en wat anders. Het Marcanti, die school die nu niet meer mee doet, die namen iets islamitisch mee, althans iets met een Arabische tekst, maar dat waren vaak helemaal geen gelovige teksten, maar dat waren een geschenkje van een tante of van een moeder en daar waren ze aan gehecht. En de rest, net als bij Maimonides, had niets met religie te maken. Maimonides nam eigenlijk ook niet zoveel mee van religie. Dat is een wat vrijere school. Wel orthodoxe mensen, maar niet van die ultra. Dus niet herkenbaar orthodox, mensen met van die zwart-wit kleding. En ook hele vrije mensen. Maar wel allemaal door hun geboorte jood. En dat hebben zo ook als band gevoeld. En de mooiste opmerking vond ik eigenlijk het volgende, dat is anekdotisch. Dat is dat zo'n meisje van de Fruytier tegenover een jongen van Maimonides, en die jongen legt een keppeltje neer en die legde een horloge neer. En dit moest aan geven wie ben jij. Nou, dat keppeltje, dat kon hij verklaren, hij zei, als ik naar de synagoge ga, dan zet ik dat keppeltje op. Oh, zei ze dan, je bent toch joods? Draag je niet altijd een keppeltje dan? Nee, ik draag niet altijd een keppeltje. Maar wanneer doe je het dan wel? doe je het wel als je eet? Want ik heb begrepen dat als je eet, zei dat meisje, dan moet je dat keppeltje op doen. Zei die, nee dat doe ik niet. Oh, doe je het alleen maar in de synagoge op en doe je dat dan omdat je het wil of omdat het moet? Nou, omdat het moet. Oja zei ze. En wat is het horloge? Dat heb ik voor mijn bar mitzwa gekregen. En wat is bar mitzwe ? nou dat ik volwassen ben, 13 jaar, dan word je als volwassen meegeteld, bij de gemeenschap. Dan mag je ook een aantal dingen doen, die je daarvoor niet mocht doen of je moest een aantal dingen doen. En doe je dat ook? Nee, dat doe ik niet, zei die. Bar mitzwa is gewoon, ik word 13 jaar, een dan word ik in de synagoge, krijg ik een aantal dingetjes. Die doe ook heel goed. En daarna is het voorbij. Maar je bent toch joods? Ja ik ben joods. Wat doe je dan daaraan? Nou ik doe daar niet zoveel aan eigenlijk, nee. Dus die keppel draag je niet, zei ze. Dat horloge is alleen maar een herinnering aan iets wat je cadeau hebt gekregen. Maar je bent toch, en dan komt het, je bent toch Gods volk? Hoe kan je dat nou doen? [lacht]. En ik vond het een van de mooiste bijeenkomsten omdat het een op een op een was eigenlijk. Elke kind had een... en dat waren de meest interessante gesprekken die ik ooit meegemaakt heb. Want ze zaten echt tegen elkaar, en moesten elkaar bevragen. En dat was echt een ontzettend goeie tijd. Alleen, moesten verwoorden, want er zaten niet altijd hva-studenten bij. Daardoor hebben ze een heleboel interessante momenten niet meegekregen, want daar hadden ze een heleboel van kunnen leren. Maar ik kan me herinneren, het was een van de leukste jaren.

J: Dit voorbeeld, is dit een belangrijk voorbeeld, waarom jij het belangrijk vindt voor Maimonidesleerlingen om dit te doen?

B: Ja, want ik heb gemerkt dat, toen ik op school kwam, ik kreeg de leiding van de joodse afdeling. Althans ik had de visie van de joodse afdeling die ik moest maken. En de docenten waren de

uitvoerders. Niet hiërarchisch, maar in de praktijk was het zo. Ik besprak met ze wat ze zouden kunnen doen. Wat we merkten was dat het gevoel van identiteit verzwakt was. Met andere woorden, het zou heel goed zijn als ze in dialoog kwamen om te zeggen wie ze zijn. En wat ze eigenlijk vertegenwoordigen. Daarom is ook zo belangrijk dat ze er aan meededen en ik heb gewoon verplicht gesteld eigenlijk. Want we gaan in mei, april, toen was het nog wel eens in het najaar geloof ik. Dat ze konden laten zien we ze waren en dat ze het ook voor zichzelf duidelijk moesten maken, want dat is best een probleem. De leraren op school deden daar niet zoveel aan. En dat was ook een zwakte van de leraren en uiteindelijk hebben we dat ook genoemd de joodse identiteits invulling op school. En dat is, daar zijn we nog mee bezig om dat te hervormen. Daar doet Zira erg haar best voor op dit moment en dat doet ze ook heel leuk. En dat spreekt kinderen ook meer aan. Maar dat is wat minder theoretisch, wat minder, doe-achtig, het is meer speels, een speelsere introductie dat je wel met je eigen identiteit te maken hebt. En daardoor groeit die identiteit ook, want. En hetzelfde was wat ik merkte bij die islam-leerlingen toen. Die konden niet eens Arabisch lezen. Dat ik zei, kan je lezen wat je moeder of je tante daar geschreven heeft. Nee, ik kan niet Arabisch lezen. Ik zei, wat betekent dat voor je? Nou, cadeautje. Dus had niet met religie, kwam geen woord Allah in voor. En het was net zo zwak eigenlijk al bij Maimonides. Het zijn gewoon Amsterdamse scholen eigenlijk. En die zijn helemaal geïntegreerd, althans, niet dogmatisch of zoiets. Cheider had anders opgeleverd, als je het Cheider had gehad was het anders geweest. Waren ze banger geweest om mensen te ontmoeten, hadden ze misschien heel moeizaam in gesprek gekomen. Meisjes helemaal moeilijk. Want die zijn altijd gescheiden van de jongens op die school. Het was een hele andere confrontatie geweest. Dit is gezonder. Dat andere was veel confronterender geweest. En Maimonides en Cheider samen, dat zou ook kunnen, maar die scholen onderling hebben al niet zoveel contact meer. Dan krijg je vier groepen eigenlijk. En dat heeft ook geen zin denk ik. Dus het misschien leuk. Het is voor de dialoog zonder meer goed, voor identiteitsontwikkeling of versterking, of uiting daarvan, gewoon belangrijk. En het heeft body gekregen doordat leraren op school komen nou en een beetje voorbereiden. Zeggen waar het over gaat. En ik denk dat dat een aanwinst is om het een beetje te versterken. Dus het gaat de goede kant op, laat ik het zo zeggen.

J: En heb je een idee wat de beeldvorming van die leerlingen is van elkaar voorafgaand aan de dialoogdag?

B: Vaak stereotype. Dat is bij Maimonides absoluut stereotype. Ze weten, ze wonen hier in Amsterdam, ze hebben ook wel eens Marokkaanse vriendjes of Turkse vriendjes enzovoort, vriendinnetjes, maar dat is maar heel mondjesmaat. Dus het is nog steeds, wat je eigenlijk mee krijgt vanuit je eigen omgeving, en de ouders zijn, ze kunnen wel goed geïntegreerd zijn in de Nederlandse

samenleving, maar ze zijn niet goed geïntegreerd in de segregaties van de compartimenten van de Nederlandse samenleving. Ja, ze zijn best wel goed opgeleid. Dus ze kennen ook niet de armere bevolking of arm geestelijk, of arm, eh, letterlijk arm. Dus het is een beetje elitair het Maimonides moet ik zeggen. Het is niet een gemiddelde Amsterdamse school. En daar zitten stereotyperingen bij, absoluut. En daar doet de school wel de moeite voor omdat een beetje te verminderen. Daar is zo'n dag dan goed voor, want na afloop van een dag werd meestal gezegd, het zijn, nou los van, het zijn gewone mensen, het zijn hartstikke aardige mensen. En er zijn jaren waarin mensen met elkaar echt gingen uitwisselen, contacten nog steeds. Tot op de dag van vandaag misschien nog wel steeds doen. Dat weten wij niet, want dat is buiten de school. Dus er zijn zeer geslaagde jaren qua contact en wat minder geslaagde jaren qua contact. Maar het is wel een eyeopener geweest voor leerlingen, ja. Absoluut. En dat is ook de bedoeling.

J: En hoe denk je dat het voor die leerlingen is om naar zo'n dag te gaan?

B: Als ze goed voorbereid worden is het een winst. Als het niet goed voorbereid is, is het volkomen onzeker wat er gaat gebeuren. Het is wel eens een jaar niet goed voorbereid. Er gaan altijd docenten mee hè. Ik ga meer mee als een extraatje. En docenten bereiden het voor. En het ene jaar is het beter geweest als het andere jaar en dat merk je aan ook aan de insteek als ze daar komen. En nu gaat goed.

J: En waaraan merk je dat?

B: Dat ze in ieder geval geïnteresseerd zijn in de anderen. Van tevoren. Niet een gesloten front vormen van wij horen bij elkaar en we blijven bij elkaar. Ze zijn wel af en toe nieuwsgierig. Zijn ze echt van nature nieuwsgierig? Ik denk het niet zo. Naar de anderen? Dat denk ik niet. Ze vinden het op verschillende manieren spannend. Spannend in de zin van uitdagend en leuk maar ook spannend van eng. Allebei. Het kan bij een leerling, kan het beiden zijn. Want ze kennen elkaar totaal niet. En ze leven zo gescheiden, ook qua omgeving leven ze gescheiden. De meeste joden in Amsterdam wonen in Buitenveldert. Of in Amstelveen. En daar zie je opvallend weinig andere groeperingen nog. Wat me wel opviel is dat vaak de kennis van de eigen godsdienst niet zo goed is. En met name bij de islam viel me dat tegen. Ook met Maimonides hoor, maar dat viel me iets minder tegen dan bij de islam. Dat viel me op. En bij de Fruytier is dat beter. Bij die 6 vwo groep was dat uitstekend en bij die vmbo groepen valt dat ook wel een beetje tegen. Dan weten ze bijvoorbeeld niet eens wat een kashba is en dan denk je, hè dat zijn toch basisbegrippen. De vijf dingen die je moet doen, en dan kwamen er maar drie uit.

J: Zou het anders zijn als we de uitwisseling zouden doen met een islamitische school in plaats van een openbare school? Zou het dan meer vergelijkbaar zijn met de Fruytier en het Maimonides, als bijvoorbeeld het Haga Lyceum mee zou doen?

B: Nee, Dan zou je het Cheider moeten nemen, Haga en Fruytier. Niet het Maimonides. En de meeste islamitische scholen. Kijk als je echt zo'n Haga Lyceum neemt, dan kunnen misschien Haga en Fruytier beter met elkaar overweg dan, althans qua uitgangspunt, religieus, dan het Maimonides. Maimonides is wel een op religie gebaseerde school, maar in de praktijk wordt er niet zoveel aan religie gedaan. Dat is meer wat mensen hun kinderen zelf willen laten doen. Het wordt niet opgelegd. En dat is op die andere scholen absoluut wel zo. En de Godsdienstlessen zijn dan echt een groot deel van de lessen. Op het Cheider is gewoon tot 13u., aan de jongens althans, wordt joodse les gegeven. En de rest is voor profane vakken. Voor de meisjes iets minder, maar die krijgen ook leukere vakken trouwens. Meer op de mens gericht. De jongens meer op theorie en praktijk.

J: En als die leerlingen dan op de dialoogdag zijn geweest, wat heeft ze dan het meest verbaasd? Wat hoor je van ze terug?

B: Ik denk dat ze, wat ik te horen heb gekregen, maar dat weet Zira absoluut beter. Dat ze driekwart verwijd is, dat ze denken, oh, dat zijn ook gewone mensen die ook gewoon net zoals wij denken over dingen. Oftewel, hun eigen denkbeeld of stereotype kan veranderen. Kan verdwijnen misschien. En dat zou een grote winst zijn. Als het inderdaad blijvend zou zijn. en daarom zeg ik ook altijd. Daarom heb ik altijd gezegd, bedenk nou nog eens een follow up daarvoor. Laat ze nog een keer bij elkaar komen. Dan weet je echt of het beklijft en of ze het kunnen uitspreken. En ook de ouders want de ouders van Maimonides zijn er nu aan gewend. Ik moest er ook moeite voor doen om dat voor elkaar te krijgen hoor, dat ging niet automatisch. Het is dus, het hoort erbij, het hoort bij het schoolprogramma. Oh de dialoogdag is er en de kinderen die al geweest zijn, de broertjes en zusjes die jonger zijn, we hebben een keer een dialoogdag, waar ging het over. Nou we kregen mensen te spreken van een ander geloof. En daar kwamen ook de kinderlijke opmerkingen over, want ze wisten er zelf niks van, van hun geloof. Of ze waren hartstikke aardig, of er waren mooie meisjes bij, of er zaten ook mooie jongens bij, dat soort dingen. Normale opmerkingen. Dat is verblijvend eigenlijk. Dat is gewoon leuk als dat komt. Religie, vanuit religie beoordelend is het niet verdiepend denk ik

J: Zou dat het meer moeten zijn volgens jou?

B: Ik denk dat het verstandig is om de eigen standpunt vanuit religie op de scholen waar ze vandaan komen, te kijken ten aanzien van andere geloven. Want ik heb, nou dan geef ik even een andere opmerking. Ik heb vaak met de mensen van de Fruytier gesproken. En het was altijd heel gezellig. Op

laatst kreeg ik twee keer, op twee verschillende jaren te horen, wat jammer Bas, dat je toch het ware geloof niet belijdt. En het is echt gezellig, jij bent echt wel goed, maar jammer dat jij niet christelijk bent. En dan denk ik bij mezelf, dan is de boodschap toch niet helemaal over gekomen. Want die opmerking is dus volledig fout eigenlijk. Je moet elkaar accepteren zoals je bent en niet proberen van iemand, iemand anders te maken. En dat zij de docenten die begeleiden dus ik dacht, nou, wat hebben wij bereikt eigenlijk [*lachend*]. En wat gaan wij bereiken als deze leraren in de toekomst de begeleiders zijn van die leerlingen weer. Dus dat is wel een leuke opmerking. Misschien moeten we meer, van tevoren, laten we uit de religie, de leerlingen eens kunnen, ook vanuit zichzelf maar ook vanuit de leerlingen, hoe denk je dat jouw religie over andere geloven denkt. Mogen ze zelf verwoorden hè. Moet je mensen omarmen? Zijn het ook medebewoners van jullie? Zijn het vijanden? Zijn het mensen waarmee je samen kan leven? Hebben jullie één God allemaal? Dat soort zaken, dat betekent dat het lokale verwijzingen zijn, dat zijn gebruiken geworden, moet je daar heel erg veel aandacht aan geven, zijn die altijd dodelijk als je die niet nakomt, enzovoorts. Nou dat zijn best wel belangrijke dingen. Vanuit religie bekeken. Dat hangt weer af van de religiositeit van de school.

J: Is het voor jou een kern van de dialoog dat het interreligieus is? of zou het ook intercultureel kunnen zijn?

B: Als het intercultureel is, is het veel makkelijker, denk ik. Want cultureel is dat is beide, dat is van alles, dansen, sporten, noem maar op. Dus daar kan je elkaar heel goed vinden. Muziek bijvoorbeeld, dat heeft in principe niks met religie te maken. Maar als het vanuit de religie gaat, dan zie je ook de stereotypingen. Ook vanuit de eigen religie. Het is de moeite waard om die te kunnen doorbreken bij die leerlingen. Maar dan moet je misschien wat oudere leerlingen hebben. Dus intercultureel vind ik het hartstikke de moeite waard. Omdat ze ook later met allerlei groepen omgaan als ze blijven leven in de Nederlandse maatschappij. Dat is normaal. Interreligieus, daar zijn allerlei pogingen, maar het lukt maar niet. En dat is ook logisch. Want daar is een hele sterke sociale druk op. Ik ben een keer naar een culturele commissie gegaan van eh, een culturele Arabische commissie. Hizsja heet het geloof ik. En dat was hartstikke goed, het waren mooie avonden, voert over Arabische literatuur, schitterend. En daar waren mensen die heel liberaal waren, die konden relativeren. Maar er waren ook mensen bij, die als je begon over islam, dan stonden ze meteen met een geweer op je gericht ongeveer. Want je wist, je bent gewoon de eeuwige vijand. Dus dan valt niet meer te praten. Dus als dat zou zijn, ik denk wel dat het een angel is voor de samenleving. Als je daar, nou je ziet de uitwassen die daar vaak plaats vinden. Dat mensen dan naar het buitenland kunnen gaan. Als je dan, ja waarop is het gebaseerd? En dat is voor een dialoog ook wel heel belangrijk. Want dan overstijgt je nog de cultuur eigenlijk. Dus als je religie als cultuur beschouwd kan het wel. Maar ik weet niet of de school dat doet.

J: Wat denk je dat leerlingen moeilijk vinden aan deze dag?

B: Zichzelf, denk ik in eerste instantie. Want ze moeten zichzelf verklaren. En dat is al, sommigen zijn daar assertief in, die kunnen dat leuk en anderen niet. Die worstelen daar mee. Je ziet ook wel dat sommige leerlingen veel zwijgen in zo'n groepje. En eigenlijk hangt het dus van de studenten af om ze erbij te halen en dat is dus een docenteneigenschap, je moet een docent zijn om te weten dat je daar aandacht aan moet besteden en op welke manier. Dus dat is misschien een aandachtspunt. Er zijn kinderen die te weinig met hun identiteit geconfronteerd worden. Dus ook niet aan de dialoog zo goed deelnemen. Want vanuit wie praten ze dan, niet vanuit zichzelf, althans niet herkenbaar. Is een klein aandachtspuntje hoor.

J: En wat vinden leerlingen belangrijk?

B: Vanuit, allereerst dat ze, wat ze als belangrijk kunnen ervaren, dat ze niet alleen op de wereld zijn. Dus dat er een heleboel groepen zijn die deelnemen aan het gemeenschappelijk gebeuren. Zoals in de tijd van Corona, dat heel veel mensen hopen dat het plaats gaat vinden, de verbroedering van de wereld, door zo'n klein miezerig beestje. En ik geloof niet dat het gaat plaats vinden, want kijk naar Europa al, het verenigd Europa, is het allemaal ik, ik, ik in eerste instantie, met grote moeite wij, en dan nog heel erg verdeeld. Ik had als hoop dat er een aanzet zou komen, maar dat weet ik gewoon niet. Maar het andere is, ik denk dat ze ook wel. Ze dus niet alleen bestaan op de wereld. Maar dat ze een gedeelde verantwoordelijkheid hebben. Dat ze, het klimaat enzo, dat zou een leuk onderwerp kunnen worden. Ook vanuit religieus punt. Daar hebben ze hele aparte denkbeelden over in de religies. God doet alles goed, dus waar maak je je zorgen over. Ik ken mensen, dat zijn burens van ons, die zeggen dat dit bewijst dat God er is. Nu weet iedereen dat Hij bestaat. En dat is alleen maar ten goede van de mensheid. Maar goed er zijn ook joden die niet zo denken hoor. Maar goed, de zwart-wit-mentaliteit van eh... wat mensen claimen met waarheid enzo. Daar hou ik niet zo van, religie met gezond verstand, dat is het beste denk ik.

J: Maar dat is ook wat jij belangrijk vindt, maar is dat ook wat leerlingen belangrijk vinden denk je?

B: Nee ik denk dat leerlingen belangrijk vinden dat ze dus zien dat er meer is dan zichzelf. In verantwoordelijkheid met de wereld. En die verantwoordelijkheid dan benadrukken eigenlijk. Hoe ga je met die wereld om? Dat zij stukjes van die wereld zien daar. En misschien moet er nog meer zijn eigenlijk. En daarom zeg ook zo'n herhaalmogelijkheid. Dat zijn ze doorgroeid, geeft meer mogelijkheden om te kijken of dat een beetje geland is.

J: Heb je zelf nog puntjes die mee zou willen geven?

B: Ik vind het belangrijk om het voor te zetten, dat vind ik belangrijk. Ik vind het belangrijk dat de gemeente er wat meer aandacht aan zou besteden dan alleen de dag. Met andere woorden, er zijn groepen geweest, er zijn scholen geweest, het zou leuk zijn als de gemeente of de schoolbesturen of de schooldocenten een keer uitnodigt om die te vragen hoe doen jullie het nou? Met wat er gebeurd is. en dan landt het ook een beetje op school. Nu landt het bij de leerlingen een beetje. En met die voorbereiding bij de studenten ook natuurlijk. Die krijgen absoluut een goed gevoel bij, bij die dialoogdagen, dat kan niet anders. Dus dat is voor studenten heel belangrijk. Maar ik vind voor de scholen, het landt bij de leerlingen in de scholen en bij de paar docenten die betrokken zijn. Maar het moet ook binnen de school een soort gegeven worden. Van, we zijn misschien wel een bepaald soort entiteit, maar dat is maar een gedeelte van waarvoor we op de wereld zijn. Dus ik zou als dat kan, niet vanuit de HvA, dat hoeft niet per se, maar vanuit de gemeente, als opdrachtgever. Want ja, leuke opdracht, leuke studenten, maar als de gemeente echt eens aandacht aan zou besteden dan zouden ze het breder maken. Neem bijvoorbeeld de schoolleiding bij elkaar. Of neem de sectie, van die verschillende religie bij elkaar, onder leiding van de Academie van de Stad. Dat zou ik heel erg waarderen. En dan is zo'n dialoogdag een heel natuurlijk gevolg in plaats van iets bijzonders.

Bijlage 5: Transcriptie interview Zira Roozendaal (SG Maimonides)

Dit interview heeft plaatsgevonden op 3 april 2020. Vanwege de Corona-crisis is dit interview via Skype gehouden.

J: Zou je om te beginnen jouw rol en functie op deze school willen beschrijven.

Z: Ik ben docent Nederlands, en docent CKV en mentor en decaan van de mavo. Maar mijn hoofdtaak is, daarnaast... eigenlijk vraag@zira.nl, nee is Joodse identiteit. Dat behelst eigenlijk alle activiteiten met betrekking tot de joodse identiteit. Dus dat gaat om het joods onderwijs. Dat gaat om de activiteiten rond feest- en gedenkdagen. Dat gaat om de inbedding van joodse elementen in andere dingen. Dat kan gaan over, we gaan op een excursie naar Leiden naar het oudheidkundig museum. Daar is een knelpuntje waar daar liggen soms menselijk resten en dan moet ik checken of een van de kinderen toevallig een Cohen is, want die mag dan niet in die ruimte komen. Dus ik moet ook de joodse identiteit borgen, naar andere mensen. Bijvoorbeeld we willen zo laat een excursie op vrijdag, nee dat kan niet want het is heel vroeg sjabbat.

J : Dus het is een beetje ook om dat in de gaten te houden bij alles wat er in de school gebeurt.

Z: Ja, dus eigenlijk, dat zei ik, daarom is het eigenlijk, vraag@zira.nl

J: Ja precies,

Z: Maar we kijken ook. Vooral naar integratie, ckv geef ik als vak. En daar probeer ik joodse identiteit in te bergen zo van... Er is gelukkig genoeg joodse kunst en cultuur dus die laag stoppen wij er natuurlijk extra in. Want het gaat, het hogere doel van het vormen van joodse identiteit, willen wij leerlingen afleveren, los van goed burgerschap, maar dat ze ook bewust zijn van wie zij zijn en dat zij mogen zijn wie zij zijn. Maar niet alleen naar de rest van de wereld, maar ook naar elkaar. Daar ligt vooral de uitdaging. Want in principe is het Maimonides een school voor alle joodse kinderen, maar dan wel volgens het orthodoxe halachisch joods. Dus daarmee bedoelen ze inherent niet alle joodse kinderen, maar wel iedereen die volgens hen joods is, maar daar lopen de meningen wereldwijd over uit een. Maar er wordt een maatstaf vastgehouden. Maar zij dienen wel te leren dat er meerdere vormen van jodendom zijn. Ik moet eerlijk bekennen dat dat niet altijd even pluriform naar mijns inziens wordt uitgedragen door iedereen. Heel erg getoond dat orthodoxe wijze de meest dominante is. En als de , nou ja, de juiste wijze wordt aangekaart. En de rector die kunnen voornamelijk dat kinderen van andere achtergronden daar ruimte in vinden. Wij hebben ontzettend veel kinderen die zelfs helemaal niet religieus zijn.

J: Vanuit die taak, joodse identiteit, ben jij betrokken geraakt bij onze dialoog, toch?

Z: Ja

J: En kan jij beschrijven waarom het voor de school belangrijk is om mee te doen aan dit project?

Z: Nou, keer die deuren open, weetjewel. De wereld van deze kinderen is, vind ik, relatief erg klein. Zij kennen bijna geen moslims, er is wel eens een kind die een moslim kent. Maar hun wereld is klein en zeker hun perceptie van de maatschappij in de grotere zin. Dus we vinden het belangrijk dat dat stuk identiteit ook is; hoe verhoud jij je tot de ander. Dan moet je dan ander wel kennen. Dus dat is zeker onze insteek. Leer de ander kennen.

J: En wat zijn je ervaringen met de dialoogdagen tot nu toe? Van de eerdere jaren?

Z: Nou, eigenlijk ehm, heel positief. In die zin, mijn leerlingen hebben in al die keren dat ik mee ben geweest. Dat is twee keer nog maar. Hebben mijn leerlingen goed geparticipeerd. Dat is altijd lastig hè, wij komen dus met een veel kleinere groep. Maar als leerlingen mee zijn, ik ben altijd verrast door hoe veel meer, als ik kijk naar antwoorden, over homoseksualiteit vind ik mijn leerlingen een stuk openmindeder dan de anderen, dan de christendom en de islam. Het is veel meer in onze cultuur geaccepteerd. Bij de orthodoxen, je kan niet orthodox-religieus zijn, zeggen de orthodoxen. Maar ik ken heel veel mensen die, homo zijn en nog steeds orthodox zijn en daar doet verder niemand moeilijk over. Dus het is bij ons veel meer out in the open. Dus dan ben ik altijd wel trots op ze, dat ze gewoon tolerant zijn. Het kan er natuurlijk ook aan liggen dat gemiddeld genomen bij deze joodse kinderen de ouders gewoon goede maatschappelijke rollen vertolken. Goede banen enzovoort. Ik vond het altijd mooi in die dagen als er dingen ontstonden tussen de moslimkinderen en de joodse kinderen en dat gebeurde wel. De vorige keer wat minder en er is altijd wel weer wat gezeik over Gaza of Israël waardoor een groep niet op komt dagen, dat blijf ik lastig vinden. Want de Israëlische politiek ligt voor mijn leerlingen zover van hun bed. Het is maar voor een aantal kinderen die echt Israëli zijn, is het wel van belang. Maar zelfs dan, dan kun je er niet vanuit gaan dat die kinderen achter dat land staan. Ik heb zelf een relatie met een Israëliër. Die nuance is zo zoek, dat vind ik altijd heel moeilijk en heel jammer.

J: Bespreek je dat met leerlingen?

Nou ik moet zeggen, de eerste twee jaar dat ik mee ging was ik meer op een zijspoor, toen deed Bas de Bruijn dat nog meer. En toen heb ik vorig jaar, toen ben ik er iets meer mee bezig geweest. En ik wist toen niet veel wat de les van de studenten zou betekenen. Dus ik wilde geen roet in hun eten gooien wat zij zouden bespreken. Ja ik bespreek met kleine groepen, individueel, wel vaker met leerlingen. Maar dat weten ze wel. Mijn leerlingen weten wel dat mensen denken wel vaker dingen over ons. Dus dat weten ze.

J: En wat denk je in hoeverre leerlingen daarmee bezig als ze naar die dialoogdag toe gaan? Is dat een issue voor hun op dat moment?

Z: Nee, dat denk ik niet echt, misschien een beetje, dat verschilt per doelgroep. Ik heb er nu eentje in 3 mavo, waarvan ik denk, die is van huis uit heel erg anti-moslim opgevoed, ik heb er wel een aantal tussen zitten die daar wat van vinden die wat gespannener zijn in het ontmoeten van moslims of die een mening hebben over christenen, ja dat is er wel.

J: En wat denk jij dat zij moeilijk vinden daaraan?

Z: Het verschilt, weet je kinderen die gewoon een beetje arrogant zijn, die zichzelf heel superieur voelen als joods die heb je ook. En je kinderen die gewoon gek, lala, Allah huhuh... weet je zo. Of eh... Sommige kinderen zien enkel het beeld van stenengooiende Palestijnen en als ze in West wonen alleen maar Marokkanen en de helft is crimineel. Dat is het beeld wat zij kennen.

J: En ten aanzien van die christelijke kinderen?

Z: Dat is voor de meeste kinderen een ver-van-hun-bed-show, omdat ze weinig mensen kennen die echt religieus christelijk zijn. Zeker in Amsterdam zie je dat minder.

J: Ze komen waarschijnlijk eerder niet-religieuze kinderen tegen dan deze doelgroep.?

Z: Ja, we hebben wel wat docenten bij ons die echt religieus-christelijk zijn en soms weten ze dat ook. Dus soms stellen ze daar vragen over. Maar eigenlijk weten ze er vrij weinig van. Überhaupt.

Waar geloven zij dan in? Maar überhaupt weten jongeren dat van elkaar niet. moslimkinderen die tegen mij zeggen: eet u ook geen varkensvlees? En ik zo: nee, duh, hoe kun je dat nou niet weten?

J: ze hebben geen idee.

Z: Nee, het is shockerend hoe weinig algemene kennis er bij kinderen blijft hangen tegenwoordig. Ook wel bij mijn eigen jongens omdat er veel meer informatie aan sich voorhanden is.

J: Hebben zij bij levensbeschouwing of bij godsdienst op school ook les over andere religies of alleen over jodendom?

Z: Helaas, moet ik eerlijk zeggen alleen over jodendom en dat krijg ik er, ze krijgen wel tijdens de geschiedenisles, daar zit het echt in, dat weet ik 100% zeker, want wij hebben laatst een heel doorlichting van de onderwijsinspectie gehad. Dus wij geven wel uitleg over de islam en het christendom en dat komt voor bij de verschillende tijdvakken van geschiedenis. Maar in de joodse religieles wordt echt alleen maar het jodendom besproken op dit moment. Dat is niet onze

uitdrukkelijke wens, maar wij zijn bezig met een vernieuwing. Alleen de uitvoerend persoon op dit moment die deed dat niet, die vinden dat stom. Die willen alleen het joodse perspectief. Ik heb wel nu twee mensen in de onderbouw die wel een koppeling maken met de overeenkomsten en verschillen juist, die vinden dat belangrijk. Die delen mijn visie daarin. Het lesmateriaal is daar ook op aangepast en wat wij gebruiken sluit daar op aan. We gebruiken nu lesmateriaal van een school in Engeland. Een joodse school. Die laat dan zien, die doet ook. Alleen zijn mijn huidige docenten die dat dus doen, zijn terug geroepen naar Israël. Door de coronacrisis. We zijn dus op zoek naar continuïteit, dus dat lesmateriaal gaan we wel blijven gebruiken. En vanuit die onderbouw komt er wel meer. Het is niet dat ze uitgebreid les krijgen vanuit dat perspectief. Ik wilde dat laatst nog met een leuk project doen, laten we die dingen nou eens met elkaar vergelijken. En de rabbijn was not amused. Ik wacht nog 2 of 3 jaar en dan gaat hij met pensioen. Sommige dingen moet je niet eh...

J: Dat is dus even afwachten.

Z: Nee hoor, ik gooi gewoon over drie jaar er lekker projecten in, doe.

J: En levert het dialoogproject van ons soms ook weerstand op in de school?

Z: Nou, ja, ik heb het COC in huis, nou... en ik ben dan zo'n hysterisch type die die dag met een regenboogtrui op school komt. Maar ik ben dus ook een overtuigd liberale jood, hè. Ik heb deze officiële functie op school, maar ik ben overtuigd liberale geëmancipeerd joods. Dus ik draag een gebedskleed, ik zit bij de liberalen, ik gebruik elektra op sjabbat, ik doe alle dingen waarvan sommigen zeggen dat het door God verboden was, maar wat nergens staat.

J: Dus ook daarin zie je op school wel een grote diversiteit dus?

Z: Ja, maar niet iedereen durft daar eerlijk en open over te zijn, want die dominante cultuur blijft dat moderne orthodoxie stuk. Alleen ik durf dat wel wat meer van te zeggen.

J: Wat voor opmerkingen hoor je van leerlingen als je bezig bent met deze dag? Als die voorbereidende les is geweest, wat voor soort dingen krijg je terug van ze?

Z: Nou in het begin wel eens van moslims huhuhuh, weetjewel, wat gaan we doen? Achteraf eigenlijk altijd wel positief. Ik weet nog, ik moest zo lachen om Jigo, dat is nu mijn mentorleerling en vorig jaar ging hij mee. Die was verbaasd dat al die christelijke kinderen rookten. In de pauze staken al die kinderen en sigaret op en de docent ook en wij stonden echt zo van [*mond open*]. Wat? Maar ze weten toch dat dit ongezond is, mag dit dan wel van God? Wat is dit? Die waren echt stomverbaasd. Ik moet wel zeggen dat het een, wij hebben wel wat kinderen die roken, maar dat zijn vooral de rebellerende kinderen bij ons. Het is niet de norm. Je bent een beetje een aso bij ons op school als je rookt, als je

blowt daarentegen is weer wat anders. Dat is gewoon de hobby van 5 VWO, maar echt roken is wel een beetje. Dat doen echt de mavokinderen of de rebelse kinderen.

J: En wat zou je anders willen aan deze dialoogdag? Wat zou beter kunnen?

Z: Ik zou er echt naar streven om... Nu is die dialoogdag zo'n moment done en ik zou eigenlijk echt uitgebreider lessenspakket om over elkaars geloof te leren. Of ze dat nou door filmpjes iets te vertellen aan elkaar, dat kan, dat je dat in lessen doet. Maar ik zou veel meer een thema willen voor meerdere lessen, niet een voorbereidende les. Het blijft minder hangen dan als je het, lijkt mij, breder trekt. Bijvoorbeeld ze gaan elkaar vragen stellen en dan gaan we op basis van die vragen, die vragen in de klas uitwerken en dat aan die andere kinderen dat weer vertellen. Dus als die christelijke kinderen vragen: wat is sjabbat dan? Dat mijn klas dat gaat voorbereiden om dat uit te leggen. Of dat ze presentaties rondom verschillende thema's projecten uitwerken. Ik denk dat heel veel van mijn kinderen zouden willen weten, wat is ramadan, of hoe bedoelen jullie Jezus stierf voor onze zonden. Verschillende thema's en vooroordelen waar ze vragen over hebben, zou ik dan wel door de kinderen zelf beantwoord willen zien. Dan participeren ze zelf meer in het geheel. Wat hebben ze zelf eigenlijk over hun geloof te zeggen en over hun beleving. Nu is het meer receiving, ze komen, ze moeten iets doen, mee doen. Maar er wordt niet inhoudelijk iets van hen verwacht behalve antwoord geven.

J: Dus het zou best een meer inhoudelijke laag kunnen krijgen wat jou betreft?

Z: Dat zou ik waardevoller vinden voor ze.

J: En denk je dat daardoor ook de effecten anders zullen zijn?

Z: ja ik denk op het moment dat, stel je voor je vraagt in elke groep, wat zijn de vragen die je zou willen stellen. Je kiest bijvoorbeeld 5 of 6 hoofdvragen uit die rondom, eh, dus echt verschillende. En die leg je neer bij de scholen, dus dit zijn de vragen aan jullie. En dat je die in een soort presentatie of filmpje gaat uitwerken aan elkaar. Dat kan je dan misschien op de dialoogdag aan elkaar vertonen. Dan heb je de antwoorden en dan kun je ook een vraaggesprek doen en dan ontstaat er eerder een dialoog onderling. Dan kan je gewoon je zeggen, de Fruytier heeft dat, deze vragen gesteld aan het Maimonides. Jullie hebben het filmpje gezien, was dat het antwoord, dan kun je nu een gesprek hebben en kun je doorvragen. Het handig als we dan docenten meenemen die ook inhoudelijke antwoorden kunnen geven, ik neem wel een rabbijn mee. Dat je gewoon kijkt, dat is dan hun eigen kennis, en dan kunnen zo ook in hun eigen identiteit uitdragen en dan wordt het ook van hen. Ik heb het idee als het van hen zelf is, dat het dan... ik laat ze ook een eigen CKV onderzoek over cultuur over iets dat hen interesseert, ik heb nu acht onderzoeken over rap, Maar je wil dat zelf iets voelen of

beleven vanuit hun eigen optiek. Dus als je zegt vertel jij iets over jouw joods en jouw christendom en wat is islam voor jou?

J: En dat gaat dan ook echt over identiteit.

Z: En nu gaat het vaak kijken of we alles wel weten over de ramadan, en dat is wel basiskennis, maar dan zou ik trachten die basiskennis er al eerder in te krijgen zodat we die diepere laag kunnen opzoeken op het moment dat we samen kunnen. En als we nu kijken naar onze ervaringen met online lesgeven bijvoorbeeld. Je zou een online les kunnen voorbereiden met een powerpoint om ze te laten zien, dit is het belang van deze dialoogdag, dit zijn de doelstellingen. En ter voorbereiding is het belangrijk dat jullie vragen gaan stellen over... en het is wel handig als er iets komt over de verschillende religies. Misschien is dat materiaal al voorhanden, maar dan kunnen ze die vragen stellen en dan kunnen ze er mee verder. Er zijn manieren, waarop je, zonder dat je te veel beweging hebt. Want ik denk graag mee hoor, want ik vind dit echt een bijzonder en goed project. Het is alleen jammer dat ik zo weinig leerlingen heb.

J: Heb jij nog andere dingen waarvan jij zegt, die moet je zeker mee nemen?

Z: Nee, eigenlijk niet.

Bijlage 6: Transcriptie interview Ilham Bouchta (Huygens college)

Dit interview heeft plaatsgevonden op 10 april 2020. Vanwege de Corona-crisis is dit interview via Skype gehouden.

J: Zou je je precieze taak en rol op deze school kunnen beschrijven?

I: Ja, aan de derdejaars geef ik het vak maatschappijleer en aan de tweedejaars geef ik het vak mens en maatschappij.

J: Hoeveel klassen zijn dat?

I: 4, twee 2^e klassen en twee 3^e klassen.

J: Zou je van de groepen van vmbo 3 de dynamiek kunnen beschrijven?

I: Het zijn hele grote klassen om daarmee te beginnen.

J: Hoe groot?

I: 25. dat is voor het Huygens best wel groot. De band in de ene klas was in het begin niet zo goed. Maar dat kwam ook omdat de leerling elkaar... er was geen vaste klas. De leerlingen gingen steeds heen en weer van de ene klas naar de andere klas. En pas na drie weken was de klas bekend. Maar toen merkte ik dat de leerlingen elkaar niet echt vertrouwden, er waren groepjes in de klas. Het was echt moeilijk om met ze een klassengesprek te voeren. Ze waren best wel vijandig tegenover elkaar. Maar sinds de derde periode is dat allemaal veranderd en kan ik meer met ze praten.

J: Hoe komt dat denk je?

I: Ik denk, toen we meer aan elkaar gewend waren geraakt, en omdat het ook niet meer zo goed ging in de klas, heb ik een plattegrond gemaakt, waardoor leerlingen naast iemand anders gingen zitten waar ze eigenlijk nooit zitten. En ik denk dat ze ook daardoor meer met elkaar in contact zijn gekomen. En ze hebben ook wel een knop in hun hoofd omgedraaid dat ze nu wel serieuzer met school bezig moeten zijn, omdat het al de derde periode is. De meeste stonden al op zitten blijven of zakken.

J: Je zegt, ze waren soms vijandig naar elkaar. Waar lag dat aan?

I: Er was een groepje van vier dames. Het was zeg maar, hun tegen de rest van de klas. En ik kreeg dan van andere leerlingen te horen dat de meiden dachten dat ze de baas waren in de klas, dat ze van alles

en nog wat konden zeggen. En ik begreep wel wat ze bedoelden want vaak waren zo ook wel brutaal tegenover de docenten en als je ze aansprak vonden ze dat niet leuk.

J: En nu?

I: Het is echt heel gek hoe dat ging. Er waren twee meiden die zaten nog niet in mijn klas, die zaten eerst in een andere klas een twee meiden zaten vanaf het begin bij mij in de klas. En die gingen gewoon aan het werk, ik hoefde ze niet te waarschuwen, ik hoefde ze niet eens te vragen willen jullie aan het werk gaan. Ze deden dat allemaal uit zichzelf. Totdat die twee meiden bij hun in de klas kwamen en toen veranderde hun gedrag in een keer. Niet meer luisteren, brutaal zijn, niet meer aan het werk gaan. Het was wel grappig om te zien, maar ik was echt in shock. Het was alle docenten opgevallen. Maar ze zijn nu allemaal rustiger geworden en ik kan nu wel goed met ze praten.

J: Praten leerlingen wel eens over religie in de klas?

I: Ja heel weinig eigenlijk. Ik heb een keer gehad, ik weet niet meer precies waar het over ging. Ik vertelde iets en toen zei een leerling, ja maar juffrouw, dat is bijgeloof. En toen zei een andere leerling, nee, maar dat is bijgeloof voor jou maar misschien gelooft iemand anders daar wel in. Maar dat is eigenlijk het enige wat ik erover kan zeggen. Het is wel zo dat, sommige die denken van, wat ik geloof is de waarheid, dat is zo. Maar er zijn wel ook een paar leerlingen die zich wel kunnen verplaatsen in hoe andere mensen denken.

J: Denk je dat in jouw klassen het merendeel van de leerlingen religieus is?

I: Ja

J: En dan allemaal islamitisch of ook andere geloven?

I: De meesten wel islamitisch.

J: En zijn er wel eens leerlingen die niet gelovig zijn? Die dat zeggen.

I: Nee.

J: Wat is de culturele achtergrond van deze leerlingen?

I: De meeste zijn Turks, Marokkaans.

J: Wonen zij allemaal in de buurt van de school?

I: Sommige wel, sommige meer in West.

J: En als je gaat kijken naar de dialoogdag. Zou je in kunnen schatten hoe jouw leerlingen zo'n dag zouden vinden?

I: Ik denk wel dat ze het leuk zouden vinden. Het is een keer wat anders. En ze komen dat ook wel meer met andere leerlingen te maken. Met wie ze normaal niet omgaan denk ik. Ik denk dat ze voornamelijk met leerlingen omgaan, vrienden hebben die, meer hetzelfde zijn als hun. Ik denk wel dat sommige dat echt leuk vinden om mee te maken.

J: Waarom vindt het Huygens dit soort projecten belangrijk?

I: Ik denk dat ze mee willen doen om ook de leerlingen dingen vanuit een andere kant te willen laten bekijken. Omdat onze leerlingen meestal wel hun vooroordeel klaar hebben staan. En het wel moeilijk is om hun gedachten te veranderen daarover. Dus als ze zelf mee mogen doen en het zelf gaan ervaren denk ik dat het ook makkelijker voor hun wordt om een knop om te draaien in hun hoofd. Dat ze denken van hé, niet iedereen hoeft te geloven wat ik geloof. Wat ik geloof is de niet 'de' waarheid.

J: Wat voor soort vooroordelen horen jullie dan?

I: Meestal, gaat het erover dat onze leerlingen zich gediscrimineerd voelen door iedereen. Maakt niet uit wat voor afkomst jij hebt, ze hebben altijd het gevoel dat iemand racistisch is tegenover hun, dat ze gediscrimineerd worden. Ze gaan altijd van het negatieve uit. Dus ik hoop ook dat ze, aan de hand van zo'n dialooggesprek. Dat ze daar anders over gaan denken. Dat ze denken, misschien zijn er nog meer groepen die zich zo voelen. Misschien zijn er nog meer mensen die denken van hé, wij zijn in de minderheid en wij worden anders behandeld.

J: Gaat dit gevoel van hun, denk je over meer culturele of religieuze aspecten? Gaat het omdat ze moslims zijn of om hun afkomst?

I: Ik denk allebei. Het loopt bij hen door elkaar. Ze weten misschien niet wat cultureel is en wat religieus is. Maar als ik het heb bijvoorbeeld over criminaliteit, dan hoor je ook bijvoorbeeld. Dan zijn het de Turkse leerlingen die zeggen, ja Marokkanen zijn echte criminelen. En dan gaan ze elkaar zo beledigen. Ja, maar Turken die zitten meer in de drugs ofzo. Dus onderling hebben ze ook wel die strijd hoor.

J: Blijven leerlingen veel in hun eigen culturele groepjes hangen of mixen zij wel?

I: Ze blijven vooral in hun eigen groep.

J: Krijgen leerlingen bij jullie op school het vak Godsdienst of Levensbeschouwing?

I: Nee dat krijgen ze niet bij ons op school.

J: Heb je bij maatschappijleer wel eens het thema religie behandeld?

I: Nee, maar we zijn wel eens met alle derdejaars naar een theatervoorstelling gegaan. Dat ging over een Marokkaanse jongen en zijn vriendin was Nederlands. En toen zag je wel ook dat er, soms zijn er zo van die botsingen. Bijvoorbeeld een Marokkaanse jongen kan niet tegen zijn vader zeggen, hé ik heb een vriendin. Dat kan je niet makkelijk zeggen, maar een Nederlands meisje kan dat wel gewoon tegen haar ouders zeggen. Dus toen gaven ze van die voorbeelden, van hé, eh, ze liepen zeg maar op straat en die jongen kwam zijn vader tegen en toen duwde hij het meisje weg. En dat herkende hij. En dat herkenden de leerlingen wel. dat vonden ze wel grappig. En is er wel een verschil tussen de Marokkaanse cultuur en de Nederlandse cultuur, kijk wij kunnen dat niet makkelijk zeggen tegen onze ouders, maar zij kunnen dat wel. En eh, sommige dingen begrepen ze niet helemaal, maar wel dat er dus steeds wordt gevraagd aan ze, wat ben jij eigenlijk. Ja, ik ben Nederlands. Maar waar komen je ouders vandaan, oh Marokko. Dat er zo wordt gezocht. En ik snap wel wat die leerlingen voelen hoor, want je krijgt eigenlijk altijd het gevoel dat mensen je niet als Nederlander zien en dat gevoel hebben de leerlingen ook wel.

J: En zou dit op een dialoogdag een rol kunnen spelen?

I: Ik denk dat andere leerlingen wel al vooroordelen kunnen hebben, dus daar moet je wel rekening mee houden. En onze leerlingen kunnen ze soms wel gemene dingen eruit floepen. Stel je voor, ze horen iets wat ze niet leuk vinden, dan roepen ze dat gelijk. Misschien dat je daar ook rekening mee kan houden.

Bijlage 7: Transcriptie interview Dilek Semur (Huygens college)

Dit interview heeft plaats gevonden op 15 april 2020. Vanwege de Corona-crisis is dit interview via Skype gehouden.

J: Kun je je rol en functie op de school beschrijven?

D: ik ben docente maatschappijleer, docente maatschappijkunde en daarnaast schoolopleider in het Huygens college. En daarnaast natuurlijk buiten de school, doe ik van alles rondom het burgerschapsonderwijs.

J: wat is dat van alles?

D: Binnen de gemeente Amsterdam ben ik ambassadeur van de dialooggroep. En assessor op de Hogeschool van Amsterdam bij de opleiding maatschappijleer. Ik heb veel studenten maatschappijleer ook begeleid op de werkvloer, als hun werkplekbegeleider. Volgens mij is dat het wel.

J: De leerlingen die mee zouden gaan doen aan het dialoogproject, zou je een beschrijving kunnen geven van die leerlingen?

D: dat waren de derdejaars leerlingen van het Huygens College, die volgen ook allemaal maatschappijleer. En dan ging het om de kaderklassen en de TL-klas. Het zijn vooral leerlingen van Turkse en Marokkaanse afkomst die ook allemaal in Amsterdam West wonen. Leeftijdscategorie tussen de 14 en 16 jaar.

J: Hoe is de dynamiek in die klassen?

D: Goed. Maar ik heb de kaderklassen geen les gegeven. Ik heb de kaderklassen geen les gegeven, maar de TL-klas is goed. Ze hebben een goede verstandhouding met elkaar en ze doen over het algemeen heel goed mee, met maatschappijleer ook. Dus de lessen lopen over eigenlijk wel naar wens.

J: En wordt er in jouw lessen wel eens gesproken over de religie van die leerlingen?

D: Nee, eigenlijk hebben we het daar helemaal niet over gehad. Ik heb ze natuurlijk niet zoveel gezien afgelopen periode. Maar nee, dat is eigenlijk niet echt ter sprake gekomen.

J: Denk je dat ze religieus zijn?

D: Ja. Zeker

J: En islamitisch voornamelijk?

D: Ja, islamitisch.

J: En zijn er ook niet-religieuze leerlingen denk je?

D: ik denk het wel, denk ik, of in ieder geval, leerlingen die er wat meer openminded in staan. Die misschien ook wel denken van, ja ik weet het eigenlijk niet zo zeker of er een God is. Maar goed dat is even aanname.

J: en wordt er wel eens over andere religies of over niet-gelovigen gepraat in de les?

D: Nee, tijdens die lessen hebben we het niet heel openlijk gehad over andere geloven. Ten minste niet, heel direct. Maar wel thema's als respect voor een ander, en naar anderen luisteren. Daar hebben we het wel over gehad maar niet heel direct over een bepaald geloof of een andere levensbeschouwing.

J: En bij dit soort lessen, die gaan over respect voor anderen, wat valt je daarbij op?

D: Wat ik opvallend vind is, ja, sommigen hebben toch wel een heel duidelijk beeld van de waarheid [*gebaart aanhalingstekens*], terwijl andere dan dat toch iets meer relativeren ofzo. Dat als een leerling een opmerking maakt, van ja maar dat is gewoon zo, dat doe je toch gewoon niet, zegt een ander dan bijvoorbeeld van: ja dat vind jij zo, maar dat hoeft een ander niet zo te vinden. Dus op die manier komt dat dan wel weer terug.

J: Dus ze corrigeren elkaar daarin?

D: Ja, onderling gebeurt dat wel. In die klas wel.

J: En als het gaat om culturele achtergronden? Hebben ze het daar wel eens over?

D: Nou ja, kijk bijvoorbeeld met de zwartepietendiscussie. Daar hebben we het dan wel over gehad. Dan zie je toch wel, ja, ook weer die verdeeldheid heel erg. Dat sommigen toch zeggen van, ja maar, het is traditie, het hoort bij hun cultuur, dan moet dat toch gewoon kunnen. Terwijl anderen zoiets hebben van, ja maar goed, als er dan toch een groep is die dit pijnlijk vindt, dan moeten we dit misschien gewoon niet doen. Dan moeten we dit soort feesten gewoon achterwege laten. En waar ik eigenlijk niet op in gegaan ben, en dat is eigenlijk wel jammer, dat is eigenlijk wel een gemis bedenk ik me opeens, van hé maar, hoe sta je dan zelf tegenover je eigen tradities. Misschien had ik dan daar wat meer op in kunnen zoomen. Want het is natuurlijk heel makkelijk om over een ander te zeggen van, dat moet je maar gewoon niet doen. Maar wat als iemand het slachtfest dan bijvoorbeeld heel pijnlijk vindt, wat dan?

J: Wat denk jij dat belangrijke thema's zijn voor deze leerlingen?

D: ik denk sowieso wel, als het om eigen tradities gaat, culturele uitingen, die dingen vinden ze echt wel belangrijk. Als je het hebt over suikerfeest, of slachtfeest. Want daar doen ze wel gewoon massaal aan mee.

J: is dat dan niet iets religieus? Is dat meer cultureel voor hun?

D: Dat loopt heel erg door elkaar voor deze leerlingen. Het is niet van, ik ben islamitisch en ik doe mee aan het slachtfeest omdat dat zo is aangeleerd. Nee dat hangt echt met elkaar samen.

J: Kan je omschrijven in hoeverre leerlingen kennis hebben over hun eigen religie?

D: Ik moet zeggen, omdat ik het met deze klassen er niet heel specifiek over heb gehad, maar als ik zo naar het geheel kijk, dan is het vaak van horen zeggen. Het is niet echt dat ze zo een Koran hebben opengeslagen en zich daar heel erg in hebben verdiept. Het is vaak van, hé ja, maar mijn moeder zegt dat, in de moskee zeggen ze dit. Want er zijn wel een aantal leerlingen die gaan ook naar de moskee, ook niet zo heel veel trouwens. Maar het is niet dat ze zelf de bronnen er op na slaan en zelf even controleren van hé, ok, maar is dat wel zo. Het is meer mond tot mond reclame.

J: En hebben ze kennis over andere religies? Hebben jullie bijvoorbeeld Godsdienst of levensbeschouwing op school als schoolvak?

D: nee, nee. Dat hadden we wel, maar dat is echt jaren terug. En dat is afgeschaft omdat het maar een uur per week was en ja je kun eigenlijk niet zoveel doen in dat ene uurtje. En het was alleen in de onderbouw. Maar daar wordt eigenlijk niks mee gedaan.

J: En is er een ander vak waar ze kennis over andere religies leren?

D: Nee, bij m&m komt het eigenlijk ook bijna niet terug. En bij maatschappijleer is het meer indirect. Het is niet dat wij heel diep op geloven in gaan, maar meer op het effect van bepaalde culturele uitingen. Maar nee.

J: Wat is de reden van de school (bestuur) de reden om aan de dit dialoogproject mee te doen?

D: Nou ik heb het vooral gepromoot, dus dat kwam echt niet van de directie. Maar ik denk dat zij ook wel de waarde ervan inzien. Dat het goed is, dat ze ook met andersdenkenden in aanraking komen en met hen in dialoog gaan. En juist op zoek gaan naar, hé ok, er zijn verschillen, maar ergens zijn we ook hetzelfde of zo, hebben we toch gemeenschappelijke, nou doelen wil ik niet zeggen, maar kenmerken.

J: Wat zijn voor jou persoonlijk de redenen om mee te doen met dit project?

D: Toch wel om het idee van, doorbreken van vooroordelen, stereotypering, de ander ontmoeten. Hoe belangrijk dat eigenlijk is, dat je, eerst mensen moet leren kennen, eerst met hen in gesprek moet gaan, voordat je daar een beeld bij vormt. Dat is eigenlijk wel de directe aanleiding om aan dit soort initiatieven mee te doen.

J: En jij zegt stereotypen, vooroordelen... Welke stereotypen en vooroordelen hoor je wel eens in de klas?

D: Nou wat ik heel veel hoor is toch wel hè, nou ja, joden, maar. Dan kom je toch echt wel uit bij controversiële kwesties als Israël en Palestina. Ja het zijn toch joden... hè. Ja, daar hebben ze niet heel direct iets mee.

J: En andere dingen?

D: Nou ja, je hebt ook leerlingen die echt wel vooroordelen hebben, of ideeën hebben over homoseksualiteit. Daar heb ik ook wel een keer een artikel over geschreven in M&P, weet je wel. Een leerling was er stellig van overtuigd, ja maar juffrouw, dat is gewoon aangeleerd. Dat kan niet zo zijn dat je daarmee geboren wordt. Hij was er echt zo van overtuigd. En het heeft echt best wel een tijd geduurd voordat hij van dat idee af kwam. En daar hebben de lessen heel erg aan bijgedragen. Hebben we vanuit verschillende invalshoeken naar dat vraagstuk gekeken. Maar wat ik ook wel heel interessant vond was dat hij wel naar een imam is gegaan. En vragen heeft gesteld. Van hè, maar het is toch aangeleerd? En gelukkig heeft die imam dat enigszins gerelativeerd maar hij kwam echt aan het einde naar me toe en zei ik weet het eigenlijk niet meer zo zeker. Dit zijn dan ook van die thema's, dit leeft echt bij deze kinderen.

J: Staat er ook iets in de visie of missie van de school op dit gebied?

D: Er staat heel algemeen dat de school aan sociale vorming doet, werkt en dat ze het belangrijk vinden dat leerlingen maatschappelijk betrokken zijn. Dat staat er wel heel algemeen in. En je ziet binnen de school allerlei losse projectjes, vooral in de onderbouw zie je dat heel veel. Die je daaraan kan relateren, maar om nou te zeggen dat er een visie is op burgerschapsonderwijs. Dat ontbreekt totaal.

J: Wat zijn jouw verwachtingen van de dialoogdag?

D: Dat is een mooie vraag. Misschien is het wel wat utopisch hoor. Ik zou het in ieder geval heel mooi vinden als ook wel gevoelige kwesties aan de orde komen. Dat als je het hebt over de Israël Palestina kwestie, dan hoef je het niet heel direct over Israël Palestina te hebben, maar ehm, dat er in ieder geval wel, als je het over beeldvorming in de media hebt. Wat voor beelden zij over bepaalde gebieden zien. Wat dat met hun doet, dus op heel erg gevoelsniveau zitten, zo van , wat doet het eigenlijk met

jou als jij die beelden ziet. En wat voor beeld ontstaat er dan bij jou over die mensen. En zie je dat bijvoorbeeld ook terug in Nederland en op welke wijze zie je dat dan en wat doet dat met jou. Echt wel heel erg op gevoelsniveau zitten.

J: En waarom is dat belangrijk?

D: Omdat ik vind dat dat in het onderwijs best wel vaak wordt genegeerd. En ik geloof dat de reden is ook, waarom frustratie ontstaat, waarom weerstand ontstaat. En als we het daar niet over hebben, dan zal dat nooit verdwijnen. Dan blijft dat altijd. En ik vind het wel belangrijk dat we het daar over hebben. Dat doe ik tijdens mijn lessen. Maar ik weet ook dat ik een van de weinigen ben, en dat vind ik wel echt heel jammer. Dat vind ik oprecht heel jammer. En een gemis en ik denk ook dat, als je het hebt over vorming, een van de kerndoelen van het onderwijs. Dan moet je het ook over gevoelens hebben. En wat je dan graag zou willen zien. Wat zou je dan anders willen zien en hoe zouden we dat kunnen regisseren.

J: En wat denk je dat leerlingen daar moeilijk aan vinden? Vinden ze dit überhaupt moeilijk, dat is ook wel een aanname van mij nu,

D: Ik denk eerder dat docenten dat moeilijk vinden. Om zo diep te graven. En, want ik heb soms hele kwetsbare lessen hoor. Dan heb ik echt leerlingen met tranen in de ogen. Dat ik echt denk van ja, het is sneu dat het gebeurt, maar het is ook goed dat dat hier kan. Dat ze zich zo veilig voelen dat ze zich op deze manier kunnen uiten en ook deze kant van zichzelf kunnen laten zien. Weet je, het gevolg daarvan is dat je zulke mooie lessen krijgt. Ook de lessen die daar op volgen. Is echt dat ze zich heel kwetsbaar durven op te stellen en er gebeurt ook echt wat met de dynamiek in de klas hè. Ik vind het bijna een plicht dat we dit in het onderwijs ook centraal moeten stellen.

J: Denk je dat dat ook mogelijk is op zo'n dialoog waar leerlingen samen komen die elkaar helemaal nog niet kennen?

D: Ja precies, daarom zei ik al, het is misschien een beetje utopisch om te denken dat dat kan op zo'n dag. Maar misschien niet in het begin. Maar ik denk wel tegen het einde aan, denk dat ze zich enigszins vertrouwd voelen en dat je misschien toch iets meer diepgang in het gesprek kan brengen.

J: Dus op het moment dat het veilig genoeg is zou dat haalbaar moeten zijn?

D: Ja dat denk ik wel.

J: En hoe zouden die leerlingen dan naar zou middag toe gaan? Hoe zouden ze daarin staan?

D: ik denk dat je als docent van tevoren moet aangeven, we gaan het hebben over vooroordelen of over stereotyperingen en dat er bij sommige mensen ook emoties los kunnen komen. En dat dat gewoon mag. Ook vanuit de andere leerlingen die we gaan ontmoeten. Dat we daar ook afspraken over maken. Dat als een leerling huilt, hoe zou je daarmee omgaan. Dat je dat wel even bespreekt voordat je daar naar toe gaat. Dat ze ook weten dat het ok is als er emoties loskomen, dat dat kan en dat dat gewoon mag. Dat ze zich daarin gesteund mogen voelen.

J : Wat zouden de leerlingen belangrijk vinden, dat leerlingen van de andere scholen over hen weten?

D: Ik denk dat ze toch graag de erkenning zouden willen dat ze toch goede mensen zijn.

J: Vanuit het idee dat ze dat soms missen?

D: Ja zeker, absoluut. Bijvoorbeeld, als we het over de politieke partijen hebben, en over Wilders, dan voel je gewoon aan alles. En dat maak ik ook wel bespreekbaar. Ze hebben echt wel het idee van, waarom praten ze zo over ons. Ik ga toch gewoon naar school, en ik werk toch gewoon en ik help toch ook mensen. Dus dat beeld, dat ze daar wel heel erg vanaf willen.

Ik denk ook niet dat het een eenmalig ding moet zijn, zo'n dag. Dat er een dag wordt georganiseerd en dat je het daar bij laat. Je moet er juist op terug komen en juist er ook theorie aan koppelen. Zo van, hoe kan je die stereotypen nou doorbreken? Juist door mensen een kans te geven, door ze te ontmoeten, door in gesprek te gaan. Dus het moet zeker een vervolg krijgen.

J: Wat zou het project nodig hebben om gedragen te worden in de school?

D: Weet je, ik denk dat je dit soort mooie initiatieven echt onderdeel moet maken van een groter project. Of in ieder geval, daar pleit ik dus heel erg voor. Dat je echt wel een hele stevige burgerschapsvisie hebt neergezet als school en dat je daar ook echt naar toe werkt. Door de jaren heen, als een doorlopende leerlijn. En dat je dit soort initiatieven echt consequent elk jaar mee neemt in het pakket. Want dan krijgt het zoveel meer body. In plaats van dat je allemaal losse dingen gaat doen. Maak daar gewoon keuzes in. Met welke externen gaan we wel samen werken, met welke niet. We staan gewoon als school ergens voor. En selecteer de projecten die er zijn en maak er gewoon iets moois van. Zo simpel kan het zijn. En dat ontbreekt gewoon en dat vind ik heel jammer. Want daarmee laat je zoveel kansen liggen eigenlijk. En schiet je je doelen ook wel voorbij denk ik.

J: Heb je nog andere punten die je mee zou willen geven?

D: Kijk de dialoogdag is een eenmalig ding, over het algemeen. Misschien is het wel iets, om iets meer uit te werken ofzo. Dat het niet een eendagsding is, maar juist die ontmoeting. Want binnen de

Gemeente Amsterdam in de dialooggroep hebben we het hier ook over gehad. Over ontmoeten, en dan denk ik van ja, jij doet dit. Dit is gewoon een concretisering van waar wij het steeds over hebben en misschien is het juist wel mooi om dit vaker in te zetten. En misschien ook mooi als je dit soort initiatieven juist aansluit bij de gemeente. Dat krijg het ook weer meer body en bereik je ook veel meer scholen.

Bijlage 8: Transcriptie interview Weijma de Jong (Fruytier Scholengemeenschap)

Dit interview heeft plaatsgevonden op 20 april 2020. Vanwege de Corona-crisis is dit interview via Skype gehouden.

J: Zou je je precieze rol en functie op deze school kunnen beschrijven?

W: Ik ben docent Godsdienst in het vmbo. Dus ik heb klassen 1 t/m 4 en de verdeling is elk jaar verschillend. En via Jacob Hoefnagel ben ik hier in gerold, want die deed natuurlijk altijd met 5 HAVO die uitwisseling en toen kwam het idee voor een dialoogdag voor een vmbo-klas. Dus door hem is dat balletje dan een beetje gaan rollen. Dat plannetje heb ik gelijk met drie handen opgepakt. En zo is het eigenlijk een beetje gegaan en dat is nu denk ik, 5 jaar geleden?

J: En wat is voor jou als docent de reden dat je aan dit dialoogproject mee wil doen met jouw leerlingen?

W: Omdat ik het heel belangrijk vind dat ze kennismaken met andere overtuigingen en daaraan gekoppeld dat ze ook, oefenen met het formuleren van het uitdragen van hun eigen overtuiging. Omdat ze op een christelijke school zitten en een christelijke kerk en vaak ook christelijke vriendjes en familie hebben, is dat voor hun niet altijd noodzakelijk en vinden ze het daardoor soms ook wel lastig. En dan merken we als ze op het MBO komen, of op het HBO, of op een stageplek, dat ze het gewoon wat lastiger vinden omdat ze het gewoon minder gewend zijn. Dus we zijn op zoek naar situaties waarin ze gewoon kunnen oefenen.

J: En als we kijken naar de klassen die dit jaar mee zouden doen aan het dialoogproject, kan je dan iets vertellen over deze klassen. Kun je ze beschrijven? Of de dynamiek in deze groepen?

W: Dit jaar heb ik één van de klassen die mee gaan. Deze groep, ik was best wel heel benieuwd hoe dit zou gaan, want die was dit jaar eigenlijk niet zo gemotiveerd ervoor. Mijn ervaring met de andere groepen van de afgelopen jaren is dat ze er wel gemotiveerd voor waren. Ze hadden er altijd zin in, ze vonden het wel altijd heel spannend. "Ja maar mevrouw, wat gaan ze dan zeggen", dat was echt een veelgehoorde uitroep. En achteraf in de bus, waren ze ook altijd echt wel onder de indruk en enthousiast over wat ze hadden gehoord, en hoe het was gegaan, en door de gesprekken en door de contacten en was ik zelf vaak ook wel verrast over welke leerlingen dit wel en niet zeiden. Dit jaar heb ik een groep met ook wat meer jongens. Over het algemeen zijn meiden wat enthousiaster dan jongens, want meiden vinden dat praten wel leuk en jongens vaak wat minder, hè, een beetje ongenueanceerd. En ik heb dit jaar ook een groep met wat meer jongens uit bijvoorbeeld Uddel, of Elspeet, een beetje die dorpen. En over het algemeen merk je daar, ja dat is een spreekwoord hè, onbekend maakt onbemind, ze hebben eigenlijk in het dagelijks leven weinig, of wat minder contacten

met mensen uit andere culturen en daardoor zijn ze ook echt best bevooroordeeld. Dus toen ik deze klas zei, nou jongens, we gaan naar Amsterdam, dat doen we elk jaar, nou heel leuk en blablabla. Nou, hadden ze echt zoiets van, "nou, moet dat nou", en eh... Die waren er niet zo voor te porren, maar goed dat is dat een groepje hoor, maar dat scheidt dan wel een beetje het klassenbeeld. De meisjes zijn allemaal heel lief en rustig maar ik denk dat die het wel leuk zouden hebben gevonden. Dus dat kenmerkt deze klas. Maar het verschilt dus heel erg en dat heeft heel erg te maken met hun eigen achtergrond. De plek waar ze wonen, de ervaring die ze met mensen hebben. Je ziet vaak in wat striktere gemeenschappen dat ze eigenlijk wat kritischer en wat bevooroordeelder zijn. Apeldoorn is natuurlijk wat groter dus leerlingen die hiervandaan komen die hebben wel wat meer ervaring hebben, met mensen op straat bijvoorbeeld. Die kijken daar vaak toch wel wat genuanceerder tegen aan.

J: En kan je eens wat van die vooroordelen noemen die je dan hoort?

W: Nou, we hadden pas nog best een pittige discussie over, en dan roepen ze echt dingen als, "ja, die Turken en Marokkanen, laat ze in hun eigen land blijven, want ze doen niks en ze krijgen wel een uitkering". "En ze hebben nog een duurdere mobiel dan dat ik heb." Echt allemaal, heel ongenueanceerd natuurlijk hoor, met pubers, maar eh, ja meer zo, ze hebben echt het idee dat die mensen niks doen en toch vanalles krijgen, zonder ervoor te werken en eh... nou ja een beetje zo.

J: En gaat dat dan voornamelijk over de islamitische kinderen en niet over de Joodse kinderen?

W: Ja, Joodse kinderen zijn voor hun nog vaak heel ver weg. Als ik elk jaar vertel, ja maar, in Amsterdam leven ook nog veel joden, dan hebben ze vaak zoiets van "huh, oh..." Die komen ze ook echt nooit tegen. Israël is voor hen meer historie en eh, dat is leuk want ik heb dus laatst nog, de vorige les nog, een filmpje laten zien van Joodse mensen, gewoon Nederlandse joodse mensen, die dan de sabbat vieren. En ze zeggen, "huh, ja, ok". Dat staat echt heel ver van ze af.

J: Wordt er in jouw lessen wel eens over andere religies gepraat?

W: De aanleiding was, van dit filmpje, dat het hoofdstuk waar ik het over heb, dat ging over de zondag, en in de bijbel is dat natuurlijk de sabbat. En dan wilde ik laten zien dat die door mensen nu nog steeds gevierd worden. Dus dat was aanleiding, om ze daarmee kennis te laten maken. En omdat ik natuurlijk in mijn achterhoofd heb dat ze religieuze kinderen zouden gaan ontmoeten. Dan neem ik daar ook een soort voorschot op. En ja, je hebt het erover. Vaak naar aanleiding van een spontane opmerkingen. Dus iemand roept iets, over, "stomme Marokkanen", ik verzin wat, nou ja dat kan natuurlijk zo een nieuw groepsgepraak uit ontstaan. En in de methode zit er ook echt een hoofdstuk, in klas 3 over jodendom en in klas 4 over islam. Ik heb er niet zo goed zicht op hoe dat bij andere

vakken zit, maar ik weet wel van collega's van maatschappijleer dat het daar ook aan de orde komt. Dus zowel als, het zit dus in de methode, en soms is er gewoon een spontane aanleiding voor om het daarover te hebben.

J: En als je het met leerlingen hebt over andere religies, merk je dan dat zij daarin bepaalde dingen moeilijk vinden?

W: Ze zijn een beetje tweeledig. Aan de ene kant hebben ze, zoiets, en dat is natuurlijk ook wel wat ze in hun opvoeding mee krijgen, van eh, "andere religies zijn niet waar". En "dat kan niet". "Christendom is waar, dus andere religies zijn niet waar". Dat is dan het ene uiterste. En het andere uiterste is vaak juist van, "mevrouw, hoe weet je dat dan, misschien vergissen wij ons wel en hebben zij wel gelijk". Dat zijn dan vooral de twee grote vragen zeg maar, die dan het meest eruit springen.

Ze zijn toch op zoek naar hun eigen identiteit, van waar sta ik dan. En dat vragen ze zich dan wel echt af. "Ja, als ik nou in een ander gezin geboren was, was ik dan misschien ook moslim?"

J: En wat vind jij dan als docent daar belangrijk in?

W: Ik vind het belangrijk dat ze hun eigen zoektocht daarin doormaken. Want dat hoort bij identiteitsontwikkeling. En meestal komt dan vanzelf die vraag van, wat vindt u dan? En dan deel ik iets van mijn eigen zoektocht, want ik heb die vraag ook gehad toen ik jong was. En dan vertel ik daar iets over, hoe ik zelf dan op dat standpunt ben gekomen.

J: En wat vinden ze daarvan?

W: Dan luisteren ze. Dat luisteren ze ook echt, dat zie je wel aan die oogjes. En ze nemen daarvan mee wat ze ervan kunnen gebruiken en voor de een is dat veel, voor de ander is dat weinig en de derde laat dat iets makkelijker langs zich heen gaan. Maar dat mag.

J: Wat zijn jouw eigen ervaringen de afgelopen jaren geweest met dit project?

W: Nou ik vond, heel mooi om te zien, dat ze echt wel met elkaar in gesprek gingen. En dan was het wel afhankelijk van hoe de workshop was opgesteld. De ene workshop nodigde daar echt toe uit en de andere veel minder. Daar lagen grote verschillen. En leerlingen vonden de workshops waar echt gepraat werd ook het meest, daar hadden ze het meest over. Er was een keer een workshop met een bakje op tafel met vragen er in en iedereen moest dan een vraag er uit halen. Met "vertel iets over jouw feestdag" of over nou ja, enzovoort, enzovoort, waardoor er echt gesprekken ontstonden. En dan zie je ze gewoon echt luisteren. Ze vinden het echt wel interessant hoe andere jongeren, zeg maar dat doen, of in ieder geval in hun gezin doen. En ze waren soms dan ook teleurgesteld, in sommige

workshops waar dat helemaal niet het geval was. Ik kan me nog een keer herinneren, twee jaar geleden was dat geloof ik, die ging over, dan moest je kiezen uit twee onmogelijke dingen. “Voor altijd in een krokettenhuis of in een bak met spinnen zitten”, zo iets, en dat vinden ze dan wel even leuk. Maar dan zeggen ze, “ja maar mevrouw, dat ging helemaal niet over hun geloof”. En dat is wel heel grappig want die studenten, ik kan me nog herinneren, dat die zeiden, “we hebben ook nog een paar leuke workshops want anders wordt het zo zwaar”, maar dat ervaren onze leerlingen helemaal niet zo. Ze vinden dan als het er niet over gaat, dat vinden ze dan eigenlijk jammer. Dat is de ervaring. En een ding wat ze lastig vinden, en dat is wel grappig eigenlijk, want dat is wel eigenlijk het idee van de dialoogdag dat is natuurlijk mensen tot elkaar brengen. En het verschilt een beetje per jaar hoe nadrukkelijk de studenten dat presenteren. Maar er was een keer een jaar waarin best wel regelmatig werd gezegd van, ja “alle geloven zijn eigenlijk een beetje hetzelfde”. Dan zeiden ze tegen leerlingen. Van, “jullie hebben allemaal een boek, jullie hebben allemaal een heilige dag, jullie hebben allemaal speciale feesten”, en dat vonden onze leerlingen wel heel lastig. Dat ze echt in de bus naar me toe kwamen van, ja maar mevrouw, dat is toch helemaal niet zo. Het is toch helemaal niet hetzelfde. En eh, nou daar geef ik hun dan ook gelijk in. Want het is natuurlijk niet hetzelfde. En ik snap de intentie van de studenten natuurlijk wel. Maar ook, als je zelf niet gelovig bent, dan is het misschien ook allemaal voor jou een pot nat, dat begrijp ik ook. Maar leerlingen kunnen die nuance natuurlijk niet maken, die denken vaak heel zwart wit. En voor hen is zo’n student natuurlijk echt een volwassene. Dus dat is voor hen ook een beetje verwarrend. Dat een volwassene dan tegen hun zegt, dat hun geloof hetzelfde is als alle andere geloven. Want dat is in hun beleving ècht niet zo.

J: En komen ze dan uit zichzelf met dit soort vragen bij jou?

W: Ja , afhankelijk van hoe goed je relatie met de groep is natuurlijk. En dat verschilt natuurlijk ook per jaar. Dat is over het algemeen wel prima. Maar dan komen ze soms echt aan van mevrouw, soms zijn ze echt een beetje ontdaan, van, hoe kan je dat nou toch zeggen?

J: Kun je omschrijven hoeveel kennis leerlingen hebben over hun eigen religie?

W: Ik vind het was lastig om daar over te oordelen. Ik zie als ik leerlingen van andere scholen dingen hoor vertellen vind ik dat ze nog best redelijk wat wisten. Maar dat komt denk ik ook dat leerlingen op deze school denk ik toch ook, want bijvoorbeeld op de Joodse school er toch ook veel havo en vwo leerlingen zitten er tussen. En onze leerlingen zijn natuurlijk allemaal vmbo’ers. Maar als ik havo en vwo leerlingen zou meenemen zou dat verschil denk ik wat duidelijker zijn. Ik heb zelf wel het idee dat de joodse leerlingen het best wel goed wisten en dat de leerlingen van het Marcanti, dat het daar, wat minder nadrukkelijk is, en dat het daar verschillend is in hoeverre ze in hun eigen gezin er wat aan

doen zeg maar. Dat vonden de leerlingen soms ook lastig, van “dan vroeg ik iets over de ramadan en dan wisten ze het niet eens”.

J: Waarom is het voor jullie school, voor de directie belangrijk om mee te doen?

W: Dat sluit wel aan op mijn persoonlijke visie. Ik heb dat ook heel erg gepromoot in de school en daar kan ik me echt wel in vinden. Want mijn teamleider heeft ook echt, die geeft ook echt altijd een klas, eentje die speciaal naar Amsterdam gaat, want ik wil echt een 3T klas, dat ik die voor Amsterdam heb. Dat vindt de teamleider verder goed. Dus de school staat er ook echt open voor dat ik daar in investeer. Omdat school, dat noemen ze dan met een heel mooi woord, begeleidde confrontatie. Maar dat past echt in het schoolplan zeg maar. Leerlingen in een veilige situatie kennis te laten maken met de maatschappij.

J: Wat valt er nog meer onder die begeleidde confrontatie?

W: In mijn vak ben ik daar wel naar op zoek, maar dat vind ik nog niet zo makkelijk. En docenten doen soms wel eens gewoon individueel nemen ze daar het initiatief. Ik weet bijvoorbeeld van een collega die doet altijd een les met een van de school-schoonmakers. Die zijn ook vaak moslim. En die vraagt ze dan gewoon de lessen in en laat leerlingen hen interviewen. Dus dat zijn hele mooie dingen, dus er zijn wel wat kleinschalige initiatieven die mensen dat op persoonlijke titel organiseren. Maar zo'n groots traject als dit, dat is binnen het vmbo denk ik het enige. Ik ben er zelf nog steeds wel naar op zoek, naar uitbreiding daarvan. Maar je moet gewoon heel goed netwerken en dat kost heel veel tijd. Ik zou zelf heel graag nog een keer een Rooms-katholieke geestelijke binnen de school halen, of nou ja, er worden wel eens vaker mensen gevraagd voor lezingen, maar er zijn ook wel meer dingen. Ik heb zelf ook wel eens geïnformeerd bij scholen hier in Apeldoorn. Bij niet-christelijke scholen voor een uitwisseling. Dat heeft de directeur al een keer een overleg voor geprobeerd, maar dat is gestrand want die scholen die zagen daar niks in. Het was voor hen geen meerwaarde. Dus eh, officieel dus niet, maar hier en daar wordt er wel het een en ander geprobeerd.

J: Wat zou je zelf nog willen meegeven waar we het niet over hebben gehad?

W: Nou ehm... De introductielessen vinden ze ook altijd leuk. Dit jaar was ik er net zelf niet, dus ik heb niks terug gehoord van deze groep. Maar over het algemeen wordt dat wel echt gewaardeerd. Maar volgens mij heb ik alles verder wel genoemd.

Bijlage 9: Transcriptie van voorbereidende les Fruytier Scholengemeenschap 3 maart 2020.

Dinsdag 3 maart 2020, 12.10u.-13.00u.

Klas: 3 VMBO-T (Theoretisch) 17 leerlingen: 6 meisjes en 11 jongens.

Docent was aanwezig, de les werd gegeven door twee HvA-studenten, Noa en Emiel.

Wat valt op in de houding van leerlingen?	Veel leerlingen hebben afwachtende houding, zitten achterover, stellen geen of weinig vragen. Zeker in het begin van de les is de houding wat passief
Welke gezichtsuitdrukkingen vallen op?	Ze kijken allemaal naar de gastdocenten (de twee hva-studenten), daarnaast peilen met name enkele jongens achterin elkaar af en toe. Ze kijken naar elkaar.
Welke betrokkenheid zie je bij leerlingen?	Er is geen directe betrokkenheid waarneembaar. De algemene houding blijft afwachtend.
Hoe is de klassenopstelling? En hoe beïnvloedt dit de interactie tussen de leerlingen?	De klas zit in een busopstelling (in tweetallen achter elkaar, in 3 rijen)
Zijn er verschillen tussen de leerlingen?	Ja, met name valt een groot verschil tussen meisjes en jongens op. De meisjes reageren niet op vragen, maken weinig geen opmerkingen. Terwijl een deel van de jongens dit vrij actief doet. Zeker in het vraaggesprek over vooroordelen zijn er een vijftal jongens die het woord voeren. Bij het gesprek dat gaat over het geloof van de studenten zijn er twee meisjes die wel actief vragen stellen.
Hoeveel leerlingen zijn dominant aanwezig en meer aan het woord dan anderen?	5 jongens die rechtsachter en midden achterin de klas zitten.

<p>Wat valt verder op?</p>	<p>Zodra het gesprek gaat over het geloof (of het niet geloven) van de studenten van het stil. De aandacht verscherpt op dat moment richting de student.</p> <p>Aan het eind van de les eindigt de docent met een gebed. Hierbij zijn alle leerlingen stil en hebben gesloten ogen. In zijn gebed komt de docent terug op het gesprek over geloven dat zij net met de studenten hebben gehad.</p>
----------------------------	---

In onderstaande transcriptie zijn de Leerlingreacties in rood weergegeven.

[Er is geklets in de klas, de leerlingen worden stil zodra Emiel begint]

Ik ben Emiel , ik ben docent in opleiding, dus ik sta vaak voor de klas, dadelijk komt Noa, ook een medestudent van mij. Wij doen dezelfde minor en de minor is levensbeschouwing en maatschappij. Dus wij zijn nu een half jaar aan het kijken wat verschillende mensen vinden over wat is juist, wat is niet juist, het geloof, wat geloof ik, waarom geloof ik, wat vind ik belangrijk. En om jullie een beetje een indruk te geven van welke mensen er nog meer zijn. Hebben wij de opdracht gekregen van uit de gemeente Amsterdam om voor jullie een dialoogdag te organiseren. Wisten jullie dat jullie hieraan mee gaan doen?

Ja gister gehoord,

Nou jullie gaan dus 20 mei naar Amsterdam. Dan gaan we naar een kerk. De Boomkerk heet die. Dan gaan we met drie middelbare scholen in gesprek eigenlijk. Ga je luisteren naar anderen

[Noa, de andere student komt binnen]

We gaan dus in gesprek met andere mensen, maar omdat we verwachten dat niet iedereen altijd al weet wat dialoog is, wat een vooroordeel is, komen we deze les geven, dat doen we op die andere scholen ook en dan gaan we met z'n allen naar die dag.

Nao: Dialoogdag dus; heb je al verteld over de scholen? Het gaat dus om drie scholen, een openbare school met overwegend islamitische leerlingen en een Joodse middelbare school, dus allemaal

verschillende geloofsovertuigingen. En de bedoeling van de dag is dus dat je elkaar ontmoet en respectvol de dialoog aan gaat. Weten jullie wat dat is, dialoog?

Nee

Wat is een discussie, weten jullie dat wel.

Wie zie ja?

Ja, dat is een gesprek tussen twee mensen die verschillend van mening zijn.

En wat is het doel van een discussie?

Om gelijk te krijgen

Ja om de ander te overtuigen van hetgeen jij denkt. Wat jouw overtuiging is.

[Drie leerlingen zitten achterover geleund. Veel anderen hebben een afwachtende houding.]

Bij een dialoog ligt dat wat anders, dan gaat het veel meer om het gesprek. En het doel van een dialoog is, is niet dat je een ander overtuigt, van je eigen overtuiging, maar dat je elkaar aan het eind van het gesprek met respect gewoon een hand kunt geven en elkaars overtuiging gewoon accepteert. Dus iedereen mag zijn overtuiging hebben en aan het eind van de dialoog is dat nog steeds zo. Dan accepteer je elkaar. Dan ben je een stukje wijzer geworden, dan heb je iets nieuws geleerd.

Dus dat is ook iets wat wel heel erg centraal staat op die dag: luisteren en respect hebben voor elkaar, leren van elkaar. Je mag daarbij vragen stellen aan een ander, maar je moet ook open staan om vragen te ontvangen van een iemand en open staan om jouw overtuiging uit te leggen aan een ander want het kan daadwerkelijk zo zijn dat die ander echt niet weet wat jouw overtuiging is. Waar je voor staat, wat je denkt, wat je doet en waarom je dat doet.

Die verschillen zullen er zijn. Want we gaan aan de slag met drie verschillende religies. Er zullen verschillen zijn, er zullen overeenkomsten zijn. En het is de bedoeling dat je die bespreekt en dat je daar respect voor toont.

Docent: is een vraag tussendoor. Is het gebruikelijk dat wij dit nog een keer voor oefenen met de klas?

Het mag, maar het is niet nodig per se. Het is misschien handig om tegen die tijd nog eens te herhalen, van jongens dit gaan we doen. Want wat we daar gaan doen, dat is dat is actiever. Het is niet dat we daar gaan zitten in een groepje met jongens ga maar in een kringetje zitten en zoek het uit met elkaar. Het worden spelvormen, actief, dus we zijn wel lekker bezig hoor. Het is niet van wát vind jij?

Heb je ook nog tijd voor jezelf op die dag?

In Amsterdam? Nee, daar heb je geen tijd voor.

's Ochtends gaan jullie iets met school doen en 'middags van 13u. tot 17u is de dialoogdag en dat hebben wij georganiseerd. En dan heb je natuurlijk wel ook pauze. Klinkt lang, maar dat is zo om.

Hoe lang het gaat duren is vast gelegd.

[Aantal leerlingen fluisteren met elkaar]

Er zijn wel een paar regels, daar hebben we het al een beetje over gehad... Dat je niet door elkaar heen gaat praten, dat je gewoon luistert, dat je zelf wel bepaalt, wil ik hierover praten over niet. Misschien heb je iets zoiets van, dat komt te dichtbij, dat ga ik niet beantwoorden, dat mag ik niet van huis uit, of schaam je je ervoor. Maar maakt ook niet uit, dan zeg je gewoon daar wil ik geen antwoord op geven. Je hoeft ook niet te zeggen waarom. Dat moet hij accepteren of zij.

Maar als kanttekening, gebruik dat niet als stokpaardje. Wees wel open. Als er vragen zijn. Gebruik het niet als makkelijke uitweg zegmaar.

Het is natuurlijk ook zo, als jij niets zegt, zegt de ander ook niets.

Dan sta je allebei, dan leer je er niet van. Je hoeft elkaar niet te begrijpen, maar toon begrip.

We gaan alle klassen langs die mee doen, en die mogen een regel bedenken voor die dag. Dus wat vinden jullie, behalve dit een belangrijke regel voor die klas. En wat zouden jullie belangrijk vinden waar de andere scholen en klassen zich ook aan houden.

ik denk respect.

Ja, die staat er ook al bij. Daar hebben we het net ook over gehad. Zijn er nog dingen vanuit thuis, vanuit jezelf, waar je het wel eens op school over hebt, wat vind je lastig. Ik zou het fijn vinden om eh,

Hebben we niks jongens? Als je dit doet is prima?

Dus als die andere scholen met een belangrijke regel komen, dan is dit het?

Stilte.

Dus als ik naar Noa loop, en ik zou haar een schop geven, voor de grap, mag dat dan?

Ja

Dus dan is jullie regel, persoonlijk contact mag?

Nee, maar accepteer grenzen van de ander.

Dankjewel duidelijk, we accepteren grenzen van anderen. Die schrijven we erbij.

Weten jullie wat vooroordelen zijn jongens?

Iets denken over een persoon.

Nog eens een voorbeeld? Je mag alles zeggen.

Als iemand binnenkomt dat hij homo is ofzo.

Ja dat kan, dat mag, nu, in dit uur mag je dit zeggen. We gaan er straks over hebben of dat handig is of niet.

We gaan een paar vooroordelen bespreken en dan mogen jullie daar op reageren.

Voetbal is voor mannen. Dat is de eerste

Nee

Natuurlijk niet

Ja,

Nee vrouwenvoetbal dan?

Mannen en vrouwen zijn allebei mensen, ja als een vrouw voetbal leuk vindt.

Moeten we het ook allebei uitzenden dan?

Ja

waarom gebeurt dat niet?

Omdat de competitie van de Nederlandse dames tegen andere vrouwen minder goed is.

Er zijn inderdaad nog maar weinig landen die vrouwenvoetbal heel hoog in het vaandel hebben staan. Dus hier zijn we wel lekker aan het trainen, gaan we alle kanten op. Maar we spelen ook wel eens tegen een Afrikaans land en die zijn net begonnen. Dus dan wordt het 10-0 een verschrikkelijke uitslag voor Afrikanen. Maar, eigenlijk zijn we het hier mee oneens? Gewoon simpel, voetbal is voor iedereen... ok.

[leerlingen lezen op het smartboard: vrouwen horen thuis achter het aanrecht].

Ja, [levert geroezemoes op/ gelach.], *ja!*

Je kan hem ook anders stellen, mannen horen ook wat te doen in het huishouden.

[Weer wat geroezemoes].

Vrouwen die geld verdienen, moeten vrouwen dan werken en het huishouden doen?

Je moet dat zelf zien in het huishouden, als je gaat samenwonen.

Dan spreek je van tevoren af hoe je dat gaat doen?

Je kunt ook gewoon thuis blijven, maar ook gaan werken.

Dus eigenlijk hangt het ervan af degene die niet werkt doet het huishouden?

Kan het ook zo zijn dat je huisman bent?

Kan wel, als je dat afspreekt.

Ja kan wel, maar is niet normaal.

Niet normaal? Waarom niet, ik ben wel nieuwsgierig hoor.

Je woont toch in een studentenhuus, daar is dat allemaal normaal.

Dat is wel een goed vooroordeel dit? Wie zegt dat ik in een studentenhuus woon?

Je bent toch student?

Dit is wel een hele goede, ik ben een student dus ik woon in een studenten huus

Wat heb je nog meer over mij? Ik ben student, ik woon in een studentenhuus.

Waar woon ik?

In Nijmegen?

Nee, ik zit in Amsterdam op school?

Ook kan ook Amsterdam.

Amsterdam, Nijmegen kan allebei, studentenhuus

Wat nog meer?

Flatje driehoog,

Wat zijn mijn hobby's?

Klein keukenblokje, boek lezen als hobby,

Boek lezen als hobby?

Af en toe naar de sportschool?

Nog meer?

Weet je waar ik echt woon?

Ik woon in Haarlem, ik woon in een normaal huis, in een studio. Dus dan heb je deze ruimte, en daarin zit de slaapkamer en de woonkamer.

Klein keukenblokje?

Ik heb echt een keukenblok van daar tot hier. Ik kan hier snijden, dan kan ik het gewoon daar heen gooien. Nog meer?

Sportief? Ik ben toevallig net begonnen met sporten/

1 keer?

6 keer per week?

Heb ik een vriendin of ben ik single?

Is dat je vriendin?

Nee dat is niet mijn vriendin.

Zou je dat wel willen?

Gelach.

Van de klasgenootjes die ik heb is ze wel een hele leuke meid.

Maar ik heb een vriendin, en volgens mij heeft zij ook een vriend.

Dat is ook wel een hele goede, wat zou Noa doen?

Sporten,

Tuinieren

Koken,

Niks doen,

Waar woon ik?

Amsterdam

Driehoog

Wat wordt ze later

Docent

Weet je wat ze echt wordt?

Ik word archeoloog

Wat?

Oh met zo'n kwastje is dat?

Wel naar buiten, werkbroek aan, naar buiten.

Ik woon in Alkmaar, boven Amsterdam. Samen met m'n vriend in een huis.

Echt hè, gewoon een student in een huis.

Rijke schoonouders?

Mijn schoonvader is overleden, kortgeleden.

Kun jij de erfenis opstrijken?

Eh beetje respect jongens, dat is waar we over praten op de dialoogdag. Zij zegt mijn schoonvader is overleden, jij zegt de erfenis, dat soort dingen moeten we niet doen op de dialoogdag. Dan krijgen we ruzie.

Even terug naar de vooroordelen en de stellingen.

Ik studeer dus, ik sport heel veel, ik werk twee dagen in de week. In de studie doe ik deze minor en ben ik aan het afstuderen, dus niks doen valt wel mee.

Koken vind ik daarentegen wel heel erg leuk, maar mijn vriend kookt veel lekkerder, dus die kookt eigenlijk altijd. Dus vrouwen horen thuis achter het fornuis klopt niet echt.

Maar ik wil even terug naar de opmerking over waar woon ik in, je vind het dus wel gek als mannen huisman worden?

Niet gek, maar het komt niet zo vaak voor.

Zou het echt niet zo vaak voor komen?

Ik wil best een keer stofzuigen, maar dat is het dan wel.

Volgende stelling; donkere mensen kunnen beter basketballen.

Dat sowieso. Ja, die kunnen echt heel goed basketballen. Die zijn ook heel lang.

Zijn ze altijd heel lang?

Ja

Zit geen variatie in?

Weet ik veel, zal wel.

Dus hier zijn jullie het wel mee eens?

Ja.

Nice.

Zijn jullie het er mee eens?

Noa: Mijn baas kan ook heel goed basketballen, maar die is niet heel donker.

Emiel: ik denk niet dat alleen donkere mensen dat kunnen, maar als je een beetje aanleg hebt, dat dan wel kan helpen. En zoals voetbal in Nederland door iedereen gespeeld wordt, wordt basketbal, zeker in Amerika door iedereen gespeeld worden.

joden zijn gierig,

Nee echt, niet

Tuurlijk wel.

Weet je waar dit mee te maken kan hebben?

joden zaten achter van die dingen waar je munten kunnen inwisselen, toch?

Ik kom nooit een jood tegen.

Je kan ook zeggen Zeeuwen zijn gierig? Weet je wat een Zeeuw is.

Zeeuwen, dat is toch een beest?

Nee dat zijn meeuwen. Iemand die in Zeeland woont.

Mensen die uit het westen komen, kun je niet vertrouwen.

Oh, dat is ook een goede stelling.

Nederlanders die in het westen wonen zijn niet te vertrouwen.

Leg eens uit.

Altijd als je iets op internet koopt ofzo, dat is heel vaak.

Moest ik 100 euro voor betalen, maar dat kwam niet binnen

Maar dat geeft dan een beeld van westerlingen?

Hebben jullie nog meer beelden van mensen uit westen.

Regering zit in het westen.

Wat ik nu allemaal heb gehoord, dat is zo, zijn heel veel mening maar waarom dan?

De mensen die hier stemmen hebben daar niks mee te maken?

Iedereen boven de 18 mag stemmen, ook hier.

Waarom is de regering kut dan? [*lachen om het woord kut*]

De regering in het westen is vriendjespolitiek. De schatkist is leeg en die moet zo meteen gevuld en daarom is het hele land weer vol met, daarom zit het hele land weer vol met betaal brieven?

Wat hebben we nog meer over die westerlingen dan? Want ik heb gisteren wel een groot verschil gemerkt. Ik ben gisteren hier blijven slapen, bij iemand. En dat heeft wel een beetje met vertrouwen te maken. Als ik in het westen bij iemand had gelogeed, dan hadden ze me echt niet gelijk een auto mee gegeven. En ik zeg niet dat iedereen dat hier doet. Maar gisteren heb ik tot drie keer toe, zonder dat ze wisten of ik een rijbewijs had, daar werd gewoon van uit gegaan. Heb ik de auto mee gekregen. In het westen is het niet gebruikelijk dat als je 18 hebt altijd een rijbewijs hebt, want in de stad kan je niet rijden, dan ben je veel sneller met het openbaar vervoer.

Ze zijn hier gewoon netjes opgevoed.

Ze zeggen kut, dat zeggen wij niet.

Om de westerlingen in een positief daglicht te stellen. Ik fiets heel veel, maar ik laat mijn fiets altijd zonder slot bij de supermarkt staan en hij nooit gestolen?

Staat hij nooit op slot?

Nee.

We hebben nog een casus. Stel: In Nederland mag iedereen een school die ze willen, of je nou religieus bent of niet. Er komen in Apeldoorn tweeduizend mensen wonen die islamitisch zijn. Die mensen hebben een school nodig. Die school gaan ze bouwen hier tegenover en jullie moeten het schoolplein delen. Hoe staan jullie daar tegenover?

Dat wordt knokken,

Ja echt vechten

Ja dat denk ik wel

Waarom dan?

Elke keer als ik er een zie vliegt er zo'n keppeltje door de lucht.

Dat is wel bijzonder dat je dat zegt, want een keppeltje hebben joden.

Het is islamitisch!

Oh.

Maar dit, Dat jullie deze vragen eigenlijk niet eens echt durven te beantwoorden, maar gewoon maar wat roepen.

Maar het komt er toch niet.

Maar hoe weet je dat nou?

Als jij straks op het MBO zit denk je dat er alleen maar christelijke mensen op het mbo zitten.

Er zitten ook heel veel van die...

Maar mij helemaal niks uit.

Iedereen mag denken wat hij wil. Ik vind het gewoon normaal.

Ik denk dat als ik dit soort antwoorden krijg, dat het wel handig is dat we een keer met die mensen in gesprek gaan en dat je gewoon die mensen een keer ziet. Best aardige kerel.

Ik denk meestal niks.

Hun hebben toch van die lange gewaden meestal?

Dat is alleen als ze gaan bidden

Dat is alleen als ze in de moskee zitten

Ja weet ik veel.

Onthoud het, en kijk of iedereen daar zo'n lang gewaad aan heeft.

In zo'n toga?

Wat is dat nou weer dan?

Wat een rechter aan heeft.

Maar dat heeft niks met geloof te maken.

Nee, ok, maar dat is zo'n ding dat zij ook aan hebben?

Hebben ze ook allemaal hoofddoekjes?

Nee alleen de vrouwen.

Ze mogen toch hun haar niet laten showen?

Is dat zo?

Waarom doe je anders zo'n boerka aan?

Een boerka en een hoofddoek is niet hetzelfde.

Wel interessant hoor jongens, er zijn toch een hoop mensen waar we niet veel van af weten.

Het gesprek gaat verder over het geloof van de studenten. De klas wordt helemaal stil.

Zijn jullie ook gelovig?

Nee. Gewoon niks?

Ik ben wel bij de kerk geweest. Bij de gereformeerde kerk.

Waarom gaat u daar weg dan?

Omdat ik vind dat heel veel mensen het geloof niet goed praktiseren, door bijvoorbeeld te zeggen we slaan ze in elkaar.

Ja, daar heb je een punt.

Dat sta je niet voor je waarden in wat je doet.

En jij?

Ik ben rooms-katholiek gedoopt maar ik heb er voor nooit wat mee gedaan en mijn ouders ook niet.

Ik ben nu met deze minor heel benieuwd naar verschillende geloven en levensovertuigingen

Vinden jullie dat raar?

Nee heel veel mensen geloven niet. Het is heel normaal. 9 van de 10 keer kom je iemand tegen die niet gelooft.

Daar word ik niet boos van hoor, anders zou ik het niet vragen.

Maar waar geloof jij in?

Ik durf niet te zeggen dat God er niet is, maar ik weet niet of hij er wel is.

Want ik wil niet zeggen dat je gelooft en vervolgens iets anders doen.

Ja maar mensen kunnen natuurlijk ook verstandig doen hè.

Het was ook heel mooi dat we hier zijn. Voor mij werd gebeden voor jou werd gebeden en er was vertrouwen.

Nog 5 minuten.

Hebben jullie nog veel les van dag?

Nee, we zijn klaar.

Docent spreekt gebed uit: [*leerlingen stil, hebben ogen gesloten en handen veelal gevouwen*].

Here wij komen aan het eind van deze morgen nog tot U. In dankzegging van alles wat u gaf. Gezondheid en hiertoe. We bidden ook alvast voor uw zegen over het eten dat u gaf. U heeft met eerbied gesproken Heer en dat komt nog steeds niet uit de lucht vallen. Dat was vroeger wel zo in de woestijn in Israël. Nu is het elke dag opnieuw dat U voor ons zorgt. U zorgt ook dat we dit uur mochten luisteren naar vragen die belangrijk zijn over ons verdere leven. Misschien kijken we er nu nog niet zo tegen aan. Straks komt die dag dat we met andere mensen in contact komen in Amsterdam. Dan zien we ook dat de wereld veel groter is dan dat wij eigenlijk denken. Dan zien we ook weer dat het noodzaak is, dat we oprecht geloven, dat we weten waarover we spreken, zeker als we over U de heilige God spreken. We bidden ook Heer om een zegen, voor ons, voor de docenten, de mensen in opleiding, die dit organiseren en het is ook goed Heer, als we voor deze mensen bidden. Die hier ook eerlijk toegeven niet in u geloven, niet in de God die wij belijden, maar u kunt dat ook nog anders maken. Want u heilige geest, Heer is krachtig genoeg om in hun harten in te grijpen. Maar dat geldt ook voor ons. Bewaar ons ook voor praat- Godsdienst, voor schijnheiligheid. Zegen ons Here voor het verloop van deze dag en dat wij vragen niet omdat wij dat verdienen. Uit genade om Jezus. Amen.

Bijlage 10: Belangrijk quotes uit de eindrapporten van de dialoogdag uit 2012 t/m 2019

De onderstaande quotes heb ik overgenomen uit de eindrapporten die de studenten van de HvA hebben moeten opstellen na afloop van de organisatie van het dialoogproject. Aan deze dialoogdagen hebben alle jaren leerlingen meegedaan van de Fruytier Scholengemeenschap, de JSG Maimonides en het Marcanti College. Deze dialoogdagen hebben plaatsgevonden op:

1. 22 november 2012 in de Boomkerk in Amsterdam
2. 21 november 2013 in Buurthuis de Horizon in Amsterdam.
3. 26 november 2014 in de Van Mansveltschool in Amsterdam.
4. 25 november 2015 in 't Sieraad in Amsterdam.
5. 21 maart 2017 in de Van Mansveltschool in Amsterdam.
6. 15 mei 2018 in Podium Mozaïek in Amsterdam.
7. 21 mei 2019 in Podium Mozaïek in Amsterdam.

Uit het eindrapport van het dialoogproject 2019:

P10: Workshop Escaperoom

Verder waren de kinderen ontzettend enthousiast en gemotiveerd tijdens de escaperoom. We hoorde veel positieve reacties en de kinderen werkte onderling goed samen! Leuk om te zien hoe kinderen van verschillende achtergronden een groep vormden en samen de escaperoom oploste!

P11: Workshop vooroordelen

Omdat wij te grote groepen van tevoren hadden ingedeeld, was het lastig om een gevoel van veiligheid te creëren in de groepen. Hierdoor durfden de leerlingen niet veel te zeggen, wat veroorzaakte dat de workshop stagneerde en er veel tijd over bleef waar wij geen plan B voor hadden bedacht om die tijd op te vullen.

P12: Quiz

Zodra het spel begon na een korte introductie steeg de spanning al snel. De leerlingen reageerden enthousiast op het spel. Dit was te merken aan een actieve houding en de toewijding aan het spel. Zelfs eenmaal af en langs de kant bleef het enthousiasme leven.

Begeleiding groepjes:

P14:

Doordat de leerlingen moeite hadden om contact met elkaar te maken, waren de groepen ook redelijk passief. De groepen begonnen passief, maar dit werd naarmate de dag vorderde wel steeds actiever. De leerlingen overleggen onderling steeds meer en dragen meer bij aan de workshops. Vooral de workshops waarbij de leerlingen iets actiefs deden, nam de inzet toe.

Uit het eindrapport van het dialoogproject 2018:

P 7. Alle begeleiders voelden een enthousiaste sfeer waar de leerlingen echt interesse naar elkaar en naar de begeleiders toonden. Wij als begeleiders hadden de taak de leerlingen in dialoog te laten gaan, dit werd gedaan door middel van vragen. We probeerden op die manier verschillen en overeenkomsten te zoeken in hun rituelen op school, persoonlijkheid en in hun dagelijks leven. Er was bij één groep zelfs dusdanige interesse dat de begeleider het gesprek helemaal niet meer hoefde te sturen. De leerlingen bleven elkaar continu vragen stellen en de begeleider liet dit helemaal gaan. We vonden het zeer mooi om de leerlingen zo open naar elkaar toe te zien.

P 10.

Wat verder leuk was, was het bedenken van een naam voor de stad. Er werden hele creatieve namen bedacht. Eén in het bijzonder was erg leuk. Er was een groepje dat hun stad de naam JO CHRIS had gegeven. De JO stond voor jodendom, de CHR stond voor christendom en IS stond voor islam. Er werd even smakelijk om gelachen, ook door de leerlingen van het Marcanti college.

P11. Workshop 'wie ben ik'

Bij ronde 3 werd de stelling genoemd: "Ik sta open voor mensen met andere normen en waarden". Hierbij ging het vervolgens vaak over hoe ver dat ging. Zouden ze ook trouwen met iemand van een andere religie? Vaak was het antwoord 'nee'. Een joods meisje merkte op dat het haar niets uitmaakte, omdat het kind toch joods zou worden. Een andere leuke opmerking van een joodse leerling: "Nee, dan heb je dat gezeik niet met feestdagen..." Dat ging over bij welke familie je langs moet met bepaalde feestdagen. Met twee religies heb je andere feestdagen en is dat dus geen probleem.

Vanaf ronde 2 vonden er ook wat gesprekjes plaats tussen de leerlingen zelf. Het was opvallend hoe geïnteresseerd ze waren in elkaar. Ze stelden elkaar vragen over hoe en waarom er dingen zijn in de andere religies. Er was bewust gekozen om hier niet te streng te zijn om iedereen stil te houden. Een tip vanuit de klas was om hier bij een vervolg over na te denken. Had dit anders gekund? Hadden alle gesprekken klassikaal gemoeten of is het goed om het luchtig en niet zo streng te houden?

Tijdens de derde ronde was er bij twee de groepjes een mooi moment bij de stelling "Nederland moet de grenzen sluiten voor nieuwkomers". Bij een groepje was er één jongen die over de streep ging. Dat

was een christelijke jongen. Hij wilde ook de reden daarvoor uitleggen. Hierdoor werden twee islamitische meisjes geïnteresseerd om meer vragen te stellen. Op dat moment gingen ze op een respectvolle manier met elkaar in gesprek en stonden alle leerlingen al snel geïnteresseerd in een kring eromheen. Bij dezelfde stelling gingen bij een andere groep meerdere leerlingen op de streep staan als blijk van twijfel. De eerste was een islamitisch meisje die heel mooi kon verwoorden waarom dit een moeilijk punt was. Een christelijke leerling viel haar al snel bij dat hij het helemaal eens was met wat ze zei. Een mooi moment dat laat zien dat verschillende mensen een vergelijkbare mening kunnen delen.

P. 17 Workshop de Muur

Tijdens de workshop moesten de leerlingen hun dromen opschrijven en deze vervolgens met de rest van de klas delen. De jongens wilden allemaal rijk worden, mooie auto's kopen en zoveel mogelijk middelen tot hun beschikking hebben. De meiden hadden nog geen idee wat zij later willen worden. Er was één meisje die later verslaafde mensen wil helpen. Toen zij dit deelden met de rest van de klas waren de leerlingen plotseling allemaal stil. Ook de leerlingen van haar eigen school waren stil. Op dat moment zagen we alle leerling goed nadenken en de sfeer was veranderd. Het was niet meer lachwekkend, maar serieus.

Uit het eindrapport van het dialoogproject 2017.

P19. Party & CO

Door de verschillende spellen bleef het spannend, bij de ene opdracht moest er getekend worden, bij de ander bewogen of gesproken. Dit hield het spel divers. De leerlingen wilde echt winnen met hun eigen team waardoor er een groepsverband werd gecreëerd. Er werden zelfs nummers uitgedeeld na afloop van het spel.

p.25

Nadat een begeleidster aan een leerling vroeg of hij het een leuke dag vond, zei hij eerlijk "Nou, mevrouw, ik zou hier niet voor mijn lol zijn, maar voor iets van school was het best leuk!".

p. 29.

Een opvallend moment was toen we het over de Ramadan hadden, de christelijke en joodse leerlingen beiden zeiden dat zij ook een periode van vasten kennen binnen hun religie. Dit zorgde er voor dat we

een open gesprek hadden en ik had ergens ook het gevoel dat de leerlingen meer open stonden voor elkaar.

p.30.

Ik vond het opvallend dat een meisje bij de vooroordelen-workshop vertelde dat zij zich vaak bekeken voelde als moslima met een hoofddoek. Ook vertelde zij dat er mensen waren die dachten dat zij voor de IS was. Hier werd goed naar geluisterd en op doorgevraagd door andere leerlingen.

Uit het eindrapport van het dialoogproject 2015 .

P8. voorstelronde

Wat hierin opviel was dat de leerlingen nieuwsgierig waren naar elkaar en om die reden ook zinnige vragen aan elkaar stelden. Een mooi voorbeeld hiervan was dat er een leerling door de groep werd gevraagd om te gaan zingen, omdat hij vertelde dat zingen zijn hobby was.

P10. Memory

Het memoryspel sloeg inhoudelijk goed aan; ons hoofddoel, namelijk aan de jongeren te laten zien dat hun geloofsovertuigingen in de kern op elkaar lijken, hebben we voor ons gevoel bereikt. De jongeren waren enthousiast vragen aan elkaar aan het stellen en vertelden over hun eigen gebruiken en tradities.

P11. Schilderen

Wanneer we aan het einde naar de tekeningen keken werden er toch veel vlaggen getekend die in een relatie stonden met actuele ontwikkelingen in Israël en Palestina. Wij vonden het moeilijk om hierover een gesprek te beginnen. Voor een volgende, soortgelijke, workshop zou het van waarde kunnen zijn om van tevoren goed na te denken over hoe je een gesprek over actuele religieuze conflicten (in dit geval over Israël en Palestina) eventueel gaat leiden en of je er überhaupt wel over wilt praten. Het tot uiting laten komen van religieuze of maatschappelijke twisten kan waardevol zijn, maar kan ook leiden tot polarisatie, wat natuurlijk niet de intentie mag zijn.

p.14 Voorbereidende les Maimonides

Vraag 3, ('Wat vind jij belangrijk dat een ander weet over jouw geloof') bracht hele mooie en wijze antwoorden tot stand bij de leerlingen. Een aantal voorbeelden:

- 'Ik wil dat zij weten dat wij net zo zijn als zij. En dat we elkaar moeten respecteren. En dat wat er gebeurt in de wereld, net zo veel effect heeft op ons en dat wij ook vrede willen'.
- 'Zonder het jodendom zouden beide van jullie geloven niet bestaan'.
- 'Ik wil de verschillen en de overeenkomsten weten van de geloven'.
- 'Opvoeding bepaalt je geloof maar het betekent niet dat je meteen 'slecht' bent doordat je joods/moslams of christen bent'.
- 'Dat joden en Israëliërs niet hetzelfde zijn en ook dat niet alle joden te maken hebben met wat andere joden doen'.
- 'Sjabbat, feestdagen, en wat wij allemaal doen en hoe (waarom)'.

Uit het eindrapport van het dialoogproject 2014.

p.8

Sommige groepen hadden moeite om het gesprek te beginnen, maar daarvoor liepen de studenten rond. Wij hielpen de leerlingen op gang met de gesprekken door onderwerpen voor te leggen, de vragen toe te lichten en voorbeelden te geven. Wij merkten dat de leerlingen zich op hun gemak voelden, doordat zij zichzelf open stelden en geïnteresseerd waren in de anderen.

P11. Voorbereidende les Maimonides

Over het algemeen is de les best goed verlopen. Waar wij voor moeten uitkijken voortaan is dat het voor leerlingen meteen duidelijk is dat de les gaat over een open mind hebben naar andere religies. Het viel op dat veel leerlingen vooroordelen hadden en deze niet echt meer bij wilden stellen. De discussies waren daardoor best heftig en de les verliep daardoor wat warrig.

P15. Algemene indruk van de leerlingen:

- "Ik vond het super leuk eerst wel spannend maar uiteindelijk super leuk. Wat mij op viel was dat we eerst echt als een klas bij elkaar gingen staan en later aan het eind van de dag dat we door elkaar

stonden. Dat vond ik ook super leuk dat dat gebeurde . En dat je voor oordelen eigenlijk niet kloppen en dat je dat niet te snel meer mag denken van anderen.”

- “Ja de kijk is veranderd want ik dacht bij moslims altijd aan criminelen en vervelende mensen maar heb hele leuke mensen ontmoet. De meeste indruk wat mij gemaakt heeft is toch dat van de koran en de islam hun eet gewoonte ik wist het wel maar niet zo hoe hun dat verteld hebben.”

- “Ik ben meer met de joden omgegaan omdat ik daar makkelijker contact kon leggen vooral in het middagedeelte kwam er een band met de joden alleen moest je wel telkens met andere groepen gaan werken en dat verstoorde je net opgebouwde contact een beetje.”

- “ik merkte aan mezelf dat ik sterker was geworden om mijn geloof te uiten en mijn geloof sterker heeft gemaakt omdat je zelf je geloof moest vertellen en niet terug kon vallen bij andere mensen.”

- “Ik kijk terug op deze dag met een lach op mijn gezicht. Ik heb het ervaren als een geweldige en leerzame dag, waarbij we veel gedaan hebben. Het was echt leuk om te doen en veel geleerd over andere religies. Het leukste van de dag vond ik de stadswandeling en het speeddaten. Bij de stadswandeling heb ik veel geleerd wat ik anders nooit geweten zou hebben. Bij het speeddaten kwam je namelijk veel van andere geloven te weten en zat je met z’n tweeën te praten en niet in een groepje. 1 Op 1 durf je meer tegen elkaar te zeggen en vragen dan in een groep. Het heeft echt wat met me gedaan en mijn vooroordelen zijn ook helemaal weg. Want de meeste kloppen helemaal niet.”

- “Ook heb ik geleerd dat Niet- christenen ook hele leuke mensen kunnen zijn, ik heb goede gesprekken gehad met ze en ook hele gezellige gesprekken.”

- “Ik vond deze dag superleuk! Vooral toen je met elkaar in gesprek ging. Alle dingen die ze vertelden over het geloof waren vooral interessant. Ik heb veel geleerd over andere geloven. Mijn kijk op niet-christen, joden en moslims is niet veel veranderd, eigenlijk gewoon hetzelfde gebleven.”

- “En de meeste vooroordelen over moslims zijn ook echt niet waar. Ze dragen wel hoofddoekjes en zijn in sommige dingen wat soepeler of juist strenger maar ze zijn echt super aardig en er zal misschien best iemand tussen zitten die mijn vriendin zou kunnen zijn.”

- "Mijn kijk op joden is veranderd omdat ik dacht dat ze heel saai waren en er heel raar uitzagen, maar dat is helemaal niet zo, ze waren heel aardig en vrolijk en sommige hadden ook wel humor, ze zagen er ook gewoon heel normaal uit, ik heb een beetje een andere kijk op moslims, ik dacht dat ze heel onaardig en misschien een beetje arrogant waren en gigantische jurken droegen, dat viel heel erg mee maar sommige waren best wel een beetje irritant en gaven niet echt veel aandacht aan mensen van andere scholen, ze waren vooral bezig met mensen die ze kenden." - "Toen vroeg ik welke feestdag voor hem het belangrijkste was. Hij zei kerst. Ik: 'en... wat geloof je bij kerst?' (geen idee wat andere culturen écht bij kerst geloven of herdenken) zegt hij heel droog: 'oh, maar ik ben christelijk...' het was dus een vooroordeel van mij; ik dacht dat hij moslim was, en ben daarvan uit gegaan omdat hij zwart was. "

- "'S Middags vond ik de speed-date het leukst, omdat je best makkelijk een gesprek kon hebben, vanwege het voorwerp dat je had meegenomen. Ik heb van de hele middag geleerd, bijvoorbeeld dingen uit het andere geloof. Hoe ze dieren moeten slachten, waar ze uit lezen, wat ze niet mogen eten volgens hun wetten e.d. mijn kijk op joden en moslims is wel veranderd. Meestal dacht ik bij mezelf: hoe apart dat je in zo'n geloof kunt geloven! Maar nu respecteer ik hun geloof veel meer. ik vind het eigenlijk wel bijzonder dat je even in het andere geloof kunt 'duiken', zoals op zo'n dag als deze. Je voelt je niet stom om vragen te stellen over hun cultuur of geloof. Normaal gesproken stap ik echt niet op iemand af om vragen te stellen. Maar nu er speciaal een gesprek voor was geregeld, was het helemaal niet gek of raar. "

- "De middag was nog leuker dan de ochtend. Het was heel leuk om dingen te horen over de verschillende geloven en culturen. Ik had eigenlijk niet verwacht dat het zo leuk zou zijn. Met de gesprekken met z'n tweeën had ik een meisje die een omelet mee had genomen. Die was heel dierbaar voor haar omdat hij haar beschermd tegen boze dingen. Dat zette mij aan het denken."

- "Ik vond de hele dag een super leuke en leerzame dag. De middag vond ik het leukst omdat je dan echt met de geloven in aanmerking komt een ook de meningen van anderen over je eigen geloof hoort. En dan leer je ook bewuster om iets uit te leggen als het je gevraagd wordt dan als je het in de klas bespreekt. Want je moet dan eigenlijk wel een antwoord geven wat hun begrijpen."

- "Ik vind het heel interessant hoe andere (gelovige en ongelovige) mensen over ons denken! Het verbaasde mij ook wel dat de mensen zo weinig over de christenen wisten. Maar het is dan ook wel weer mooi om het dan uit te leggen!"

- “Het viel me op dat een deel van de vooroordelen die ik had niet eens klopten, het was meestal bijna het tegenovergestelde! Bijvoorbeeld het accent, dat viel ook mee. Je hoorde het meestal wel, maar het is niet zo dat je dacht van, die komt regelrecht uit Turkije of Marokko!”

- “Wat mijn het grootste indruk gaf was dat een jongen koran een groene met een hele rare taal en je moest en van achter naar voor lezen en dat is wel heel apart want wij lezen van voor naar achter maar die jongen kon het nog niet vertalen hij kon het alleen oplezen en dat was al lastig vond hij.”

- “Me kijk op joden en moslims zijn niet veranderd , ik dacht wel dat moslims altijd ruzie zocht maar dat denk ik na die dag , dat het toch misschien niet zo is en verder denk ik er niks anders over. “

- “Wat me indruk maakte op die dag was dat iedereen zo positief reageerde , dat had ik nooit verwacht , ik dacht dat ze soms negatief gingen doen over het christelijke geloof maar dat was totaal niet zo.”

- “ik vond het een super gezellige en leerzame middag. het waren gewoon leuke mensen die leuke gesprekken met je aan gingen en die niet heel spottend over je geloof deden. Ze accepteerde je gewoon , zonder gemeen ze doen.”

- "Ik heb die dag geleerd dat ook moslims en joden en niet gelovige hele aardige en leuke mensen zijn. En dat ze ook helemaal niet spotten over je geloof. Ja mijn kijk op niet gelovige en moslims en joden is wel erg veranderd ik zal nu niet zomaar meer oordelen en spotten over die mensen en wat ze geloven. Het meest indruk heeft me gemaakt dat je de koran echt niet zomaar mag aanraken je moet je eerst aan de wetten en aan de schoonheidswetten houden voordat je er aan mag zitten en mag lezen. En op mij heeft indruk gemaakt dat die mensen eigenlijk meer door goede werken de hemel verdienen."

- "Het viel me op dat het hele serieuze gesprekken waren. Helemaal niet oppervlakkig maar ook gewoon echt diepere gesprekken. Dat was wel heel mooi. Het viel me op dat er best wel veel verschillen zijn."

- "Mijn kijk op joden en moslims is nu wel veranderd. Ik dacht eerst dat hun helemaal niet zo serieus zouden zijn. En ik had ook niet verwacht dat ze zo aardig zouden zijn. Ze accepteerde iedereen gewoon. Ik kan nu veel beter voor me eigen geloof uitkomen. Je denkt er dan ook over na wat nou precies belangrijk voor je is. Ik heb ook geleerd hoe je dingen moet uitleggen. En ik heb ook veel meer zekerheid gekregen over mijn eigen geloof. Maar ik vond het ook heel mooi om te zien wat de andere geloven en wat belangrijk voor hun is."

Uit het eindrapport van het dialoogproject 2013

p.23. leerpunten vanuit JSG Maimonides

Er is gebleken dat een Dialoogproject prima kan verlopen, daarom zou er volgend jaar een nieuwe stap gezet kunnen worden. Waar nu veel taboes juist bewust zijn vermeden, kunnen ze volgend jaar misschien juist besproken worden. Denk aan kwesties over mannen en vrouwen, gemengde huwelijken tussen verschillende gelovigen en andere ethische zaken. Hiervoor is uiteraard wel meer voorbereiding nodig en niet alleen bij de studenten.

Evaluatiekaartjes leerlingen

Jacobus Fruytier Scholengemeenschap

Manon

Ik vond het superleuk, veel geleerd van de "anders denkenden". En gewoon heel gezellig. Was zeker een geslaagde dag.

Brenda

Veel over andere geloven (wat vaak helemaal geen geloof bleek) ->Naar eigen zeggen! Leerzame middag!

Thira

Geslaagd, leuk om van andere overtuigingen te horen, en ook erg gezellig. En ook door met verschillende mensen te praten merk je dat verschil best minder is dank je denkt. Bedankt!

Diane

Heel leuk om met allerlei mensen kennis te maken. Ook bijzonder om verschillende meningen te horen en ook juist daarom veel overeenkomsten te vinden.

Marleen

Om in contact te komen met anderen en toch de overeenkomsten te vinden en daar op gericht te zijn. Leeftijd en niveau verschil is heel jammer, ook als je wilt discussiëren. Je weet niet waar ze voor staan. Jammer.

Frank

Ik vond het supertof om met mensen van een andere cultuur te spreken. Heb ook een wat bredere blok op het jodendom gekregen. Vooroordelen zijn voor heb iig weg. Heb helaas minder met islamieten gesproken, heb daar nog niet echt een beeld van. Goede organisatie, thanks!

Wessel

Om met andere religies in gesprek te gaan (de mensen die dit "geloven"). Ik wist vrij weinig van het jodendom en de islam, maar ik weet nu inhoudelijk veel meer over de dingen. Ook vind ik het fijn om een keer de overeenkomsten te bekijken in plaats van dat je altijd de verschillen tussen elkaar benadrukt. Soms lagen de leeftijden wat ver uit elkaar, 14 & 18, misschien

dat dit anders kan. Verder een hele geslaagde dag en voor herhaling vatbaar.

Tanja

Ik vind het heel leuk om met anderen te praten en van gedachten te wisselen, en om bijvoorbeeld te weten hoe iemand in het geloof staat of juist niet. Ook is het leuk om te vertellen waar jij voor staat en daar zelf over na te denken.

Laura

Het gesprek met anderen vond ik erg leuk. Heel veel, vooral redenen die achter bepaalde gewoontes en rituelen zitten. En dat sommigen niet eens ween waarvoor ze staan, waarom ze iets doen.

Maimonides Scholengemeenschap

Emma

Ik heb een leuke middag gehad, veel geleerd over de overeenkomsten. De christelijke school was zeer sympathiek. Jammer dat ik weinig met de leerlingen van Marcanti heb gesproken.

Jacob

Ik vond het gezellig en ik heb wel geleerd hoe het gaat in andere religies.

Nathun

Alles,alles,alles,alles.

Kamil

Er zijn veel verschillen en de christenen zijn heel aardig.

Joël

Ik vond het leuk want ik kreeg meer respect voor andere geloven.

Jisjai

1:Je leert mensen beter kennen/makkelijker kennen als je zelf het initiatief neemt en jezelf open stelt voor anderen.

2: Hoe leuk het kan zijn om mensen uit een andere wereld te leren kennen.

Bram

Ik heb veel mensen leren kennen en er waren veel dingen te doen. Het was veel leuker dan ik dacht! Bedankt! P.s.: Iedereen was aardig tegen elkaar en van de spelletjes heb ik heel veel geleerd over andere geloven.

Ady	Ik vond het wel leuk en gezellig. De kinderen waar ik mee gepraat heb waren heel aardig en ik heb een paar dingen over de islam geleerd.
Gideon	Er zijn veel verschillen maar ook overeenkomsten.
Jihai	Onleesbaar
Yinan	Ik vond de spelletjes leuk en ik heb veel van de andere geloven geleerd.
Eyton	Mensen met een andere religie zijn ook heel aardig en vooroordelen zijn ook niet waar.
Sara	Ik vond 't leuk om andere mensen hun mening te horen en hoe zij met 't geloof omgaan. En ik heb geleerd dat vooroordelen niet waar zijn.
Daniel	Leuke mensen leuke les en veel over verschillende culturen geleerd.
Misten	Ik vond het ontmoeten van mensen leuk maar de spelletjes niet. Ik heb geleerd dat respect belangrijk is.
Ya'ara	Ik vond het leuk om verschillen te zien tussen mensen en hun geloof. Ik heb geleerd dat er veel verschillen maar ook veel overeenkomsten zijn.
Sergi	Ik vond het leuk om een schilderij te maken. Ik heb geleerd tolerant te zijn tegen iedereen, wat zijn religie of afkomst dan ook is.
Yischai	Ik vond het gezellig en interessant. Heb veel geleerd over andere culturen.

Helena

Ik vond het leuk dat er veel verschillende

groepen bij elkaar waren gekomen om er een gezellige middag van te maken. Ik heb ook wat geleerd over andere geloven/culturen.

Jessie

Vond het heel leerzaam en leuk! Heb veel geleerd over verschillende mensen.

Devi

Dat we allemaal met elkaar kunnen opschieten ondanks de vooroordelen. En je leert nieuwe mensen kennen.

X

Dat houd ik liever voor mezelf.

Michelle

Ik vond het praten over belangrijke dingen heel interessant. De andere dingen die ik heb gedaan vond ik niet heel interessant. Ik heb niet echt het gevoel dat ik belangrijke dingen/overeenkomsten heb geleerd of er aan heb overgehouden. Voor de rest was het wel gezellig. Heel erg bedankt!

Michael

Ik vond alles leuk en heb veel geleerd over andere geloven.

Dan

Was wel leuk christelijke school was aardig Markanti minder. Leukste workshop was Party&Co.

Jan

Gezellig! Ik heb veel nieuwe mensen geleerd, leuk gelachen. Ook veel geleerd over verschillende culturen. Het was dus vol leuke ervaringen. Vooral de workshop waarbij we over iemand anders levensstijl leren. Ik ben er achter gekomen dat niet alle moslims perse streng gelovig zijn en ook niet perse een hoofddoek moeten dragen. (Ik denk dat dit er stond, dit waren net hiërogliefen.)

Onleesbaar

Leuker dan gedacht. Dat je vooroordelen eigenlijk lulkoek zijn. Maar minder dat de mentoren beter moeten verzekeren van veiligheid.

Marcanti College

Amiira	Ik vond het leuk om met mensen te praten, ik heb veel geleerd! Ook over andere geloven.
Imraan	Andere mensen leren kennen en over hun geloof leren.
Armaan	Ik vond het heel erg leuk, ik heb veel geleerd.
Wesley	Dat ik met kinderen van een ander geloof was. Ik heb niks geleerd.
Redouan	De mensen die ik heb ontmoet vond ik wel leuk. Ik vond het ook leuk om te leren wat de overeenkomsten zijn en ik heb geleerd over het christendom.
Randa	Ik vond het leuk om andere kinderen te leren kennen en hun verhalen te horen over de voorwerpen die ze hebben meegenomen.
Hamza	Ik weet nu meer over de andere geloven. Ik vond het ook best wel leuk.
Sabrina	Nieuwe kinderen leren kennen en meer te weten komen over andere geloven.
Arman	Dat we samengingen werken en ik heb geleerd over verschillende culturen. Wat zij in hun cultuur allemaal doen.
Moedy	Ik heb over het jodendom en het christendom geleerd en dat we allemaal op elkaar lijken. Ook dat we elkaar niet moeten veroordelen om je geloof.
Lamyawe	Ik vond het leuk dat we in groepjes samenwerkten & heb geleerd over het christendom en het jodendom.
Thanaa	Ik heb eindelijk joden kunnen spreken en heb wat mensen leren kennen. Er zijn leuke en leerzame spelletjes georganiseerd.
Kaan	Ik vond de workshop leuk en ik heb veel samengewerkt met de kinderen van andere

	scholen, en hoe het gaat in andere geloven. Ik heb ook verschillen en overeenkomsten gevonden.
Altan	Dat ik met mensen van verschillende scholen kon praten en iets over hun geloof kon leren.
Tahsin	Ik heb veel geleerd over de joden en de christenen. Wat ik leuk vond is dat ik kennis met ze heb gemaakt en dat ik veel gelachen heb met ze.
Alikhan	Ik heb veel over andere geloven geleerd bijv. feestdagen en eetgewoonten. Ik vond de kinderen ook wel leuk qua karakter.
Zakaria	Ik vond de evenementen erg leuk. Ik heb nieuwe vrienden gemaakt. Tenslotte heb ik veel geleerd over andermans geloof en wat dat voor hun betekent.
Hasan	Leren van andere geloven. Het was tof!
Yaren	Dat ik met kinderen van een ander geloof was. Ik heb ook geleerd hoe het is bij andere geloven.
Busra	Ik vond het leuk om andere mensen te leren kennen. De activiteiten waren goed. En ik heb over andere godsdiensten geleerd.
Lhadia	De workshops waren leuk en ik heb geleerd over het Christendom en het jodendom. Erg leerzaam en gezellig allemaal.
Nesrin	Het was leuk om andere kinderen te leren kennen met een ander geloof. En ik vond de activiteiten leuk en gezellig. Zou het vaker willen doen.
Youssra	Het was leuk dat we andere mensen hebben ontmoet die andere geloven hebben. Ik heb geleerd over de andere godsdiensten en het was erg gezellig. Er was een goede sfeer.

Ravi	Ik vond het leuk, gezellig en informatief. Ik heb veel geleerd.
Paola	Ik vond het leuk om nieuwe mensen te leren kennen.
Emrullah	Ik vond het echt leuk en ik heb veel geleerd over de joden en christenen. Het leukst vond ik kennis maken met de mensen. De eerste keer was ik wel verlegen maar daarna was het wel lekker. Echt leerzaam zou het wel vaker willen doen.
Kaoutar	Het was leerzaam, ben meer te weten gekomen over andere geloven. Het was ook wel gezellig.
Miriam	Het was een gezellige middag, ben veel nieuwe dingen te weten gekomen over de protestanten. Het was leuk.
Siham	Ik vond dit een gezellige middag. Ik vond het ook leuk om in dialoog te gaan. Voor de rest was het gewoon heel leuk. Ik ben over de Joodse kinderen en over de christelijke kinderen veel te weten gekomen.
Naoufal	Ik vond de quiz en de kinderen van de andere scholen leuk. Ik heb geleerd om ook met andere geloven samen te werken.
Inssaf	Ik vond de quizen leuk en ik heb geleerd dat er veel overeenkomt met de andere geloven.
Kajal	Ik vond het heel erg leuk. Ik heb veel geleerd over andere geloven en het was heel erg leerzaam.
Soufyan	We hebben mensen leren kennen. En het was ook heel gezellig!